

TÜRKMENISTANYŇ BILIM MINISTRIGI
Aman Kekilow adyndaky Mugallymçylyk mekdebi

I

Taryh

Goşmaça berilýän hünär dersine taýýarlyk

MUGALLYMÇYLYK MEKDEPLERI ÜÇIN
OKUW GOLLANMASY

TAÝÝARLAN: TARYH MUGALLYMY D.PALTAÝEWA

**Aman Kekilow adyndaky Mugallymçylyk
mekdebiniň mugallymçylyk geňeşinde tassyklandy**

TARYH

**(Goşmaça berilýan hünär dersine taýýarlyk)
dersinden mugallymçylyk mekdepler üçin okuw gollanmasy**

Taýýarlan: taryh mugallymy D.Paltaýewa

Aşgabat-2019ý.

Giriş

Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň başlangyjy we parasatly ýolbaşçylygy bilen türkmen halkynyň gahrymançylykly taryhyny we baý medeni-ruhy gymmatlyklaryny dikeltmek hem-de dünýä ýaýmak ugrunda örän uly işler durmuşa geçirilýär. Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň möhüm taryhy Karardyr Permanlary bilim-ylm ulgamlaryny dünýä üňlilerine laýyk edip kämilleşdirmegiň hem-de döwrebaplaşdyrylmagyň gözbaşy bolup durýar. Goşmaça berilýän hünär derslerinden taýýarlyk dersi türkmen halkynyň 5 müňýyllyk taryhyny dogruçyl we doly öwrenmeklik maksadyndan ugur alnyp düzüldi. Gollanmanyň esasy wezipesi taryhyň möhüm wakalaryny, taryhy şahsyýetlerimizi, ata-babalarymyzyň gahrymançylykly geçmiş ýoluny, türkmen halkynyň baý medeni mirasyny, ahlak gymmatlyklaryny, döredessurlaryny öwrenmek arkaly okuwçylarda watançylyk duýgularyny ösdürmäge, ýaş nesillerimiziň Garaşsyz, Bitarap Türkmenistanyň mynasyp raýatlary bolup ýetişmeklerine, Watana, halka wepalylygy terbiýelemäge gönükdirilendir. Goşmaça berilýän hünär derslerinden taýýarlyk dersi nazary sapaklar görnüşinde okadylýar, okatmakda görkezme, gürründeşlik, söhbetdeşlik, interaktiw usullary ulanylýar.

Türkmenistanyň taryhy dersiniň öwrenilmeginiň maksady we wezipeleri Garaşsyz, baky Bitarap Türkmenistan döwletimiziň gojaman topragy adamzat medeniýetiniň ilkinji ojaklarynyň biri hasaplanýlar. Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň badalga beren Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe milli medeniýetimizdir köp asyrylyk sungatymyza, ýurdumyzyň taryhy-medeni we arheologiki ýadygärliklerine, şöhratly ata-babalarymyzdyr milli şahsyýetlerimiziň bitiren ägirt uly hyzmatlaryna we ösen orta asyrlar eýýamynda edermen, merdana hem-de buýsançly pederlerimiziň döreden we hökümdarlyk eden beýik döwletleriniň mün öwüşginli syrly sahypalaryny

öwrenmeklige ajaýyp mümkinçilikleriň açylmagy ýaly öwgä mynasyp aýratynlyklar milli taryhymyzy çuňňur we dogruçyl öwrenmeklige uly badalga berdi.

Uzak geçmişde Türkmenistanyň ýerlerinde ýaşan iň gadymy adamlar jemgyýetiň ösüş kanunlaryna laýyklykda ilkidurmuş gurluşyny başdan geçiripdirler. Şeýlelikde, asyrlaryň we münýýlyklaryň özara sazlaşykly dowam etmegi, maddy we ruhy medeniýetiň kämilleşmegi, ilkidurmuş adamlarynyň durmuşynda uly ösüşlerdir özgerişleriň we dini ynançlaryň kemala gelmegine özüniň oňyn täsirini ýetirýär. Şonuň ýaly-da, ata-babalarymyz tarapyndan dürli döwürlerde esaslandyrylan Gadymy Oguz, Beýik Parfiýa, Oguz türkmenleriniň beýik Hun, Göktürkmenler, Beýik Seljuk hem-de Köneürgenç türkmen döwletleridir Osmanly soltanlygynyň hökümdarlarynyň türkmen halkynyň özboluşly milli medeniýetiniň we maddy gymmatlyklarynyň döremegine we ösmegine goşan saldamly goşantlary aýratyn belenilmäge mynasypdyr. Şu mynasbetli-de ýudumyzyň orta, ýörite orta we ýokary okuw mekdeplerinde taryh ylmynyň gazananlary we onuň aýratynlyklary hemmetaraplaýyn hem-de olara milli öwüşginler çäýýlip, millilik esasynda giňden öwrenilýär.

Geçmiş mirasymyzy, şöhratly taryhymyzy we milli medeniýetimizi çuňňur öwrenmeklik taryh ylmynyň häzirki zaman gazananlaryndan doly baş çykarmaklygy talap edýär. Bu ugurda esasy ygtybarly çeşmeleriň biri-de ýazuw ýadygärlikleridir. Olardan taryhy işler, çeper edebiýatlar, ylmy we dini beýanlar, resmi hatlar we beýleki ýazgylar esasy gollanma bolup hyzmat edýär. Şol çeşmeleriň üsti bilen hem geçmiş taryhymyz ýazylýar we çuňňur öwrenilýär.

Goşmaça berilýän hünär derslerinden taýýarlyk giriş, Türkmenistan iň gadymy döwürde, Türkmenistan gadymy döwürde, Türkmenistan orta asyrlar döwründe, Türkmenistan täze döwürde, Türkmenistan Garaşsyzlyk döwründe, Täze Galkynyş we Berkarar

döwletin bagtyýarlyk döwründe, gaýtalamak. Gadymy we orta asyrlar döwründe türkmen halkynyň öz erkinligi we garaşsyzlygy ugrundaky gahrymançylykly göreşleri, döreden döwletleri, olaryň dünýä siwilizasiýasyndaky orny beýan edilýär. Täze döwür türkmenleriň taryhynda in agyr döwür bolup durdy. Bu döwrüň gapma-garşylygynyň halkyň durmuşyna täsiri, halkyň öz agzybirligini saklamaga ymtylyşy we garaşsyzlyk ugrundaky gahrymançylykly göreşi, özboluşly durmuşy, döwrüň taryhy şahsyýetleri we olaryň halkyň bitewiligini saklamaga goşant goşan wekilleri barada düşünje berilýär.

Garaşsyzlyk eýýamynda ýaş nesillerimize türkmen halkynyň Altyn asyryny gurmak babatda önde goýlan meseleleriniň öwrenilmegi çuňňur beýan edilýär. Türkmenistanyň taryhy dersi boýunça talyplar ÝUNESKO-nyň Bütindünýä mirasynyň sanawyna giren ýadygärlikleri, dünýä taryhynda bolan belentlikleri, Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe Milli Liderimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň ýurdumyzda ýöredýän içeri we daşary syýasatyny bilmeli we metbugat maglumatlaryndan giňden peýdalanmalydyrlar. Ýaş nesillerimiz syýasy taýdan sowatly bolmalydyrlar.

1. Giriş. Taryh ylmy barada düşünje. Taryhy çeşmeler.

Türkmenistanyň taryhy dersiniň öwrenilmeginiň maksady we wezipeleri Garaşsyz, baky Bitarap Türkmenistan döwletimiziň gojaman topragy adamzat medeniýetiniň ilkinji ojaklarynyň biri hasaplanylýar. Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň badalga beren Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe milli medeniýetimizdir köp asyrlık sungatymyza, ýurdumyzyň taryhy-medeni we arheologiki ýadygärliklerine, şöhratly ata-babalarymyzdyr milli şahsyýetlerimiziň bitiren ägirt uly hyzmatlaryna we ösen orta asyrlar eýýamynda edermen, merdana hem-de buýsançly pederlerimiziň döreden we hökümdarlyk eden beýik döwletleriniň münň öwüşgünli syrly sahypalaryny öwrenmeklige ajaýyp mümkinçilikleriň açylmagy ýaly öwgä mynasyp aýratynlyklar milli taryhymyzy çuňňur we dogruçyl öwrenmeklige uly badalga berdi.

Uzak geçmişde Türkmenistanyň ýerlerinde ýaşan iň gadymy adamlar jemgyýetiň ösüş kanunlaryna laýyklykda ilkidurmuş gurluşyny başdan geçiripdirler. Şeýlelikde, asyrlaryň we münňýllyklaryň özara sazlaşykly dowam etmegi, maddy we ruhy medeniýetiň kämilleşmegi, ilkidurmuş adamlarynyň durmuşynda uly ösüşlerdir özgerişleriň we dini ynançlaryň kemala gelmegine özüniň oňyn täsirini ýetirýär. Şonuň ýalyda, ata-babalarymyz tarapyndan dürli döwürlerde esaslandyrylan Gadymy Oguz, Beýik Parfiýa, Oguz türkmenleriniň beýik Hun, Gök türkmenler, Beýik Seljuk hem-de Köneürgenç türkmen döwletleridir Osmanly soltanlygynyň hökümdarlarynyň türkmen halkynyň özboluşly milli medeniýetiniň we maddy gymmatlyklarynyň döremegine we ösmegine goşan saldamly goşantlary aýratyn bellenişlige mynasypdyr. Şu mynasybetli-de ýurdumyzyň orta, ýörite orta we ýokary okuw mekdeplerinde taryh ylmynyň gazananlary we onuň aýratynlyklary hemmetaraplaýyn hem-de olara milli öwüşginler çaýylyp, millilik esasynda giňden öwrenilýär.

Geçmiş mirasymyzy, şöhratly taryhymyzy we milli medeniýetimizni çuňňur öwrenmeklik taryh ylmynyň häzirkä zaman gazananlaryndan doly baş çykarmaklygy talap edýär. Bu ugurda esasy ygtybarly çeşmeleriň biri-de ýazuw ýadygärlikleridir. Olardan taryhy işler, çeper edebiýatlar, ylmy we dini beýanlar, resmi hatlar we beýleki ýazgylar esasy gollanma bolup hyzmat edýär. Şol çeşmeleriň üsti bilen hem geçmiş taryhymyz ýazylýar we çuňňur öwrenilýär.

Taryhy çeşmeler: Arheologiýa -gadymyýet hakyndaky ylym bolup, adamzat geçmişini gazuw-agtaryş işleri wagtynda tapylan arheologiki tapyndylaryň esasynda öwrenýär. Arheologiýa taryh ylmynyň in bir möhüm pudagy bolup, adamzat taryhynyň dowamlylygyny öwrenmegiň 99 %-i onuň paýyna düşýär. Arheologiýa barlag işleri iki görnüşde amala aşyrylyp, olar meýdan işleri we ylmy-barlag tejribehanalary. Meýdan işleri -arheologiki gözlegler, gazuw-agtaryş işleri bolup, ylmy-barlag tejribehanalary örän köp taraply bolup ýörite niýetlenilen otaglarda geçirilýär.

Etnografiýa -halklary, olaryň durmuşyny we medeniýetini öwrenýär. Etnografiýa sözüniň halky ýazmak, halky öwrenmek diýen manylary bolup, munuň özi dünýewi ylmylaryň ähli görnüşlerini-de öz içine alyp, şular bilen birlikde-de arheologiýa, antropologiýa, geografiýa, folklor, dil bilimi bilen hem üznüksiz arabaglanyşyk saklaýar. Etnografiýa taryh ylmynyň beýleki pudaklaryndan tapawutlylykda, adamzadyň fiziki we akyl zähmeti bilen döreden maddy we ruhy baýlyklarynyň ähli görnüşlerini öwrenýär.

Paleografiýa (*hat-ýazuw*)-taryh ylmynyň kömekçi pudagy bolup, ol dürli ýurtlarda, dürli wagtlarda ýüze çykydýr. Merkezi Aziýada, şol sanda Türkmenistanda hat-ýazuwyň başlangyjy бүрүнч асырy заманында б.е.öňki III müňýyllykda peýda bolupdyr diýlip çaklanylýar. Ýazuw çeşmeleriniň zat çeşmelerinden artykmaçlygy-da, olar mazmun taýdan baý bolýarlar. Çünki, kähalatlarda ýazuw çeşmeleriniň, ýekeje sözi-de zat çeşmeleriniň münlerçesine barabar

bolýar. Emma ýazuw çeşmeleriniň hem degişlilikde zat çeşmelerine eglşik edýän hem-de ondan kemter gaýdýan ýerleri-de bolýar.

Antropologiýa -adamy öwreniş diýmekligi aňladýar. Bu ylym adamynyň fiziki gurluşyny, geçmiş we häzirki zaman medeniýetini we durmuşyny öwrenýär.

Paleoantropologiýa -gadymy adamlaryň fiziki keşbi, dürli durmuş we tebigy şertler zerarly olaryň fiziki keşbiniň üýtgeýşi barada maglumat berýär. Antropologiýa adamzadyň ösüş taryhynyň uzak ýolunda onuň akyly-başly adam bolmagynda zähmetiň orny, adamyň tebigata eden täsiri, adamyny gurşap alan tebigatyň hut onuň özüne täsiri hakynda täsin maglumatlary berýär.

Resmi ýazgylar. Geçmişin maddy we ruhy medeniýetini öwrenmekde resmi ýazgylaryň hem ähmiýeti diýseň uludyr. Döwlet arhiwlerinde we ýerli, etrap hem-de welaýat arhiwlerinde edaralaryň, kärhanalaryň, guramalaryň resminamalary saklanylýar. Taryh ylmynyň bu pudagyna ýazuw ýa-da ses ýazgylary-da girýär. Garaşsyz, baky Bitarap Türkmenistan döwleti Täze Galkynyşlar we Beýik özgertmeler zamanasynda Hormatly Prezidentimiziň baştutanlygynda syýasy, ykdysady, medeni, durmuşy taýdan ösýär, özgerýär. Garaşsyzlyk ýyllary içinde ata Watanymyzda ykdysady, syýasy, medeni meseleler bilen bir hatarda türkmen halkynyň geçmiş milli taryhyna hem düýpli üns berilip başlandy.

Taryh - halkyň geçmiş baradaky hakydasydyr. Geçmişini bilýän halk geljegini-de ynamly barýar. Egerde taryhy gowy bilseň, onda geçmişde halklaryň öz aralarynda nähili gatnaşyklary alyp barandygyny bilip bolýar. Taryhyň üsti bilen biz müňlerçe ýyl mundan ozal bolup geçen wakalary bilýäris. Gadymy türkmen topragynda ençeme köne galalaryň harabaçylygyna duş gelmek bolýar. Bu gadymy ýadygärlikleri öwrenýän ylma arheologiýa diýilýär. Gazuw-agtaryş işleriň netijesinde, alymlar geçmişde adamlaryň ýaşan döwürlerini, näme bilen meşgul bolandyklaryny bilýärler. Dünýädäki her bi halkyň özboluşly milli taryhy

bar. Gahryman, paýhasly türkmen halky hem şeýle baý taryhyň eýesidir. Türkmenistanyň taryhy hem бүтіндүнйә taryhynyň aýrylmaz bölegidir. Türkmenistanyň taryhy biziň gadymy topragymyzda adamzadyň döreýşini hem-de onuň ösüşini öwredýär. Türkmenistanyň taryhy ýaşlara bilim bermekde hem-de olaryň aňyny we kalbyny terbiýelemekde iňňän möhüm serişde bolup hyzmat edýär. Dogrudan hem, milli galkynyş ene diliňi we hakyky milli taryhyňy öwrenmekden başlanýar. Elbetde, taryhy öwrenmegiň uly terbiýeçilik ähmiýeti bar. Mukaddes Ruhnamada “Adamy-durmuş, şahsyýeti - taryh terbiýeleýär” diýip bellenýär. Terbiýeçilikde hökman taryha ser salynýar. Taryhda, taryhy wakalar, şahsyýetler öwrenilýär we şonuň esasynda ýaş nesil terbiýelenýär. Onda ata Watana, Ene topraga, halka söýgi, şahsyýetde buýsanç kemala getirýär. Çünki edebiň ýagşysy, iň ýokary ahlak sypaty-watansöýüjilikdir. Ata-babalarymyz Watany gara başlaryndan ileri saýypdyrlar, azatlygy, erkinligi gorap söweş meýdanynda baş goýupdyrlar. Olaryň Garrygala, Gökdepe, Sarahs we ençeme beýleki söweşlerde görkezen gahrymançylygy ýaş nesiller üçin ruhubelentligiň, watansöýüjiligiň nusgasydyr.

Taryh ylmy taryhy çeşmeleriň üsti bilen öwrenilýär. Adamzadyň geçmişine degişli sähelçe maglumat berip bilýän islendik zada **taryhy çeşme** diýilýär. Taryhy çeşmeler üç topara bölünýär:

1. **Maddy çeşmeler.** Maddy çeşmelere arheologik, arhitektura tapyndylary degişlidir. Türkmenistanyň territoriýasynda Ýañyja, Balahana, Pessejikdepeden, Jebel gowagy, Jeýtun, Altyn depeden, Namazga depe diýilýän ýerlerde gadymy adamlaryň yzlary tapylyp, ol ýerlerden zähmet gurallar, bezeg şaý-sepler, ýaraglar ýaly zatlar tapyldy. Gäwürgala, Nusaý, Maşat Missirian ýadygärlikleri, Talhatanbaba, Sarahs baba, Soltan Sanjaryň mawzoleýi maddy çeşmeler bolup durýar.
2. **Ýazuw çeşmeler.** Hat-ýazuw arkaly maglumat berýän zada ýazuw çeşmeleri diýilýär. Gadymy Bihustin ýazgylary, Parfiýa

patyşalarynyň Nusaýdan tapylan hojalyk arhiwiniň materiallary, Geradot, Strabon ýaly gadymy grek we rim awtorlaryň eserleri iň gymmatly ýazuw çeşmeleri bolup durýar. Ýazuw çeşmelerine otparazçylyk dininiň keramatly kitaby Awesta hem degişlidir. Plano Karpini, Marko Polo, Antoniý Jenkinson, Wamberiniň türkmenleriň hojalygy, döp-dessurlary barada galdyran ýazgylary türkmen halkynyň taryhyny öwrenmekde ýazuw gymmatly çeşme bolup durýar.

3. **Dil çeşmeleri.** Dil çeşmelerine rowaýatlar, ertekiler, dessanlar, aýdymlar, läleler, hüwdiler degişlidir. Mysal üçin Görogly, Oguznama, Gorkut ata eposlary, Ýusup-Ahmet, Zöhre-Tahyr, Şasenem-Garyp dessanlary.

Türkmenistan döwletimizde hemmetaraplaýyn ösüşiň we galkynyşyň täze sepgitlerini nazarlaýan zamanamyzda, bu ugurda örän möhüm işleri amala aşyrýan wagtymyzda halkymyzyň milli ruhy-medeni mirasyny has-da düýpli öwrenmegi esasy wezipe edip goýýarys. Özleriniň ölmez-ýitmez ylmy-edebi mirasy bilen türkmen halkynyň ruhy dünýäsini äleme ýaýan akyldarlarymyzyň adyny, mertebesini şöhratlandyrmak, olaryň taryhdaky ornuna mynasyp baha bermek biziň mukaddes borjumyzdyr. Häzir milli mirasymyzyň taryhynda öçmejek yz goýan akyldarlarymyzyň atlaryny ýüze çykarmak, olaryň döreden edebi-ylmy gymmatlyklaryny tapmak, öwrenmek, halka ýetirmek işleri özüniň aýdyň ýoluna düşdi.

Türkmen halky adamzadyň gadymy döwürlerinden bäri dünýäniň medeni-ruhy, ykdysady ösüşine ummasyz goşant goşan halkdyr. Biziň baý hem-de gadymy mirasymyz, bahasyna ýetip bolmajak medeni-ruhy gymmatlyklarymyz bar. Türkmenistan – Änew, Altyn depe, Margiana, Ürgenç, Maşat-Misirýan, Sarahs, Farawa, Şährislam, Şähri-Bossan, Amul, Namazgadepe, Abywerd, Nusaý we köpsanly beýleki ýadygärlikler ýaly dünýä ylmynyň üns merkezinde duran, özüne

müňýyllyklaryň taryhyny siňdiren ýüzlerçe arhitektura we arheologiýa ýadygärliklerine, medeni-ruhy gymmatlyklara baý ülke.

2. Adamzat taryhynyň döwürleri.

Alymlaryň çaklamasyna görä, iň gadymy döwürlerde häzirki Kaspiý deňziniň tutýan meýdany has uly eken. Kem-kemden onyň suwy yza çekilip. Garagum çölüniň emele gelmegine getiripdir. Şol döwürlerde dürli ýerlerde poliolit adamlary ýaşapdyr. Deňiz suwyny daşmagy hem-de yzyna gaýtmagy, Garagumyň emele gelmegi paleolit zamanasynyň adamynyň Türkmenistanda ýerleşiş aýratynlyklaryna düýpli täsir edipdir.

Çaklamalara görä, Türkmenistanyň territoriýasyna iň gadymy adamlar irki paleolit döwründe güňortadan, ýagny Aziýanyň öndäki daglyklaryndan gelipdir. Olar Türkmen-Horasan daglarynyň üstünden geçip, Türkmenistanyň çäklerinde ornaşypdyrlar. Ony Merkezi Köpetdagdan tapylan zähmet gurallary tassyklaýar.

Ikinji jahan urşundan soň Türkmenistanyň territoriýasynda giňden ýaýbaňlandyrylan arheologik barlaglar netijesinde adamzat medeniýetiniň has irki eýýamlaryna degişli, daşdan ýasalan dürli zähmet gurallarynyň birnäçesi ele salyndy. Has gadymy döwre degişli tapyndylar ilkinji gezek 1949-njy ýylda Krasnowoddan gündogarda, Aşgabada tarap uzalyp gidýän demir ýoluň 39-njy kilometrinde, ýagny Ýaňyja we Garateňňir stansiýalarynyň aralygynda ýüze çykarylady. Ýukajyk edilip ýonulan tagaşyksyz gyýçak uly daş böleklerinden we daşdan ýasalan iki sany el kerçewajynyň görnüşlerinden çen tutsaň, olaryň takmynan b.e.öňki 300 müň ýyl öňki döwre degişlidigini kesgitlemek mümkin.

Gadymy adamlar gün-güzeranlaryny uly haýwanlary awlamak hem-de güň tokaýlardan, jeňňellerden dürli ir-iýmiş ýygnamak bilen meşgullanyp dolandyrypdyrlar.

Has irki paleolit zamanynyň adamlary ot ýakmagy bilmändir, ýöne olar dürli tebigy şertleriň döreden oduny öz durmuşlarynda ulanypdyrlar. Ot ýylylyk çeşmesi hem-de ýyrtyjy haýwanlardan goranmagyň oňat serişdesi hökmünde peýdalanylypdyr. Adamlar ony uzak wagtlap öçürmän saklamagy-da başarypdyrlar. Irki paleolit soňky döwürlerindäki ýaşan adamlar häzirki Türkmenistanyň köp ýerinde, ýagny Krasnowodsk ýarym adasynda, Janakda, Uzboý ýakalarynda, Sumbar – Çendir derelerinde, Merkezi Köpetdagyň töwereklerinde, ýagny Aşgabadyň günbatar-demirgazyk tarapynda, Sarahsýň günortasyndaky Badhyz baýyryklarynda, Çarşanňy etrabyň Bulakdere jülgesinde, Gowurdagyň ýakynyndaky adamlaryna degişli daşdan ýasalan zähmet gurallary tapyldy.

Giçki paleolit döwründe iň gadymy adamlaryň durmuşynda düýpli özgerişler bolup geçipdir. Onuň şeýledigini Türkmenbaşy – Aşgabat demir ýolunyň 39-40-njy km. aralygyndaky ussahanadan tapylan zähmet gurallary subut edýär. Gadymy ussalar töwereklerinde bar bolan çakmakdaşdan uly bolmadyk plastina görnüşli gysgyçlar, nepis ýuka hem ýiti uçly deşewaçlar taýýarlapdyrlar. Şol gurallar agaç, süňk kesmek ýa-da örän inçe zergärçilik işini ýerine ýetirmek üçin amatly bolupdyr. Deşewaçlaryň kömegi bilen awlan haýwanlarynyň derisinden gödegräk hem bolsa ýönekeýje egin-eşik tikip, azyk önümlerini salar ýaly dürli görümlü halta, meşik edinipdirler. Giçki paleolit döwriň adamlary daş ham agaç bilen bir hatarda süňkden, şahdan naýza meňzeş enjamlarynyň ujuna geýdirilýän ýiti uçly önümleri ýasap, kiçijik çukurlary gazmaga niýetlenen gurallary we ş.m. zatlary öndüripdirler. Bu döwürde adamlar düzlüklerde ýer küme, çatma gurmagy-da başaran bolsa gerek.

Giçki paleolit döwründe aýallar bilen erkekleriň arasynda zähmet bölünişi-de ýüze çykypdyr. Erkek adamlar awçylyk, balyk tutmak, zähmet gurallaryny öndürmek hem-de ýaşýan kollektiwleriniň howpsuzlygyny üpjün etmek bilen, aýallar bolsa ir-iýmiş çöplemek, çagalar barada alada etmek, oda seretmek, nahar taýýarlamak,

geým-gejim tikmek we başgalar bilen meşgullanyp başlapdyrlar. Aýallaryň we erkekleriň arasyndaky zähmet bölünişigi jemgyýetiň ösüşiniň ilerlemegine oňaly täsir edipdir. Ol zähmet öndürjiliginiň artmagyna, aýallaryň jemgyýetdäki rolunyň ýokarlanmagyna, enelik urugynyň rowaçlanmagyna ýol açypdyr

Türkmenistanyň territoriýasynda mezolit döwründe (b.e.öňki takmynam XI-VII müň ýyllyklar) ýaşan adamlaryň gonalgalaryna we duralgalaryna esasan Balkan welaýatynyň territoriýasynda gabat gelinýär. Olara Krasnowodsk ýarym adasyndaky Jebel gowagy we Kesgirbulak, Garabogaz kölüniň gündogarynda ýerleşýän Hojasuw, Depeçanak gonalgalary, Balkan daglarynda ýerleşýän Gaýly, I hem II Damdam çeşme gowaklary, Garailim gonalgasy, Uzboýuň aşaky akym ugurlarynda ýerleşýän Kelkör, Aktam, I Seňraýy ýaly birnäçe gonalgalar degişlidir. Şu günlere çenli agzalan welaýatyň territoriýasyndan jemi 30-a golaý ýerden mezolit döwrüne degişli ýerüsti zatlar tapylyp, dört sany köp gatlakly gowaklar bolsa (Jebel, Gaýly, I we II Damdamçeşme) ylmy esassa öwrenildi.

Arheologik tapyndylar Türkmenistanyň territoriýasynda mezolit döwründe ýaşan adamlaryň awçylyk, balyk tutmak, ir-iýmiş çöplemek bilen meşgullanandygyny tassyklaýar. Gazuw-agtaryş işleri wagtynda Gaýly, II Damdam çeşme we Jebel gowaklaryndan bekräniň, çökäniň, zagaranyň, kepiriň süňk galyndylarynyň köp tapylmagy olaryň ýaşajýylarynyň esasan şol görnüşli balyklary iýmit hökmünde peýdalanandygyna güwä geçýär. Şol gowaklardan balyk tutmak üçin niýetlenen zähmet gurallary tapylmady. Şonuň üçin balyk ol döwürde agaçdan ýa-da süňkden ýasalan garpun arkaly tutulandyr diýip çaklanýar. Balyk tutmagyň iň gadymy adamlaryň durmuşynda mönüm rol oýnap başlandygyna garamazdan, mezolitde awçylyk ilatyň hojalygynyň esasyny düzüpdir. Onuň şeýledigini Jebelden, II Damdam çeşmeden ýabany haýwanlaryň: goýnuň, geçiniň, gulanyň, öküziniň, jereniň, pişiginiň köp mukdardaky süňk galyndylarynyň tapylmagy hem tassyklaýar.

Awçylaryň zähmet we aw gurallary bolup, uly naýzalar hem-de dürli ölçegli uçluklar, ok-ýaýlar hyzmat edipdir. Adamlaryň ýygnaýjylyk bilen meşgullanmagy olaryň hojalygynda möhüm orny eýeläpdir. Olar köplenç deňiz düýbünde we gury ýerde ösýän ýabany ösümlikleri iýmit üçin ýygnapdyrlar.

Mezolit döwriň adamlary awlan haýwanlarynyň derisini eýlemegiň, agaçdan, süňkden, daşdan dürli görnüşli gurallary hem-de ýalpyldawuk balykgulaklardan bezegleri-asma şelpeleri ýasamagyň hötdesinden ussatlyk bilen gelipdirler. Bu zamanda geometrik şekilli oňat işlenip bejerilen mikrolitler (grekçe mikro-kiçijik, latynça litos-daş, ýagny kiçijik daş gurallary) peýda bolupdyr. Mezolit döwriň adamlary süňkden iňne-de ýasapdyrlar. Gaýly gowagyň aşaky gatlagyndan tapylan kiçijik gözli iňnelerde guradylan damardan taýýarlanan sapaklar bilen deriden geýim tikipdirler.

Giçki mezolit döwründe Günbatar Türkmenistanda ýaşaýan adamlar haýwanlary eldekileşdirip başlapdyrlar. II Damdam çeşmeden tapylan geçiniň, goýnuň süňk galyndylary şol döwürde ownuk şahly mallary köpeltmäge esaslanan maldarçylyga geçiş prosesiniň başlanandygyndan habar berýär. Bu bolsa awçylyga, balykçylyga, ýygnaýjylyga daýanýan hojalygyň ykdysadyýetinde täze öndürijilikli pudagyň elementleriniň ýüze çykyp başlandygyny aňladýar. Hojalygyň täze pudaklarynyň kemala gelmegi we olaryň kämilleşip başlamagy neolit döwri üçin häsiýetli alamatlaryň biridir. Bu döwürde dünýäniň dürli sebitlerinde ýaşaýan gadymy adamlaryň jemgyýetinde sosial-ykdysady gatnaşyklar dürli depginde ösüp başlaýar. Şeýle ýagdaý Türkmenistanyň gadymy ýaşaýjylary üçin hem häsiýetlidir. Bu bolsa ýurdumyzyň dürli sebitlerinde medeniýetiň dürlüçe ýüze çykmagyna getirýär.

Neolit eýýamynda Günorta Türkmenistanyň dag etek zolagynda ekerançylaryň medeniýeti ýaýran bolsa, Günbatar we Demirgazyk Türkmenistanda ýygnaýjylaryň, balykçylaryň, maldarlaryň özboluşly medeniýeti dowam edipdir. Gaýly gowagyň golaýyndan biziň

eýýamymyzdan öňki takmynan IX-VIII müň ýyla degişli gadymy mazarlygyň üsti açyldy. Tapyndylar şol döwrüň adamlarynyň ruhy medeniýetini öwrenmäge şert döredýär. Neolit döwrüniň adamlary öz merhumlarynyň kellesini demirgazyk-günbatar tarapa goýun jaýlapdyrlar. Guburlardaky süňklerde tebigy gyzyly boýagyň (ohranyň) yzlary saklanyp galypdyr. Diýmek, adamlar öz ölümlerini jaýlamazyndan öňürti, olaryň üstüne ohra sepipdirler. Şu däbi ýerine ýetirmek bilen olar ohranyň adatdan daşary güýjüne – “başga dünýäde” merhumy “janlandyryp” biljegine ynanan bolsa gerek. Iň gadymy adamlar ganyň janly-jandaryň ýaşaýşynda möhüm rol oýnanlygyna akyl ýetirip bilipdirler. Belkem, olar ganyň gudraty, onuň reňkiniň gyzyly bolmagynda diýip düşünen bolmagy mümkin. Gaýly gowagynyň adamlary ölümleri balyk gulakdan ýasalan monjuklar bilen bezäp, olaryň ýanyna baky dünýäde gerek bolar diýip, çakmakdaşdan ýasalan dürli görnüşli, pyçaga meňzeş gurallary goýupdyrlar. Bu zatlar neolit döwründe Günbatar Türkmenistanda ýaşan adamlaryň “o dünýäde” ýaşaýşyň dowam edýänligi hakyndaky düşünje eýerendigini çaklamaga esas berýär.

Biziň eýýamymyzdan öňki VII müň ýyllyk bilen VI müň ýyllygyň sepgidinde Türkmenistanyň günortadaky dag etek zolagynda awçylyk we ýabany ösýän däneli ösümlikleri ýygnamak bilen meşgul bolan taýpalaryň hojalyk durmuşynda düýpli üýtgeşmeler ýüze çykyp ugrapdyr. Ilat ýere gaçan däneden täze baldagyň ösüp ýetişýändigine göz ýetiripdir. Şol döwürlerde Köpetdag eteklerinde ýaşanlar awçylyk we iýmit ýygnaýjylyk pişelerini taşlap, ýuwaş-ýuwaşdan oturymlylyga geçip, ekerançylyk hem maldarçylyk bilen meşgullanyp başlapdyrlar. Şeýlelikde, olar ýakyn Gündogaryň iň gadymy ekerançylyk medeniýetleriniň biri bolan Jeýtun medeniýetini döredipdirler. Esasy ýadygärlik bolan Jeýtun obanyň ady bilen täze daş asyrynyň medeniýeti “Jeýtun medeniýeti” diýen at bilen taryha girdi. Dünýäde ilkinji gezek ekerançylyk Jeýtunda ýüze çykýar. Ekerançylyk b.e. öňki V müň ýyllykda döräpdir. Ol täze daş asyr döwründe (neolit) ýüze çykýar. Jeýtun

medeniýetine degişli 15-e golaý ýadygärlikler (Çopandep, Togalakdepe, Pessejikdepe (Gökdepe etrabynda ýerleşýär), Çagyllydepe (Kaka etrabynda ýerleşýär) we beýlekiler) tapyldy. Şu medeniýete kybapdaş irki adamlaryň oturymly mekanlary häzirki Müsüriň, Eýranyň, Demirgazyk Yragyň, Siriýanyň territoriýasynda tapyldy.

Günorta Türkmenistanyň dag eteklerinde ýaşan taýpalaryň oturymly durmuşa geçmeginde ekerançylyk bilen meşgullanmak üçin tebigy şertler uly orun tutupdyr, amatly şertler bolupdyr. Köpetdag eteklerinden çykýan çeşmeleriň aýaklaryndaky suw basýan peslikler ilkinji ekin meýdanlary bolup hyzmat edipdir. Şonuň ýaly suw basýan ýerleriň golaýynda uruglar oturymlaşyp, ýönekeý ekerançylyk we maldarçylyk hojalygyny alyp barmaga ýuwaş-ýuwaşdan uýgunlaşypdyr. Köpetdagda bitýän ýabany däneli ekinler-de oňa oňaly şert döredipdir. Neolit döwründe Köpetdagyň gerişleri bilen garagum çägelikleriniň arasyndaky insiz giňişlikde ýerleşen urug obalarynyň birnäçesi XX asyryň 50-60-njy ýyllarynda giňden ylmy nukdaýnazardan öwrenildi. Ondan has ön Änewde ilkinji 1904-nji ýylda amerikaly alym Rafael Pampelliniň ýolbaşçylygynda gazuw-agtaryş işleri geçirilýär. Şonda ak bugdaýyň Änewde ekilendigi anyklanýar. 2004-nji ýylda ak bugdaýyň Änewde tapylandygyna 100 ýyl boldy.

3. Iň gadymy döwürde ekerançylyk we maldarçylygyň ýüze çykmagy.

Neolit eýýamynda Günorta Türkmenistanyň dag etek zolagynda ekerançylaryň medeniýeti ýaýran bolsa, Günübatar we Demirgazyk Türkmenistanda ýygnaýjylaryň, balykçylaryň, maldarlaryň özboluşly medeniýeti dowam edipdir.

Gaýly gowagyň golaýyndan biziň eýýamymyzdan öňki takmynan IX-VIII müň ýyla degişli gadymy mazarlygyň üsti açyldy. Tapyndylar şol döwrüň adamlarynyň ruhy medeniýetini öwrenmäge şert döredýär. Neolit döwrüniň adamlary öz merhumlarynyň kellesini demirgazyk-günübatar tarapa goýun jaýlapdyrlar. Guburlardaky süňklerde tebigy gyzyly boýagyň (ohranyň) yzlary saklanyp galypdyr. Diýmek, adamlar öz ölülerini jaýlamazyndan öňürti, olaryň üstüne ohra sepipdirler. Şu däbi ýerine ýetirmek bilen olar ohranyň adatdan daşary güýjüne – “başga dünýäde” merhumy “janlandyryp” biljegine ynanan bolsa gerek. Iň gadymy adamlar ganyň janly-jandaryň ýaşaaşynda möhüm rol oýnandygyna akyl ýetirip bilipdirler. Belkem, olar ganyň gudraty, onuň reňkiniň gyzyly bolmagynda diýip düşünen bolmagy mümkin. Gaýly gowagynyň adamlary ölüleri balyk gulakdan ýasalan monjuklar bilen bezäp, olaryň ýanyna baky dünýäde gerek bolar diýip, çakmakdaşdan ýasalan dürli görnüşli, pyçaga meňzeş gurallary goýupdyrlar. Bu zatlar neolit döwründe Günübatar Türkmenistanda ýaşan adamlaryň “o dünýäde” ýaşaaşyň dowam edýänligi hakyndaky düşünje eýerendigini çaklamaga esas berýär.

Biziň ata-babalarymyz ene topragy bereket çeşmesi hasaplapdyrlar. Türkmeniň topragy mundan V müň ýyl ozal ak bugdaý önen toprakdyr. Bu gadymy toprak dünýäde ilkinji gezek ekerançylygyň ýüze çykan ýeridi. Biziň eýýamymyzdan öňki VII müň ýyllyk bilen VI müň ýyllygyň sepgidinde Türkmenistanyň günortadaky dag etek zolagynda awçylyk we ýabany ösýän däneli ösümlikleri ýygnamak bilen

meşgul bolan taýpalaryň hojalyk durmuşynda düýpli üýtgeşmeler ýüze çykyp ugrapdyr. Ilat ýere gaçan däneden täze baldagyň ösüp ýetişýändigine göz ýetiripdir. Şol döwürlerde Köpetdag eteklerinde ýaşanlar awçylyk we iýmit ýygnaýjylyk pişelerini taşlap, ýuwaş-ýuwaşdan oturymlylyga geçip, ekerançylyk hem maldarçylyk bilen meşgullanyp başlapdyrlar. Şeýlelikde, olar ýakyn Gündogaryň iň gadymy ekerançylyk medeniýetleriniň biri bolan Jeýtun medeniýetini döredipdirler. Esasy ýadygärlik bolan Jeýtun obanyň ady bilen täze daş asyrynyň medeniýeti “Jeýtun medeniýeti” diýen at bilen taryha girdi. Dünýäde ilkinji gezek ekerançylyk Jeýtunda ýüze çykýar. Ekerançylyk b.e. öňki V müň ýyllykda döräpdir. Ol täze daş asyr döwründe (neolit) ýüze çykýar. Jeýtun medeniýetine degişli 15-e golaý ýadygärlikler (Çopandepe, Togalakdepe, Pessejikdepe (Gökdepe etrabynda ýerleşýär), Çagyllydepe (Kaka etrabynda ýerleşýär) we beýlekiler) tapyldy. Şu medeniýete kybapdaş irki adamlaryň oturymly mekanlary häzirki Müsüriň, Eýranyň, Demirgazyk Yragyň, Siriýanyň territoriýasynda tapyldy.

Günorta Türkmenistanyň dag eteklerinde ýaşan taýpalaryň oturymly durmuşa geçmeginde ekerançylyk bilen meşgullanmak üçin tebigy şertler uly orun tutupdyr, amatly şertler bolupdyr. Köpetdag eteklerinden çykýan çeşmeleriň aýaklaryndaky suw basýan peslikler ilkinji ekin meýdanlary bolup hyzmat edipdir. Şonuň ýaly suw basýan ýerleriň golaýynda uruglar oturmaşyp, ýönekeý ekerançylyk we maldarçylyk hojalygyny alyp barmaga ýuwaş-ýuwaşdan uýgunlaşypdyr. Köpetdagda bitýän ýabany däneli ekinler-de oňa oňaly şert döredipdir.

Neolit döwründe Köpetdagyň gerişleri bilen garagum çägelikleriniň arasyndaky insiz giňişlikde ýerleşen urug obalarynyň birnäçesi XX asyryň 50-60-njy ýyllarynda giňden ylmy nukdaýnazardan öwrenildi. Ondan has ön Änewde ilkinji 1904-nji ýylda amerikalý alym Rafael Pampelliniň ýolbaşçylygynda gazuw-agtaryş işleri geçirilýär. Şonda ak bugdaýyň Änewde ekilendigi anyklanýar. 2004-nji ýylda ak

bugdaýyň Änewde tapylandygyna 100 ýyl boldy. 1989-1992-nji ýyllarda Jeýtunda B. Massonyň ýolbaşçylygynda Sankt-Peterburg alymlary we J. Harisýň ýolbaşçylygynda London uniwersitetiniň inlis hünärmenleri – toprak öwrenijileri täzedan gazuw-agtaryş iş geçirdiler. Olar häzirki zaman seljeriş iş usullarynyň kömegi bilen ösümlik galyndylaryny we gadymy topragy öwrendiler. Şu täze barlaglar şol döwürde hojalygyň esasy ekerançylyk bolandygyny ynanýryjylyk bilen görkezýär. Ýazyň ýagşy-ýagmyrny saklaýan çöketlik meýdanda bugdaý ekilipdir. Jeýtunlylar ýeri suwarmak üçin ýörite kanallar gazmandyr, tebigy suwlardan peýdalanyndyr. Ýöne zähmet gurallaryň kämilleşmegi bilen ekerançylyk ýerler giňelýär. Ekerançylar ýuwaş-ýuwaşdan täze we täze ýerleri özleşdiripdirler, tebigy suwlar azlyk edipdir şonuň üçin ýörite suwaryş desgalary gurupdyrlar, ýap çekipdirler. Şeýdibem, jeýtunlylar älemiň başga ýerlerindäki adamlar entäk ýabany ösümlikleri çöpläp, aw awlamak bilen meşgullanyp ýörkä ilkinji ekerançylar bolupdyr. 1999-njy ýylda Sankt-Peterburg şäherinde geçirilen halkara konferensiýada adamzat taryhynda dünýä boýunça ilkinji ekerançylygyň ýüze çykan ýeri Türkmenistandyr diýip ykrar edilmegem muňa şaýatlyk edýär. Gazuw-agtaryş işleri döwründe Aşgabadýň 27 km demirgazyk -günbatar tarapynda ýerleşýän Jeýtun kakýň golaýyndaky gadymy ekerançylaryň oturmly ýeri alymlaryň ilkinji bolup ünsüni özüne çekdi. Arheologik gazuw-agtaryş işleri wagtynda gumluk depäniň üstünde ýerleşýän, meýdany 0,5 ga bolan Jeýtun ýädygärliginden 40-a golaý bir otagly ýaşaýyş jaýlarynyň üsti açyldy. Oturmly ekerançylyk ilatýň köpelmegine getiripdir. Alymlaryň çaklamagyna görä, ol jaýlarda sany 5-6 adamtan ybarat bolan jübüt maşgalalar ýaşaýdyr. Ýeke otagly ýaşaýyş jaýlarynyň hemmesi bir meñzeş planlaşdyrylan, göniburçlyk görnüşli bolup, olar diňe öz möçberi hem-de gapysynyň we ojagynyň goýlan ýerleri boýunça biri-birinden tapawutlanypdyrlar. Jaýlaryň ortaça meýdany takmynan 23,5 inedördül metre deň, gapysy gündogar diwarda goýlupdyr, ondan kiçiräk howla çykylypdyr. Irki döwürlerde jaýlaryň

gapysy haýwanlaryň derisi ýa-da gamyş bilen tutulypdyr. Jaýlaryň diwarlary gyzyly ýada gara reň bilen reňklenipdir. Otag diwarlary saman garylan toýun palçyk bilen suwarlypdyr. Poly 1-1,5 sm galyňlykdaky palçyk bilen örtülip, gyzyly ýa-da gara reňkler bilen reňklenipdir. Ýaşayyş jaýlarynyň ýanynda hojalyk maksatlary üçin otaglar hem salnypdyr.

Ekerançylyk we maldarçylyk bilen meşgullanmak jeýtunlylaryň esasy käri bolupdyr. Ekerançylyk hojalygynyň esasy bolanlygyny ol ýerde 533 sany çakmak daşdan we süňkden ýasalan oragyň, döwrek döwýän guralyň, oý geçisiniň eldekileşdirilen itiň, ýabany goýnuň, keýigiň, ýekegapanyň süňk galyndylarynyň tapylmagy, ýaşayyş jaýlaryň suwaglarynda arpadyr-bugdaý dänesiniň yzlarynyň saklanyp galmagy hem tassyklaýar. Gadymy ekerançylar esasan arpa we bugdaý ekipdirler. Hasyl ýygnap, özlerini azyk bilen üpjün edipdirler. Ekin meýdanlarynyň zähmetkeşleri dürli şüleleri bişiripdirler, çörek ýapypdyrlar.

Adamlar ilki ekerançylyk, soň öý haýwanlary saklap başlapdyrlar. Goýun-geçileri diňe et üçin köpeltmän, eýsem şonuň ýaly süýt önümleri almak üçin, ýün egirmek üçin köpeldipdirler. Jeýtunlylar sygyr, düýäni bilmändirler. Olar it saklapdyrlar. Biziň eýýamymyzdan öňki IV-III müň ýyllyklaryň sepgidinde adamlar düýäni eldekileşdiripdir. Şol döwürde mallary araba goşulýan güýç hökmünde ulanypdyrlar. Maldarçylyk, ekerançylykdan bölünip başlaýar şeýlelikde, jemagatyň bir bölegi maldarçylyk beýlekisi ekerançylyk bilen meşgullanyp ugrapdyr. Hojalygynyň ýöriteleşdirilmegi jemgyýetiň ösüşine ýardam edipdir. Ol öndüriji güýçleriň ösmegine, adamlaryň hojalygynyň belli ugurlary boýunça kämilleşmegine getiripdir.

Jeýtunlylar ussat küýzegär bolupdyr. Olar toýun palçykdan düýbi ýasy gap-gaçlary ýasap, olary bişirmäni, reňklemäni, göni, egri-bugry çyzyklar bilen ýonekeý nagyş görnüşinde bezemäni başarypdyrlar. Hasyl ýygnamakdan başlap bezeg önümçiligine çenli her dürli işlerde ulanylýan gurallary ýasamak iň kämil derejä ýetirilipdir. Toýun gap-gaçlaryň köp görnüşü bolupdyr, olara gyzyly reňkli nagyşlar çekilipdir. Munuň özi

adamlaryň öz taýýarlan zatlarynyň diňe bir wezipesi barada alada etmän, eýsem öz durmuşynyň gőzelligi barada alada edendiklerini görkezýär. Ekerançylar ýuwaş-ýuwaşdan täze we täze ýerleri özleşdiripdirler, suwaryş ýaplary çekip başlapdyrlar. Metal eretmegi öwrenipdirler. Jeýtun medeniýetiniň ýadygärlikleri üç döwre: irki, orta we giçki döwürlere bölünýär. Onuň irki döwürüne Jeýtundepäniň özi, Togalakdepe degişlidir. Pessejikdepe, Çopandepede we başgalar Gökdepe etrabyndaky bu medeniýetiň ortaky döwrüniň ýadygärlikleridir. Jeýtun medeniýetiniň giçki döwrüniň ýadygärliklerinden Mäne bilen Çäçäniň (Kaka etraby) arasyndaky Çagylydepäni agzamak bolar, sebäbi häzire çenli diňe şol depede öwrenildi. Jeýtun medeniýetiniň ortaky döwünde häzirki Gökdepe etrabyň territoriýasynda irki ekerançylyk oazisi döräpdir. Pessejikdepe obasy onuň merkezidir. Gazuw-agtaryş işleri wagtynda ol ýerden çakmak daşdan ýasalan oragyň gysdyrma, tyglary, gazawlar, burawlar däne owgyçlary, süňk bizler, inňeler küýze önümleriniň bölekleri toýundan ýasalan her dürli monjuklar, daşdan we balykgulagyndan ýasalan şelpeleri tapyldy. Ol depäniň jaýlarynyň umumy gurluşy, gurluşyk materiallary we gurluş usuly Jeýtun jaýlaryndan kän bir tapawutlanmandyr. Oňa garamazdan pessejikdepelileriň durmuşynyň köp aýratynlyklary bolupdyr. Ol ýerde üsti açylan uly jaý бүтін таýpanyň ybadathanasy bolupdyr diýlip çaklanylýar. Bu monumental jaýy şekillendiriş sungatynyň ilkinji şinesi hasaplamak bolar. Sebäbi onuň diwarlarynda gara we gyzyl reňkler bilen haýwan şekilleri çekilipdir. Ugurdaş çyzyklar çyzylypdyr. Çekilen diwar bezeglerinde haýsydyr bir toýnakly haýwanyň ýyrtýjydan halas bolmaga synanyşýan pursady, şeýle hem olara tarap ylgaý barýan adamyň keşbi şekillendirilipdir. Bu şekiller irki paleolit we mezolit döwürleriniň awçylyk bilen meşgullanan taýpalarynyň dāp-dessurlaryny ýadyňa salýar. Pessejikdepeden tapylan gadymy diwar bezegleri ilkidurmuş adamlarynyň sungaty babatynda möhüm açyş hasaplanýar. Şeýlelikde bu sungat önümleri ýurdumyzda gadymy swilizasiýanyň ösendiginiň

alamatydyr. Gadymy adamlaryň durmuşynda Jeýtun medeniýetiniň giçki döwründen başlap maldarçylygyň ähmiýeti has artýar. Şol döwre degişli ýadygärlikleriň arasynda öý haýwanlarynyň süňki keýigiňkä ýa gulanyňka seredeniňde ep-esli köpdür. Çagylydepäniň aşaky gatlaklaryndan öküž süňküniň tapylmagy ol eýýamyň adamlarynyň diňe bir ownuk şahly mallary däl, eýsem iri şahly mallary-da ellekileşdirilendigine güwä geçýär.

Neolit Jeýtun medeniýetiniň eneolit medeniýetine çalşyrylýar. Eneolit – täze daş asyryndan бүрүнч асырына geçiş döwrüdür. Ol Günorta Türkmenistanyň ilatynyň taryhy ösüşinde aýratyn bir eýýam bolup durýar. Çünki eneolit döwri Jeýtun medeniýeti döwründen köp häsiýeti boýunça düýpli hasaplanýar.

Ýurdumyzda eneolit döwrüne degişli ýadygärlikleriň 30-dan gowragy mälim. Olar esasan Günorta Türkmenistanyň çäklerinde ýerleşen. Şolaryň arasynda Tilkidepe, Daşlydepe, Akdepe, Owadandepede, Änewdepe, Garadepe, Nazardadepe, Ýylgynlydepe, Göksüýri ýadygärlikleri we beýlekiler bar. Olaryň öwrenilmegi baryp 1904-nji ýylda Amerikan alymy R. Pampelliniň ýolbaşçylygynda Änew depelerinde gazuw-barlag işleriniň geçirilmegi bilen başlanypdyr. Eneolit döwründe suwarymly ekerançylygyň ösmegi netijesinde ilat oturmlylyga geçip başlaýar. Gadymy suwarymly ekerançylar b.e.öňki V müň ýyllygyň II ýarymynda peýda bolýar. Olar dag derýajyklarynyň joşýan wagty onuň öňüne böwet basyp ekin meýdanlaryny suwarmak usulyny özleşdiripdirler. Eneolitiň orta döwründe, ýagny takmynan mundan VI müň ýyl ozal diňe bir dag eteklerinde däl, eýsem düzlüklerde ýaşan ilat hem uly bolmadyk ýaplary gazyp, özboluşly suwaryş sistemasyny döredipdirler. Göksüýri oazisindeki Mollalydepäniň golaýyndan göwrümi 3500 inedördül metr bolan emeli suw howdanynyň tapylmagy gadymy ekerançylygyň ösenliginden habar berýär. Ýaz aýlary Tejen derýasy joşanda ol howdan suwdan doldurylýan eken.

Eneolitiň irki döwürlerinden başlap, misden zähmet gurallaryny, bezeg şaýlaryny, iki tarapy ýiteldilen pyçaklary, küýze önümlerini ýasamak giň gerime eýe bolýar. Şol döwürde adamlar bezeg şaýlaryny altynan, kümüşden, misden öndürüp ugrapdyrlar. Misden palta ýasapdyrlar. Bu bolsa daşdan ýasalan zähmet gurallarynyň ulanylyş çäginä daraldypdyr. Irki eneolit döwründen başlap, gurluşyk işleri kämilleşdirilipdir. Çig kerpiçden bir otagly jaýlary salyp başlapdyrlar. Jaýlaryň ýanynda däne saklar ýaly ammarlar we beýleki hojalyk desgalary gurlupdyr. Ol wagtlar entäk obalaryň tutýan meýdany onçakly uly bolmandyr. Olar, megerem, darajyk köçeler arkaly böleklere bölünýän kwartallardan durup, takmynan 2-3 gektar ýeri tutupdyr. B.e. öňki IV müň ýyllyk bilen III müň ýyllygyň sepgidine degişli obalaryň tutýan meýdany has giňelipdir. Ol döwürde ilatyň köpelmegi sebäpli obalaryň ýerleşiş-de öňki döwürden gürräk bolupdyr. Uly maşgalalaryň döremegi netijesinde köp otagly jaýlar salynypdyr. Oturymly obalaryň ulanmagy giň eneolit zamanynda Altyndepe, Namazgadepe ýaly iri merkezleriň geljekki ilkinji şäherleriň kemala gelmegine deslapky şertleri döredipdir. Eneolitiň ortaky döwründe küýze önümlerini öndürmek kämilleşipdir. Ýarym sfera we konus görnüşli jamlar, okaralar köp mukdarda öndürilip, küýze önümlerine salynýan nagyşlar çylşyrymlaşdyrylypdyr. Olaryň bezeglerinde köp reňklilik ýüze çykyldy. Häzirki türkmen halylaryna salynýan nagyşlaryň köpüsi şol döwrüň küýze önümlerindäki nagyşlaryna örän meňzeş. Bu meňzeşligi türkmen halkynyň medeniýetiniň, çeperçilik sungatynyň gözbaşynyň in gadymy döwür bilen ysnyşykly baglanyşygynyň subutnamasy hökmünde görkezmek bolar. Çünki eneolit döwründe Günorta Türkmenistanyň ilatynyň jemgyýetçilik gurluşynda köp özgeriş bolup geçipdir. Suwarymly ekerançylygyň, metallurgiýanyň döremegi, gurluşyk işleriniň güýçlenmegi, maldarçylygyň ösmegi agyr fiziki işler bilen baglanyşykly bolansoň, bu döwür kem-kemden jemgyýetde erkek adamlaryň ornunyň ýokarlanmagyna itergi berýär. Bu bolsa bütin jemgyýetiň ösüşine öz

täsirini ýetiripdir, ýagny matriarhatdan (enelik urugyndan) patriarhata (atalyk urugyna), soňra hususy eýeçilige geçişlige alyp barypdyr. Bu gün ol gadymy ekerançylaryň topragynda türkmen gallaçaýlary öz taryhynda görülip-eşidilmedik galla hasylyny ýygnaýar. Gadymy ak bugdaýyň Watanynda ýene-de täzedan bol dänäniň ýygnaýmagy türkmeniň rysgal-döwletli saçagynda hemişe mele-myssyk çöregimiziň dolup durmagyny aňladýar.

4. Hünärmentçiligiň we alyş-çalşyň ýüze çykmagy

Jemgyýetiň ykdysady taýdan ösmegi ene häkimliginiň ata häkimligi bilen çalşyrylmagyna ýardam edipdir. Sürümli ekerançylyk, maldarçylyk, awçylygyň we balykçylygyň ýöriteleşmegi, ekerançylykdan bölünip emele gelen hünärmentçilik – bularyň hemmesi erkekleriň kärleri bolupdyrlar. Erkekleriň maşgalada täsiri gitdigiçe artypdyr. Ekerançy we urşujy bolan erkekler maşgalada baştutan bolupdyrlar. Aýallaryň elinde öý hojalygynyň käbir işleri galypdyr. Onuň jemgyýetçilik täsiri hem pese düşüpdir. Nikalaşandan soň indi aýallar adamsynyň urugyna gitmeli bolupdyrlar. Urugyň esasy merkezi erkeklerden ybarat bolup, olaryň gyzlary we doganlary nikalaşandan soň, öz urugyny terk etmeli bolupdyrlar. Urugy olar üçin töleg talap edipdirler.

Indi önüm urugyň içinde paýlanman, ony maşgalada saklamaga çalyşypdyrlar. Emläk atasyndan çagalaryna geçip başlapdyr. Garyndaşlyk hem ata tarapyndan hasaplanyp ugraýar. Aýallar tabyn ýagdaýa düşüp, olar üçin ýeke nikalylyk girizilýär. Erkekler üçin bolsa köp aýallylyga ýol berlipdir. Çarwa taýpalara häsiýetli bolan guburlarda erkekleriň we aýallaryň bilelikde jaýlanmagy äri öleni aýalyny hem öldürüp bile jaýlandyklaryny aňladýar.

Erkekleriň täsirini artdyrmak üçin göreşde daýanç merkezleri döräpdir. Erkekleriň öýlerinde bagş etmek däbinden geçen, ýöne

öýlenmedik ýaş oglanlar ýaşapdyrlar. Ol ýer urug jemagatyndaky erkekleriň ýygnaýan , boş wagtlaryny geçirýän ýerleri bolupdyr. Ene häkimliginden ata häkimligine geçilýän döwürde erkekleriň öýleri erkekleriň bileleşmelerine ösüp geçipdir. . Olaryň maksady aýallaryň häkimligini ýok etmäge gönükdirilipdir. Erkekleriň bileleşmeleri öz agzalaryny we olaryň hususy emlägini gorapdyrlar. Ata häkimliginiň emele gelmegi atalyk maşgalanyň döremegi bilen bilelikde bolup geçýär.

Maşgala jemagaty jemgyýetiň ykdysady birligi bolup durupdyr. Atalyk maşgalasyna erkegiň nesilleri we gullary degişli bolupdyr. Maşgala iň uly erkek adam baştutanlyk edipdir. Onuň ähli agzalary umumy jaýda ýaşapdyrlar, bir gazandan naharlanylýdyrlar, bile işläpdirler we emläge eýeçilik edipdirler.

Haçan-da maşgala ulalyp, onda hojalygy ýöretmek kynlaşyp başlanda, maşgala jemagaty bölekler bölünipdir. Gelip çykyşy boýunça bir bolan maşgalalardan urugar emele gelipdir. Umumy uruga degişli bolan meseleleri çözmek üçin atalyk maşgalalaryň baştutanlary ýygnaýşypdyrlar. Urug jemagatynda dini kultyň baştutany we urug däplerini saklaýjy adam bolupdyr. Ilkidurmuş jemgyýetiniň tehnikasy demir eýýamynda uly ösüşe eýe bolýar. Demriň mis bilen bürünje garanda ägirt uly artykmaçlyklary bolupdyr. Demir magdany tebigatda köp duş gelipdir. Demriň ilkinji gezek işlenip bejerilen we eredilen yzlary Alynky Aziýada duş gelip, ol b.e. öňki XIV asyra degişidir. Zähmet gurallaryny ýasamak üçin demriň ulanylmagy ekerançylyk ýerlerini has giňeltmäge mümkinçilik beripdir. Köp halklarda ekerançylyk hojalygyň esasy pudagyna öwürülýär. Şeýle hem maldarçylyk bilen meşgullanýan taýpalar emele gelip, bularyň arasynda alyş – çalyş döreýär. Demir hünärmentçiligiň ösmegine-de ýardam edipdir. Süňk, agaç, deri, reňkli metallary işläp bejermekde demir gurallaryň ulanylmagy bilen , uly özgerişlikler bolýar. Demirçi ussalar peýda bolýar. Hünärmentçilikde küzegärler, dokmaçylar we zähmet gurallaryny ýasaýan beýleki

hünärmentler peýda bolýar. Hünärmentçilik oba hojalygynyň aýratyn bir pudagy hökmünde ýüze çykýar.

Alyş-çalyşyň ösmegi umumy ölçeg birliginiň döremegine getiripdir. Köp ýerlerde öý mallary şeýle roly ýerine ýetiripdir. Meselem, latyn diline pula “pekunia” diýilýär. Ol bolsa “mal” diýen mazmuny aňladýar. Hindistanyň pul birligi rupiýa hem “mal” diýen manyny aňladýar. Käbir halklarda alyş-çalyş birlikleri seýrek duş gelýän balykgulaklar, pil süňki, guş ýeleklere, kakaonyň kösükleri, metal önümleri we tokgalary ýaly zatlar pul deregine ulanylypdyr.

Zähmet gurallarynyň kämilleşmegi we önümçiligiň ýokarlanmagy bilen önki köpçülik bolup edilen işler indi bir maşgala hem başardypdyr. Hususy eýeçilik ýüze çykyp, atalyk urug jemagatlary aýry-aýry maşgalalara dargapdyr we özbaşdak hojalyk ýöredipdir. Jübütleýin nika berkişipdir. Ony indi diňe erkek adamyň bozmaga ygtyýary bolupdyr. Aýallar üçin ýeke nikalylyk girizilýär. Ýöne erkekleriň biwepalyk etmäge hukugy saklanyp galypdyr. Kiçi maşgalalaryň öz jemagatyndan çykyp, başga ýere hat-da başga jemagatlaryň agzalarynyň ýanyna göçüp baran pursatlary bolupdyr. Netijede ganybir garyndaşlaryň bitewiligi bozulypdyr. Garyndaşlyk baglanyşygy goňşyçylyk gatnaşyklary bilen çalşypdyr. Bir ýerde bile ýaşayan maşgalalar käbir işleri bileleşip edipdirler. Meselem, Gündogarda bileleşip suwaryş desgalaryny gurupdyrlar. Sürülýän ýerler maşgalalaryň arsynda paýlanýan ekeni. Ýeri paýlamaklyk bes edilensoň, paý ýerler hususy eýeçilige geçipdir.

Urug gurluşynyň dargaýan döwründäki syýasy ýagdaý harby demokratiýa diýip atlandyryýarlar. Bu döwürde hem önki halk ýygnaýy, ýaşulularyň maslahaty, serdarlar, serkerdeler ýaly dolandyryş guramalary bolupdyr. Ýöne halk ýygnaýyga diňe takmyndan, 16-60 ýaş aralygyndaky urşujylar gatnaşypdyrlar. Ýaşulularyň ýygnaýy we serdar kazynyň wezipesini ýerine ýetiripdirler. Sud etmeklik halkyň gatnaşmagynda bolup geçipdir.

Bu döwürde uruşlar ýygy-ýygy bolupdyr. Uruşlar köplenç goňşylary talamak maksady bilen bolupdyr. Şonuň üçinem harby serdarlaryň ähmiýeti artýar. Uruşlar urug guralyşynyň çalt dargamagyna we synplaryň , döwletleriň döremegine getiripdir. Harby demokratiýanyň nusgawy görnüşi gomerçilik jemgyýetde , Rimiň patyşalyk döwründe, skiflerde , keltlerde , germanlarda , normanlarda bolupdyr. Ilkidurmuş sungatynyň esasy görnüşleriniň birem aýdymlyar we tanslar bolupdyr. Tansyň döremegini giçki paleolitiň madlen dünä degişli hasap edýärler. Aw we harby tanslaryň dini düşüňjeler bilen baglanyşygy bolupdyr. Ilkidurmuş adamlarynda saz gurallarynyň urlup, üflenip, kirişli çalynýan görnüşleri bolupdyr.

Dini düşüňjeleriň emele gelen wagty hakynda guburlary öwrenmek bilen bilýärler. Käbir alymlar onuň dörän wagtyny neandertally adamlar bilen baglanyşdyrýarlar. Ýöne giçki paleolit dünä dini düşüňjeleriň bolandygy barada jedel ýok.

Ilkidurmuş dininiň bir görnüşi “totemizm” bolupdyr. Adamlar haýsydyr bir haýwan ýa-da ösümlük bilen öz toparyny baglanyşykly hasaplap, ony hormatlapdyrlar. Totemi bolan haýwany awlamak, etini iýmek gadagan bolupdyr. Ilkidurmuş adamlarynda ruhlara ynanmak bolan . Oňa iňlis alymy E. Teýlor tarapyndan girizilen “animizm” düşüňjesi degişlidir. Mundan başga-da adatdan daşary güýji bardyr diýen düşüňje bilen jansyz zatlar çalşypdyrlar. Ol “fetisizm” düşüňjesi bilen aňladylýar. Bu düşüňjani ylmy edebiýata XVIII asyrdan fransuz alymy Ş. De Bross girizdi. Bularan başga-da ilkidurmuş eýýamynda samançylyk, porhançylyk, jadygöýlik, tebiçilik, sadaka bermeklik, dogma okamaklyk ýaly zatlar ýüze çykypdyr. Tebigaty synlamak we zähmet işiniň netijesinde adamzadyň bilimleri emele gelipdir. Ilkidurmuş adamlarynyň ýerine ýetirýän işleri netijesinde astronomiýa, matematika , geografiýa, kartografiýa, mehanika ylmlary döräp başlapdyr.

5. Jeýtun, Kelteminar, Änew medeniýeti.

Gadymy daş asyrynyň täze daş asyrlary döwri *neolit* diýip atlandyrylyp, bu döwürde daş gurallary ýasamagyň usullary has kämilleşipdir. Ýylmanan paltalar, isgeneler, teşeler, pyçaklar giňden peýdalanylyp başlanylýar. Deri eýlemek hem-de agaç işläp bejermek üçin niýetlenen gurnama ýonguçlar (rendeler), ýabany ösen we hojalykda ýetişdirilen däneli ösümlikleri orar ýaly pyçaklar, dokma gurnamasy üçin gerekli enjamlar ýüze çykýar. Gadymy hem-de orta daş asyrlary döwürlerinde ulanylan agaçdyr deriden edilen gap-gaçlaryň ýerine toýundan ýasalan küyze önümleriniň durmuşa giňden ornaşmagy döwrüň esasy üstünligidir. Şeýle-de ekerançylyk we maldarçylyk ykdysadyýetine geçilmegi we hojalygyň bu pudaklaryna aýratyn üns berilmegi-de ilatyň oturmlylyga geçmegine hem-de agaçdan, palçykdan berk ýaşayyş jaýlaryň salynmagyna şert döredipdir. Şeýlelikde, b.e.öňki VI müňýyllygyň sepgitlerinde Köpetdägiň eteklerinde ýaşayan adamlar ýuwaş-ýuwaşdan oturmly ýaşayşa geçip, arpa, bugdaý ekip, ownuk şahly mallary köpeldip başlaýarlar. Türkmenistanyň günorta etraplarynda neolit zamanyny medeniýeti “Jeýtun” medeniýeti ady bilen taryha girýär. Onuň “Jeýtun” medeniýeti diýip, atlandyrylmagy gadymy Jeýtun obasynyň ady bilen baglanyşdyrylyp, ol Aşgabat şäherinden 30 km. Demirgazyk-günbatarda ýerleşýär. Bu ýadygärlik arheolog W.M.Masson tarapyndan uzak ýyllaryň dowamynda öwrenilýär. Jeýtun medeniýetiniň obalarynda ortaça, takmynan 5-6 adamdan ybarat, 35-40 maşgala ýaşap, olarda jemi ilat 200-240 töweregi adam bolupdyr.

Jeýtun medeniýetiniň ýadygärlikleri esasy üç topara bölünip, olardan Günbatar topar ýadygärlikleri Bamy, Giýewjik, Kelete bolup, Serdar etraby bilen Gökdepe etrabyň aralygyny ýerleşýär. Ýadygärlikleriň merkezi toparyna Jeýtun, täze Nusaý, Çopandep, Togalakdepe, Pessejikdepe degişli bolup, bular Gökdepe etrabyndan Altyn asyr etrabyň çäklerinde ýerleşýän Uludepä, ýa-da Mälik baba

ýadygärligine çenli aralygy öz içine alýar. Ýadygärlikleriň gündogar toparyna Monjuklydepe, Çagylydepe we Gadymydepe degişli bolup, olar mäne-Çäçe ýaýlarynda ýerleşýär. Olar berk pagsadan salnan öýler bolup, düşekleri hekli palçyk bilen suwalyp, diwarlary gyzyly ýa-da gara reňk bilen reňklenipdir. Jeýtunlylar ekerançylygyň düme we suwarymly ekerançylyk tilsimlerini-de giňden ulanypdyrlar we bol hasyl ýygnapdyrlar. Bu döwürde, has takygy neolit zamansynda demirgazyk-günbatar Türkmenistanda Amyderýanyň bol suwly gollarynyň biri bolan Uzboýyň boýunda we Sarygamyş çökertliginiň kenarynda hem awçylardyr balykçylaryň uly toparlary ýaşapdyr. Arheologiýa barlaglary wagtynda üsti açylan gadymy ekerançyly, awçylyk we balykçylyk bilen meşgullanýan bu obalar Kelteminar medeniýeti ady bilen bellidir. Kelteminar medeniýetiniň adynyň gelip çykyşy bu medeniýete degişli tapyndylaryň ilkinji gezek Kelteminar kanalyň boýunda tapylmagy bilen baglanyşyklydyr. Bu medeniýetde ilkinji barlaglar 1939-njy ýylda S.P.Tolstowyň ýolbaşçylygynda geçirilýär. Medeniýetiň ýaşajyklary ullakan, gýralary dik, düýbi tegelek gaplary, ýarym şar, tutuş şar şekilli jamlardyr käseleri ýasapdyrlar. Gaplar adatça, tolkun şekilli dik hem kese çyzykly nagyşlar bilen bezelipdir. Kelteminar medeniýetiniň başlanan wagty b.e.öňki IV müňýyllygyň ahylaryna degişli bolup, b.e.öňki III müňýyllygyň başlaryna çenli dowam edipdir. Türkmenistanda Kelteminar medeniýetine degişli ilat köplenç halatlarda suwa golaý ýerlerde ýaşapdyrlar.

Kelteminarlylaryň jaýlarynyň ýokarysy gümmez görnüşinde bolup, sütünler bilen berkidilipdir. Olaryň uzynlygy 25 metrden gowrak, beýikligi 4 metre barabar hatara gurlan ymaratlardan ybarat bolupdyr. Ýaşajyş jaýlarynyň diwarlarynyň daş tarapy gamyşdyr çybyklar bilen örtülip, ýokarysynda tüsse çykar ýaly deşik goýlupdyr. Bu uly jaýlaryň içinde birnäçe ojak ýerleşipdir. Kelteminar medeniýetiniň düşelgeleriniň kábiri biri-birinden 300-400 metr uzaklykda ýerleşipdir. Şeýle düşelgeleriň adamlary köp gektar ýerleri eýeläp bir urugy döredipdirler.

Gadymy Horezmiň çäklerinde täze daş asyryna degişli oturymly ýerleriniň biri-de 4-nji Ýanbaşgala mekany bolup, ondan tapylan tapyndylar hem Kelteminar medeniýetiniň ýadygärlikleri barada maglumat berýär. Kelteminarlylaryň esasy gurallary çakmak daşyň uzynrak ýasy böleginden we olaryň has ýuka böleklerinden ýasalypdyr. Olardan ululy-kiçili pyçaklar, naýza, peýkam uçlary, balyk tutulýan enjamlar ýasalypdyr. Ujy çiş ýuka ýasy ownuk daşlar derilerdir gaýyşlary tikmek, bezeg üçin ulanylýan süňkleri, balykgulaklary deşmek süňkdir agaçdan sap ýasamak, nagyşlamak hem başga zatlar üçin ulanylypdyr. Şonuň ýaly-da gadymy adamlaryň ýaşan mekanlarynyň biri-de Uzboýdyr. Uzboý jülgesinde mekan tutan gadymy adamlaryň ýaşaýyş-durmuşy öwrenilende daşdan ýasalan, gowy ýylmanan paltajyklara duş gelindi. Uzboýda ýaşaýyş üçin has amatly şertler bolupdyr. Amyderýanyň Sarygamyşa guýýan ýerinde kelteminarlylaryň gonalgalary ýerleşipdir. Uzboýda adamlar b.e.öňki IV müňýyllygyň içinde köpçülikleýin ornaşypdyrlar. Olar Uzboýyň aşak akymynda we ondan demirgazykda, Amyderýanyň aşak akymlarynda yzy üzülmeyän hatar-hatar bolup ýerleşipdirler. Howanyň çyglylygynyň artmagy bilen b.e.öňki IV müňýyllygyň I ýarymynda Uzboýda ýaşaýyş gülläp ösüpdir. B.e.öňki IV müňýyllygyň ahylarynda Amyderýanyň şahalarynyň akym ugrunyň üýtgemegi bilen Uzboýa suw akmasy kesilýär. Şeýlelik bilen, gurak howa şertinde bu ýerleriň ilatynyň esasy köpçüligi göçüp gidipdirler we ol ýerleriň ýaşaýjylary bolsa azalypdyr.

Enolit döwrüniň oturymly ýerleri Türkmenistanyň ýerlerinde örän köpdür. Şol oturymly ýerler günbatarda Serdar şäherinden, gündogarda Tejen derýasynyň orta akymlaryna çenli bolan bütin dag etek zolagyny tutýar. Kaka etrabyndaky Namazgadepe, Garadepe, Tejen şäherinden 20 kilometrlik gündogar tarapdaky Göksüýri we başga-da ençeme ýadygärlikler şol zamanyň otrumly ekerançylyk ýerleriniň galyndylarydyr.

B.e.öňki IV müň ýyllykda Günorta Türkmenistanyň eneolit döwrüniň ilaty, dag derýajyklarynyň joşýan wagty onuň önüne böwet basyp, ekin meýdanlaryny çilläp suwarmak usulyny özleşdiripdirler. Eneolitiň orta döwründe Köpetdag eteginde derýalar bolmansoň ekerançylyk üçin uly suw desgalary gurmandyrlar. Emma, ilat dag çeşmelerini ekerançylyk üçin peýdalanypdyrlar. Gadymy ekerançylyk obalarynyň biri-de Tejen şäherinden gündogarda ýerleşýän Göksüýri oturymly obasydyr. Gazuw-barlag işleriniň netijesinde Göksüýride ekerançylyk bilen meşgullanýan 9 sany obanyň üsti açylýar. Şol gadymy ekerançylyk obalary eneolit zamanynyň daş-mis asyry (eneolit) döwrüne, ýagny b.e öňki IV müňýyllyga degişlidir.

Änew medeniýeti. Günorta Türkmenistanyň gadymy ekerançylyk taýpalarynyň taryhyny we medeniýeti öwrenmek üçin Änew obasynyň ýakynyndaky iki depäniň (demirgazyk we günorta tarapyndaky depeler) gazylyp agtarylmany-da uly ähmiýete eýedir. Olaryň öwrenilmegi baryp 1904-nji ýylda amerikan alymy R.Pampelliniň ýolbaşçylygynda başlanýar.

Änew medeniýetine degişli ýadygärlikden arheologik gazuw-barlag işleri geçirilende çig kerpijiň galyndylarynda dänäniň gabyklary we gylçyklary tapylypdyr. Munuň özi gadymy ata-babalarymyzyň bu ýerde däne ekinlerini ösdürüp ýetişdirendiklerine şaýatlyk edýär. Tapylan bugdaýyň bu görnüşi häzir Gadymy Änew tapyndylary we bina ýadygärlikleri “ak bugdaý” ady bilen bellidir. Änew medeniýetine degişli obalaryň galyndylary häzirki Çäçe obasyndan başlap, Aşgabat-Baharly ýolunyň 73 km aralygynda duş gelýär. Eneolit döwrüniň esasy ýadygärliklerinden Garadepäni, Namazgadepäni we Göksüýrini bellemek bolar. *Garadepe*. Artyk obasynyň golaýynda ýerleşen Garadepäniň ýaşaýjylary hem ekerançylyk we maldarçylyk bilen meşgul bolupdyrlar. Garadepe b.e.öňki IV müňýyllygyň ortalaryna degişlidir. Garadepede ilat çig kerpiçden salnan köp otagly jaýlarda ýaşaýdyr. Garadepeden palçykdan ýasalan köp sanly aýal heýkeljikleriniň tapylmagy, olaryň

mukaddes enä sejde edendiklerini aňladýar. *Namazgadepe*. Namazgadepe häzirkî Kaka etrabyňyň etrap merkezinden günbatar tarapda ýerleşýär. Onuň tutýan meýdany 50 gektar bolupdyr. Namazgadepe köp ilatly bolupdyr. Namazgadepäniň jaý gurluşygy, ol ýerden tapylan tapyndylar Altyndepäniňki bilen meňzeşdir. Eneolit zamanynyň ýadygälikleriniň oňat öwrenilen ýerleriniň biri hem Göksüýri oazsidir.

6. Dini garaýyşlaryň ýüze çykmagy. Iň gadymy döwrüň medeniýeti.

Arheologik maglumatlar Altyndepe jemgiýetinde emläk deňsizligiň bolandygyna şaýatlyk edýär. Onuň ilaty üç topara bölünipdir. Ol toparlar öz maddy hal ýagdaýy, ýaşaýyş jaýlarynyň häsiýeti, jeset jaýlaýyş däp-dessurlary, iýmitleri boýunça tapawutlanypdyr. Emläk tapawutlaryň aýdyň ýüze çykmagy ýokary dolandyryjy gatlagyň şäheriň merkezi böleginde ýerleşýän kwartalynda has gowy görünýär. Olaryň timarlanyp gurlan jaýlarynyň meýdany 80-100 inedördül metre ýetipdir. Serdarlaryň we ruhanylaryň jaýlanan mazarlarynda altyn, kümüşden, bürünçden ýasalan möhürlere, ýüzüklere, gymmat bahaly monjuklara duş gelmek bolýar.

Ikinji topara degişli ilat hususy hojalyk alyp barýan, özbaşdak maşgalalary üçin niýetlenen jaýlarda ýaşayan barly adamlar bolupdyr. Bu topara degişli adamlaryň jaýlanan mazarlarynda köp sanda dürli monjuklar, ýüzükler, bürünçden ýasalan möhürler, kiçijik heýkeljikler duşýar. Üçünji topara şäheriň gyrasynda ýaşan köpçülik üçin niýetlenen, biri-birinden bölünen darajyk hem-de köp otagly hütdükler degişlidir. Olaryň köpçülikleýin mazarlarynda palçykdan ýasalan ýönekeý gaplar az tapylýar. Bular jemagatyň ýönekeý agzasy bolup durýan hünärmentler, ekerançylar bolup, şäher ilatyň esasy köplügidir. Altyndepede gurply adamlaryň hojalykda hakyna tutma adamlaryň zähmetinden peýdalanylan

bolmagy ähtimaldyr. Köp sanly gymmat bahaly zatlar tapylar mazarlaryň golaýynda içinden hiç hili zat çykmaýan gabyrlara hem duşmak bolýar. Bu bolsa Altyndepe döwründe ekerançylaryň we maldarçylaryň durmuşynda deňsizlige esaslanan täze bir sosial sistemanyň emele gelendiginiň subutnamasydyr.

Altyn depäniň gülläp ösen döwründe onda 5 müňden gowrak ilat ýaşapdyr. Ilatyň aglaba köpüsi boýy uzyn syratly adamlar eken. Erkek adamlaryň boýunyň uzynlygy 180-185 sm, aýallaryň 170 sm töweregi bolupdyr. Tapylan süňk galyndylaryna görä, şol döwürde Altyndepäniň umuman gündogar Türkmenistanyň ilatynyň ömri gysga bolupdyr. Ilatyň ortaça ýaşy 22,6 ýyldan geçmändir, diýip çak edilýär. Çaga ölümi juda köp bolupdyr. 60-70 ýaşyna ýeten adamlar gaty seýrek bolupdyr. Altyndepäniň ykdysadyýetiniň esasy ekerançylyk durýar. Daş degirmenleri bilen dänäni üwäpdirler. Şäher ilaty esasan söwda we senetçilik, şeýle hem ekerançylyk we maldarçylyk bilen meşgullanypdyrlar. Bürünçden oraklar ýasalypdyr. Altyndepe şäherinde ýaşayyş jaýlaryndan başga-da ybadathana ýaly jemgyýetçilik ymaratlary ýerleşipdir. Elbet-de, münlerçe ýyllar dowamynda palçyk binalar ýagys-ýagmyryň täsiri astynda örän weýran edilen halda saklanypdyr. Emma ony taryhy-arhitektura taýdan rekonstruksiya edilende, örän hasaplanyp salnandygy mälim boldy. Beýikligi 12 metre ýeten başgançakly minara görnüşli bu desga biziň eramyzdan öň III müň ýyllygyň ortalarynda bina edilipdir.

Şunuň ýaly gadymy Alynky Aziýa häsiýetlidir. Ol zikkurat-başgançakly minara ýada piramida bolupdyr. Minaranyň gapdalynda ruhanlaryň mazary ýerleşipdir. Bu ýerde dürli dini, döp-dessury berjaý edilipdir ruhanalaryň mazary altynan, kümüşden, göwher daşlaryndan ýasalan monjuklardan doly.

Altyndepeden tapylan genji-hazynalaryň arasynda ybadathanadan tapylan, altynan sünnälöp ýasalan öküz we möjek kelleriniň şekilleri bar. Öküziň gözleri we maňlaýyndaky Aý pöwrize daşyndan ýasalypdyr.

Öküz Aý hudaýynyň şekilini aňladypdyr. Maňlaýyna ýarym Aýyň suraty çekilen öküzüň örän aýdyň şekili Gündogar ýurdy bolan Mesopotamiýada (Yrakda) ýaşan şumerliler ilaty bilen medeni gatnaşyklaryň bolandygyna güwä geçýär. Öküzüň we möjeginiň altyn şekilleriniň tapylmagy şäheriň “Altyndepe” diýlip atlandyrylmagyna esas berdi.

Altyndepeden tapylan zatlaryň arasynda Hindistandaky we Pakistandaky Harappa medeniýetine meňzeşleri kân. Şäheriň merkezi böleginde ýerleşen, düýbi ykjam tutulan monumental desga bolan, belentligi 12 metre ýeten, basgançakly minara görnüşindäki ybadathana kompleksinden pil süňkünden ýasalan üç sany taýajyk tapylýar. Olar aýlawjyklar, kertijikler bilen nagyşlanypdyr. Alymlaryň çaklamasyna görä, her bir taýajyk ruhana degişli bolup, onuň ulanýan esbasy bolupdyr. Ol diňe ündewleri wagyz edende, onuň elindäki täsin taýajyk çokunyjylaryň ünsüni özüne doly çekmegiň guraly bolup hyzmat eden bolmagy mümkin.

Mis we бүрүнч önümlerinde toýundan edilen heýkeljiklerde, monjuklarda belli bir görnüşde hindi medeniýetiniň täsiriniň yzlary äşgärdir. Altyndepeden çyzykly belgileri bolan heýkeljikleriň 100-den gowragy, ýüz tarapy haýwanlaryň keşbi şekillendirlen hem-de dürli geometrik şekili бүрүнчден, hili pes kümüşden, daşdan, bişirlen palçykdan ýasalan möhürleriň birnäçesi tapyldy. Haç görnüşli, uçlary egri we iki sany belgisi bolan gadymy hindi möhürlerine meňzeş iki möhür has-da täsindir. Möhürleriň birindäki iki sany belgi piktografik (ýazuwyň iň gadymy surat görnüşli formasy) tekst bolup, ol “Beýik Hudaý” diýen manyny aňladýar. Altyndepeliler şol ýazgylary okamagy başaran bolmaly.

Altyndepeden tapylan köp sanly heýkeljikler esasan owadan baş topbulý aýal şekillerini suratlandyrypdyr. Her bir Altyndepelileriň maşgala hojalygynda şeýle heýkeljikleriň birnäçesi saklanypdyr. Adamlar meýdan işlerine gitmezinden öň şol şekillere tagzym edipdirler. Şeýlelikde, olar öz ruhy isleglerini kanagatlandyrypdyrlar.

Agzalan heýkelleriň başga-da bir täsin tarapy, olaryň eginlerinde haýsydyr bir belliklere ýa-da nepis nagyşlara duş gelinýär. Olar ýörite ýazylypdyr. Ine, şol nagyşlar iň gadymy zamanlaryň hat-ýazuw elipbiýi bolaýmagy hem mümkindir, diýlip çaklanýlar. Emma welin, şeýle nyşanlaryň belli bir görnüşindakileriniň azlyk edýänligi sebäpli bu mesele heniz gutarnykly çözülenok.

Köpetdag eteklerinde бүрүнч заманында илатыň көпелмеги суw ýetmezçiligini döredipdir. Täze ýerleriň ekerançylyk üçin şondan beýläk has giň özleşdirilmegine mümkinçilik bermändir. Köpetdagdan суw алып gaýdýan çeşmeleriň tomus aýlary gurap galýan pursatlary seýrek bolmandyr.

Biziň eramyzdan öň II müňýyllygyň ortalarynda dünýäniň gadymy siwilizasiýasynyň biri bolan Altyndepede ýaşayyş birden kesilipdir. Şäher öz ugrunda taşlanypdyr, ybadathana boşap galypdyr, senetçilik we sungat pese düşüpdür. Altyndepäniň taşlanmagynyň sebäpleri entäk doly aýdyň däl. Oňa суw ýetmezçiligi ýa-da başga-ça aýdanymyzda ekologik ýagdaý sebäp bolupdyr. Megerem, ösen medeniýetleriň pese gaçmagyna birnäçe ýüz ýylyň dowamynda peýdalanylan, meýdanlaryň şorlap ekerançylyk üçin amatsyzlaşmagyny ýa-da gurak ýyllaryň zygyderli birnäçe gezek gaýtalanmagy sebäp bolandyr. Her ýyl diýen ýaly şol bir ýerler ekilipdir. Mineral dökünler ulanmazdan gaýtalanypdyr, ekilýän ýerler kem-kemden arrykladyr we hatardan çykypdyr. Bu ýagdaý adamlary emele gelen kynçylykdan çykalga gözlemäge mejbur edipdir.

Zaraostrizm adamzat taryhynda ilkinji dinleriň biri bolupdyr. Sasanylar döwründe ýurdumyzyň илатynyň dini ynamlary көп görnüşli bolupdyr. Bu döwürde oda sežde etmek bilen baglanyşykly bolan zaraostrizm Sasanylaryň döwlet dini bolupdyr. Dini esaslandyran Zaratuştra ýa-da Zarastr atly adam bolupdyr. Bu atlaryň ikisi-de bir adamynyň adydyr. Birinji – Zaratuştra gadymy eýrança, ikinjisi – Zaraostr grekçedir. Zaratuştra iki sözden ybarat: “zar” ýa-da “zer”

sözünden bolup, “altyn” ýa-da “sary metal” diýen manylary bolupdyr. Bu adyň ikinji bölegi “uştra” – düýe diýlip düşündirilýär. Şeýlelikde, Zaratuştra adam ady bolup, ol “altyn düýeli” ýa-da “düýe idediji” diýen manylary aňladypdyr. Kābir alymlar “astr” sözünüň manysyny grekçe “ýyldyz” diýip hem düşündürmekçi bolýarlar. Zaratuştra ruhany maşgalasyndan bolupdyr. Onuň aýaly we iki sany gyzy bolupdyr. Ol takmynan b.e. öň VII asyryň töwereklerinde eneden doglupdyr diýlip çaklanylýar. Emma onuň nirede doglandygy henize çenli belli däl. Şonuň üçin gadymy döwletleriň birnäçesi: gündogar Eýran, Baktriýa (demirgazyk Owganystan, Täjigistanyň we Özbegistanyň günorta sebitleri) we Seistan (günorta-günbatar Owganystan) Zaroastranyň watany bolmaga bäsleşýärler. Zaroastrizm dini dualizmi – iki garşylykly başlangyjy ündeýär, ýagny haýyr we şeri, ýagtylyk bilen garaňkylygyň dyngysyz göreşi hakyndaky taglymatdyr. Zaroastrizmiň keramatly kitaby “Awestadyr”. Awesta sözi parsça “esasy tekst” diýmekdir. Awestada bu gadymy diniň esasy ýörelgeleri, düzgünleri beýan edilipdir. Kitabyň iň irki ýazylan döwri b.e.öň II müňýyllyklara aralaşýar. Awestany düzüjiler Marguş (Margiana) ýurtdyň bilýän ekender. Bu ýurt Awestada Mouru (Margaf) diýen at bilen atlandyrylýar. Awestada Parfiýanyň, Margiananyň, Horezmyň, Girkaniýanyň köp agzalmagy bu diniň Orta Aziýada dörändigine şaýatlyk edýär, soň ol beýleki ýerlere ýaýran bolmaly. Zaroostrizmyň iň ilki dörän ýeri Orta Aziýadygyny alymlar hem tassyklaýarlar. A. Altheým şeýle ýazýar: “Zaroastrizmyň esasy mekany Oksusyň (Amyderýanyň) kenarynda bolupdyr.” Türkmenistanyň territoriýasynda zaroastrizmyň mukaddes odunyň ýakylan ýeri hakda L. Klimowič şeýle ýazýar: “Demirgazyk Türkmenistanda Köneürgenç sebitinde biziň günlerimize çenli saklanyp gelen Garry alow (zaroastrizmyň mukaddes odunyň ýakylan ýeri) ady bilen bir mazar saklanyp galypdyr. Otparazlykdan ybarat bolan zaroastrizm dini Eýranda däl, belki Orta Aziýada emele gelipdir”.

Awesta 21 kitapdan ýada bölümden ybarat bolupdyr. Rowaýata görä Awesta kitaby heniz Zaroastrýň özi dirikä 30 müň öküz derisine (öküziň hamyndan edilen pergamentde) zer- altyn bilen ýazylanmyş. Emma Isgender Zülkarnaýynyň (b.e.öň IV asyr) Eýrany basyp alyp, merkezi şäheri bolan Persepoly otlanynda, şol ýazgylar hem ýananmyş. Awestanyň spisogy ýurduň baş ybadathanasynda saklanypdyr. Awestanyň hemme kitaplary henize-bu güne çenli ele salynmandyr. Awestada parsalaryň we induslaryň dini ynançlary, edebi we kanunçylyk barada söhbet açylýar. Kitapda dini ynançlary edebi we kanunçylyk barada söhbet açylýar. Kitapda dini däp-dessurlary berjaý etmegiň düzgünleri beýan edilipdir. Awesta özboluşly ensiklopediýa bolup astrologiýa, hukuk, ahlak we ş.m. möhüm meseleler baradaky maglumatlardan dolupdyr. Awesta şeýle bölümlerden ybarat: Ýasna, Wisprat, Widewdat, Ýaşty. Awestata iň keramatly we esasysy hasaplanýan bölümi Gatydyr. Ol hut Zaratuştra pygamberiň özi tarapyndan dülen hasaplanýar. Awestada oduň we suwuň güýjüniň önünde baş egmek, ýeri “hapalamaklyga” gorkuly garamak wagyz-nesihat edilýär, topraga çirk ýetirmezligi ündeýär. Türkmenleriň arasynda “ot we suw belasyndan hudaý saklasyn” diýen nakylyň köki asyrlardan gaýdýan bolmaga çemeli. Suwa arassalygyň iň oňat serişdesi hökmünde seredilipdir. Oda çokunmak Awestanyň öwür-nesihatlarynyň iň esaslarynyň biri bolupdyr. Şonuň üçinem, zoroastrizm dinine uýujylara otparazlar diýýärler hem-de olaryň ybadathanasynda mydama ot ýanyp durupdyr. Ruhanylar onuň sönmegine ýol bermändirler. Garaňky otaglaryň birinde altarda-ojakda keramatly ot ýakyp goýlypdyr. Oňa aýratyn agaçdan bolan odun oklap, ody söndürmän saklanypdyr.

Sasany patyşalary tagta geçenlerinde, keramatly ot ýakyp, şol ot patyşa öljänçä ýa-da aýrylýança söndürilmeýär eken. Taryhda “Ardaşiriň ody 40 ýyllap, Şapuryň ody 24 ýyllap ýandy” diýen ýazgylary galypdyr. Sasany patyşalary ýörişe giden wagtlary-da göçme altar-ojak alyp, keramatly ody ýanlaryndan goýmandyrlar. Patyşa Ezdigert III (araplardan

gaçyp Merwe gelende, VIII asyrda) ýany bilen ot alyp gelipdir we Merwiň gyrak-bujagynda bir ýerde goýupdyr diýen maglumat bar. Güne çokunmaklyk zoroastrizm dininde esasy ideýalaryň biri eken. Şoňa görä-de günün şekilini ybadathanalaryň we ýaşaýyş jaýlaryň diwalaryna çekipdirler. Gün hudaýynyň ady Mitra bolupdyr. Zoroastrizm esasy ideýasy ýagtylyk bilen garaňkylygyň arasyndaky göreşiň bolandygyna görä-de halk köpçüligi ýagtylygyň tarapyny çalyňp oda, güne, ýyldyzlara (ýagny ýagtylyk berýän zatlara) çokunmak bilen ony garaňkylyga garşy göreş diýip düşüňpdir. Zoroastrizmiň öwretmegine görä, ähli zatlar bir-birine gapma-garşylykly iki topara – oňat zatlara we erbet zatlara bölünýär. Bütin dünýäde hemme ýerde şol garşylykly zatlaryň arasynda üznüksiz göreş gidýär. Oňat zatlaryň başynda ýokary hudaýlyk Ahura Mazda (Ormuzd) durýar. Ol ak at görnüşünde göz önünde tutulýar. Ýamanlyk we tümlük gara atyň görnüşünde gözönünde tutulypdyr. Onuň ady Ahryman. Zoroastrizm esasy kitaby bolan “Awestada” – adamyň jany hemişelik ýaşaýar diýip düşündirilýär. Adam ölenden soň güne çenli jany teninde bolýar, soňra adamyň jany görmegeý gyzyň ugratmagynda asmana çykýar. Ýöne erbet adamlaryň jany ýolda taýyp ýykylyp, aşak gaçýarmyş. Adam jany pikir edip bilýän, gepläp bilýän we hereket edip bilýän zat hökmünde görkezilýär.

Şol döwürlerde adamlar gökde Güne, ýerde Günün bir bölegi hökmünde oda çokunypdyrlar. Ýyldyrym çakanda Hudaý gaharlanýandyr öýdüpdir. Şeýdip, Güne salam bermek, Aýy ýüzüne sylmak, gelin gelende, baýramçylyklarda şaman oduny ýakmak, aýry-aýry aýlarda tütün çykarmak, otdan towusmak, näsagyň daşyndan ot aýlamak, şamanyň dem salan suwundan içmek, suwy Taňry, gudrat hasaplamak ýaly ynançlar türkmenleriň däp-dessurlaryna siňipdir, yrymlaryna giripdir.

Ýazuw çeşmeleriň berýän maglumatlaryna görä şol döwürde Merw Horasanda zoroasträçylygyň daýanç şäheri hasaplanypdyr. Sasanylar döwründe Türkmenistanyň teritoriýasynda ýaşan ilatyň köpüsi

zoroastraçylyk dinine uýýan bolsa gerek. Muny, birinjiden, Artyk stansiýasynyň golaýyndaky Akdepeden, Babadurmaz stansiýasynyň ýanynda dag eteginden tapylan ot ybadathanalarynyň galyndylary tassyklasa, ikinjiden, otndan bökmek däbi häli-häzire çenli türkmenleriň arasynda saklanyp galypdyr.

VII-VIII asyrlarda Eýrany we Orta Aziýany Araplaryň basyp almagy bilen, Zoroastrizm musulman dini tarapyndan gysylyp çykarylypdyr. Musulman dinini kabul edesi gelmedikler Hindistana geçmäge mejbur bolýarlar. Olaryň Eýrandaky, Hindistandaky nesilleri bolan parslar şu wagt hen zoroastrizm dinini saklap ýörler.

7. Ahemeniler döwleti.

B.e.öňki VI asyryň ortalarynda Eýranyň ýerinde Ahemeniler döwleti döräpdir. Ony esaslandyran Ahemeni diýen adam bolup, döwletiň ady hem Ahemeniler döwleti adyny alýar. Bu döwlet 200 ýyldan gowrak wagt ýaşapdyr. Ahemeniler döwleti gadymy Gündogaryň güýçli döwletleriniň biri hasameýilnamapdyr. Döwleti döwlet derejesine ýetiren Kir II (b.e.öňki 558-530 ý.ý.) bolupdyr. Kir II Gerodotyň aýtmagyna görä, Midiýa patyşasy Astiýagyň gyzyndan bolupdyr.

Kir ulanandan soň, b.e.öňki 558-nji ýylda çarwa pars taýpalarynyň patyşasy bolýar we babasynyň garşysyna urşa başlaýar hem-de ilkinji çaknyşyklarda ol Midiýa goşunlaryny derbi-dagyn edýär. Kir II b.e. öňki 550-nji ýylda Midiýanyň paýtagty Ekbatany eýeläp, patyşa Astiýagy-babasyny ýesir alýar. Midiýadan soň ol Wawilony, Derýaaralygyny we Alynky Aziýanyň ýerlerini özüne tabyn edýär. Şeýlelik bilen, Kir II döwletiniň çäkleri Müsür döwletiniň serhetlerine baryp ýetýär. Emma, Kir II Müsüre ýöriş etmezinden öň öz gündogar serhetlerini berkitmek maksady bilen Merkezi Aziýanyň halklarynyň garşysyna basybalyjylykly ýörişe başlaýar.

Ahemeni döwletiniň gündogar serhetlerini çarwa taýpalaryň çozuşlaryndan halas etmek üçin Kir II Amyderýa bilen Syrderýanyň aralygynda ýaşayan massagetleri boýun egdirmegi maksat edinýär. Taryhçy Gerodotyň ýazmagyna görä, Kir II olara garşy ýöriş edipdir. Massagetleriň şol wagtky patyşasy ýogalyp, onuň ýerine dul galan aýaly Tumar patyşa bolýar. Kir II massagetleri aňsat boýun etmek üçin Tumar şa öýlenmegi ýüregine düwüp sawçy iberýär. Sawçylar Tumar şanyrazy bolsa, Kiriň ony özüne aýal edip aljakdygyny habar beripdirler. Tumar şa “Kire aýal däl-de, meniň ýurdum gerekdir” diýip, sawçylary kowupdyr. Pirmi başa barmadyk Kir urşa taýýarlyk görüp başlaýar. Kir II öz goşunyny derýadan geçirip, şol ýerde goş basypdyr. Söweşe ukypsyz birnäçe adamy goşda galdyryp, goşunlary bilen ýene-de derýa tarap dolanypdyr. Massaget goşunlary Kir II düşelgesine gelip, ol ýerdäki adamlary öldüripdirler. Özleri bolsa Kir II ýeňiş toýy üçin taýýarlap goýan çakryny içip serhoş bolýarlar. Şondan soň Kir II bu ýerdäki massagetleriň uly bolmadyk goşunynyň üstüni duýdansyz basyp, olaryň bir bölegini gyrgynçylyga berip, galanlaryny bolsa ýesir alýar. Ýesir düşenleriň arasynda Tumar şanyň ogly-da bolupdyr. Kir II töwella bilen Tumaryň ogluny ýesirlikden boşatmandyr. Şazada pursat tapyp hanjaryň üstüne oklap özüni öldüripdir. Bu aýy habary eşiden massagetler gahargazaba münüp, duşman goşuny bilen söweşe başlapdyrlar. Köp wagtyk söweşden soňra massaget goşunlary üstün çykypdyr. Pars goşunlarynyň köpüsi, şol sanda patyşa Kiriň özi hem heläk bolupdyr. Grek taryhçylarynyň ýazmaklaryna görä, Kir II bu söweşde 200 müň adam ýitiripdir. Bu söweş b.e.öňki 530-njy ýylda bolup geçipdir.

Kir II ölendenden soňra onuň ornuna ogly Kambis (b.e.öňki 530-522 ý.) geçipdir. Şol döwürde Kir II kiçi ogly Bardiýa Merkezi Aziýanyň hökümdary edilip bellenipdir. Emma Kambis bu habary eşidip öz dogany Bardiýany ýaşyryn öldürdipdir. Soňra Patyşa Kambis Müsüriň üstüne ýörişe giden wagtynda Midiýanyň Gaumata atly ruhanysy özüni Kiriň II ogly Bardiýa diýip yglan edip, b.e.öňki 522-nji ýylda Eýranda häkimiýeti

basyp alýar. Kambis Müsürden gyssagly yzyna gaýdýar. Emma ýolda näbelli ýagdaýda aradan çykýar. Gaumata öz häkimligini saklamak üçin, halka birnäçe egilşikleri edipdir. Emma onuň garşysyna parsalaryň welaýat begleriniň dildüwişiği gurnalypdyr. Dildüwüşijiler toparyna Ahemenileriň neslinden bolan Dariý baş bolupdyr. Netijede, b.e.öňki 522-nji ýylyň güýzünde Gaumata tagtdan agdarylyp, Ahemeniler döwletiniň başyna 28 ýaşly Dariý I (b.e. öňki 522-486-njy ýý.) geçipdir. Emma ýurduň ähli ýerinde halk gozgalaňlary başlanypdyr. Ahemenilere garşy gozgalaňlar Midiýada, Parfiýada, Girkaniýada turupdyr. Olaryň garşysyna iberilen goşuna Dariniň hut özi serkerdelik edipdir we söweşlerde üstün çykypdyr. Biziň eýýamymyzdan öňki 521-nji ýylyň tomsunda häzirki Kaka etrabyň ýerindäki Gowşut demir ýol menziliň golaýynda ýerleşen gadymy Patigrabana galasynyň ýanynda Dariý parfiýalylary hem agyr ýeňlişe sezewar edipdir, şondan soň Parfiýada Ahemenileriň häkimiýeti doly dikeldilipdir.

Ahemenilere garşy halk gozgalaňy ilki Margianada başlanyp, oňa Frada atly biri baştutanlyk edipdir. Gozgalaňçylary goňşy sak taýpalary hem goldapdyrlar. Gozgalaň turzanlaryň garşysyna Baktriýanyň satraby Dadarşiş ýöriş edipdir we olary b.e.öňki 522-nji ýylyň ahylarynda derbidagyn edipdir. Ahemenilere garşy çykyşlar Merkezi Aziýanyň çäginde çykyp, Parfiýada we saklaryň arasynda Girkaniýa we Ermenistana çenli baryp ýetipdir. Dariý I aýgtyly hereketleri netijesinde b.e.öňki 521-nji ýylyň ahylarynda tolgunuşyklar basylyp ýatyrylypdyr.

B.e.öňki 517-nji ýylda Dariý Amyderýadan geçip, saklary ýeňipdir. Şu ýörişde Dariniň goşunlaryny Syrak atly bir çopan uly kynçylyklara sezewar edipdir. Syrak ýüz-gözünü pers-ala edip, Dariniň ýanyna baryp dahlardan ejir çekendigini, eger gerek bolsa olaryň goşunlarynyň nirede gizlenýändiglerini görkezip biljekdigini aýdypdyr. Dariý Syraga ynanyp onuň yzyna düşüpdir. Syrak Pars goşunlaryny aldaw ýoly bilen çöl-beýewana alyp gidipdir. Olar ýedi gün ýol ýöränlerinden soňra uly goşun suwsuz gyrlyp başlapdyr. Syrak heläk

bolupdyr. Dariý goşunlarynyň bir bölegi bilen zordan Baktriýa dolanyp barypdyr.

B.e.öňki IV asyryň başlarynda Ahemeniler döwleti gowşap ugraýar. Döwlet Günortada Müsürden başlap, Gündogarda Hindistana, demirgazykda bolsa Horezmde Pars aýlagyna çenli aralyklary öz içine alyp, köp sanly halklary özüne tabyn edipdir. Şol sebäpli bu döwlete goşulan halklar öz garaşsyzlygy ugrunda göreşip gelipdirler. Ahemeni patyşasy Artakserksiň ýurdy dolandyran ýyllarynda (b.e.öňki 404-359 ýý.) Horezm özbaşdak döwlete öwrülýär. B.e.öňki IV asyryň ortalaryndan başlap çarwa dah, sak we beýleki taýpalar hem ahemenileriň agalygyny ykrar etmän başlapdyrlar. Üstesine-de, Ahemeni döwletinde tagt ugrunda göreş başlanyp, ahemeniler döwletiniň merkezi häkimiýetini ymykly gowşadýar. Munuň özi satraplyklaryň dolandyryjy toparlarynyň içinde özbaşdaklyk meýilleriniň ýüze çykmagyna sebäp bolupdyr. B.e.öň 330-njy ýylyň aýagynda Ahemeni döwleti syýasy we ykdysady taýdan doly pese gaçýar we Isgender Zülkarneýiniň harby ýörişi netijesinde ýykylýar.

8. Aleksandr Makedonskiniň Merkezi Aziýa ýörişi.

Aleksandr Makedonskiniň musulman ýurtlarynda ýörgünli ady Isgender Zülkarneýindir. Oňa bu ady araplar dakypdyrlar. Aleksandr Makedoniýa ýurdundan bolandygy üçin ony, Aleksandr Makedonskiý diýip atlandyrypdyrlar. Makedoniýanyň patyşasy Filipp II (b.e. öňki 359-336 ýý.) Gresiýanyň ýerlerini özüne birikdiripdir. Filipp patyşanyň oňat ýaraglandyrylan hem-de tälim berlen güýçli goşuny bolupdyr. Ol b.e. öňki 337-nji ýylda Gresiýadaky Korinf kongresinde Gresiýanyň üstünden Makedoniýanyň agalygyny hukuk taýdan kanunlaşdyrypdyr. Şol wagtdan Filipp Parslara garşy urşa taýýarlanyp başlapdyr. Emma Filipp oz goragçylarynyň biri tarapyndan öldürilipdir. Emma goşun onuň 20 ýaşly

ogly Aleksandry tagta geçiripdir. Aleksandr parslaryň Ahemeniler döwleti bilen urşa taýynlygyny dowam etdiripdir. Ol goşunyň kämilleşmegine, ylaýta-da atly goşuna uly üns beripdir. Bu döwürde Ahemeni döwletinde tagt üstünde bolup geçýän agzalalyklar döwleti doly gowşadypdyr. Üstesine-de ahemenileriň ýowuz sütemine garşy gozgalaňlar ýüze çykyp başlapdyr. Netijede b.e. öňki 336-njy ýylda ahemenileriň in soňky patyşasy Kodoman Dariý III ady bilen tagta (b.e. öňki 336-330 ýý.) çykýar.

Ahemenileriň şu ýagdaýynda hem grek-pars urşy başlapdyr. Granik derýasynyň kenarynda b.e.öňki 334-nji ýylyň ýazynda grek-makedon goşunlary ilkinji söweşde parslaryň goşuny derbi-dagyn edilýär. Soňra Isse diýen ýerde bolan ikinji söweşde Dariniň goşuny ýene-de derbi-dagyn edilýär. Bu söweşde Dariniň aýaly, 2 gyzy Aleksandra ýesir düşýär. Şondan soň Aleksandr Kiçi Aziýadan günorta tarap ugrapdyr. Siriýany, Palestinany basyp alýar. Tir şäherini basyp alyp, 30 müň adamy gul edip satmaga berýär. Ol söweşsiz Müsüri basyp alýar. Özünü Müsüriň faraony diýip ygylan edýär.

Soňra biziň eýýamymyzdan öňki 331-nji ýylyň ýazynda Aleksandr Derýaaralygyna bakan ugrapdyr. Taraplaryň ikisiniň hem goşunlary b.e.öň 331-nji ýylyň oktýabr aýynda Gadymy Ninewiýa şäheriniň ýakynynda, Gawgamel diýen obanyň eteginde uly söweş başlanýar. Hujüme geçen parsalaryň atly goşunynyň köpüsi makedon atyjylary tarapyndan gorylypdyr. Dariý III günäsi bilen pars goşunlary ýene-de ýeňlişe sezewar edilýär. Dariý III söweş meýdanyny taşlap gaçyp gidýär. Aleksandr Wawilon, Suzy, Persepol şäherlerini hem basyp alýar. Bu şäherler grek-makedon goşunlary tarapyndan 7 günläp talanypdyr. Ýeňijileriň paýyna ahemeni patyşalarynyň ähli baýlygy-gaznasy düşüpdur. Aleksandr “*Aziýanyň patyşasy*” diýilip ygylan edilipdir. Pars goşunlary howlukmaçlyk bilen demirgazyk-gündogara yza çekilipdir. Emma tiz wagtyň içinde Dariý III Baktriýanyň satraby Bess tarapyndan öldürilýär. Bess özüni patyşa diýip ygylan edýär.

Aleksandr Merkezi Aziýa ýurtlaryny basyp almaga girişipdir. B.e.öňki 330-njy ýylyň ortalarynda Aleksandr Girkaniýany eýeleýär. Parfiýa tarap ýola düşüpdür. Parfiýa oňa hiç hili garşylyksyz boýun bolupdyr. B.e.öňki 330-329-njy ýylyň gysyny Aleksandr Parfiýada-Täze Nusaýda geçiripdir. Parfiýada bolan wagtynda Isgender ilkinji gezek başyna täç geýipdir we ýerli han-begleri öz tarapyna çekmek üçin grek lybasy bilen gatyşyk gündogar lybasyny geýipdir. B.e.öňki 329-njy ýylda Aleksandr Makedonskiý Parfiýadan çykyp Ariý satraplygyna ugrapdyr. Ariý satraby Satibarzan Aleksandra meýletin tabyn bolupdyr. Şonuň üçin Aleksandr Satibarzany Ariýanyň satraby wezipesinde galdyrypdyr. Aleksandr gidenden soň Satibarzan Aride gozgalaň turuzýar we bu ýerde galdyrylan grek goşunyny ýok edýär. Bu habary eşiden Aleksandr 6 müň adamdan ybarat pyýada we 600 adamdan ybarat atly goşuny Ariý satraplygyna iberýär. Söweşde Satibarzan ýaralanyp wepat bolýar. Grek goşuny Ariniň paýtagty Artokoany weýran edipdir, adamlaryny bolsa gyrgyna beripdir.

Aleksandryň goşuny b.e.öňki 328-nji ýylyň ýazynda Baktriýa aralaşypdyr. Muny eşiden Bess Amyderýadan geçip demirgazyga tarap çekilipdir. Aleksandr Dariý III aryny alýan adam hökmünde Baktriýa giripdir. Şol ýerde Bessiň öňki egindeşleri ony tussag edip, Aleksandra beripdirler, Bess Aleksandr tarapyndan jezalandyrylyp öldürilýär. Öz goşunlaryny Amyderýadan geçirip, Aleksandr Marakanda (Samarkant) şäherine tarap hereket edipdir we ony eýeläpdir. Emma bu harby ýörişiň netijesinde taraplaryň ikisi hem köp ýitgi çekipdir. Şol ýörişiň netijesinde Aleksandr Ýaksard (Syrderýa) derýasynyň kenaryna baryp ýetipdir. Birnäçe wagt geçenden soň, grek-makedon agalygyna garşy Ýaksardnyň çep tarapyndaky şäherlerde gozgalaň turup başlaýar. Şeýle gozgalaňlar Baktriýada, Sogdyň başga ýerlerinde hem turup, basybalyjylara uly howp salyp başlaýar. Şeýlelik bilen, Merkezi Aziýa halklarynyň grek-makedon basybalyjylaryna garşy ählumumy göreşi başlanýar. Başlanan halk gozgalanynyň nähili derejededigine öň göz

ýetirmedik Aleksandr Marakanda-da gabalan garnizonyna kömek üçin uly bolmadyk goşun iberýär. Bu goşun Marakanda golaýlabelede Spitamen gabawy aýryp, goşunlaryny yza çekipdir, grek goşunlary yza çekilýänleri kowup başlapdyrlar. Amatly ýagdaý bolan badyna Spitamen garşylyklaýyn hüjüme geçip, grekleri çym-pytrak edipdir. Ýerli ilatdan goldaw tapan Spitamen ikinji gezek Marakandany gabapdyr. Aleksandr esasy güýçleri bilen bu ýere gelende, Spitamen ýene-de çöle tarap çekilipdir. B.e. öňki 328-nji ýylyň güýzünde Spitamen 3 müň atlysy bilen ýene-de Sogdyň paýtagtyna tarap ugrapdyr. Söweşde iki tarap hem uly ýitgiler çekenden soň, ol çöle tarap yza çekilýär. Emma şol ýerde göçüp-gonup ýören taýpalaryň serdarlary Spitameniň üstüne haýynlyk bilen çozup, onuň kellesini çapypdyrlar we ony Aleksandra iberipdirler. Taryhçy Arrianyň ýazmagyna görä, b.e.öňki 328-327-nji ýyllarda Aleksandryň Baktriýada gyslan döwründe Horezm şasy Farasman onuň ýanyna 1500 atlysy bilen gelip, eger Aleksandr Demirgazyk tarapa ýöriş etmekçi bolsa, horezmliler muňa azyk we ýola belet adamlary berip bilerler diýip aýdypdyr. Emma Aleksandr ýöriş etmekden ýüz dönderipdir we olar bilen şeýle-de sak taýpalary bilen dostluk ylalaşygyny baglaşypdyr.

Biziň eýýamymyzdan öňki 327-nji ýylyň tomsunda grek-makedon goşunlary Hindiguş daglaryndan geçip, Hindistanyň üstüne ýörişe ugrapdyrlar. Emma Hindistana ýöriş Aleksandra üstünlik getirmändir. Şondan soňra Aleksandr Hindistanyň jümmüşine gaty aralaşman Wawilona, öňki basyp alan ýerlerine tarap yzyna öwrülipdir. Aleksandr Makedonskiniň Gündogara ýörişi 10 ýyl (b.e. öňki 334-324 ýý.) dowam edipdir.

B.e.öňki 324-nji ýylda Aleksandr Wawilon şäherini öz imperiýasynyň paýtagty edip alýar. Aleksandr täze basyp alan ýerlerinde öz häkimligini berkitmek üçin, ýerli han-begleri öz tarapyna çekmegiň zerurlygyna düşünişdir. Şol sebäpli ol öňki ýerli hökümdarlaryň, baýlaryň emläklerini we mülklerini öz ellerinde saklamaga rugsat berip,

olary öz tarapyna çekipdir. Aleksandr boýun egdiren ýurtlarynda öz täsirini nika gatnaşyklary arkaly berkitmäge-de çalşypdyr. Gadymy grek-rim taryhçylarynyň işlerinde berilýän maglumatlara görä, Aleksandr Makedonskiý döwründe onuň ýokary mertebeli serkerdeleriniň 80-si ýerli begleriň gyzlaryna öýlenipdirler. Aleksandr Hindistandan ýörişden gaýdyp, Wawilona baranda onuň esgerleriniň 10 müňüsi hem ýerli gyzlar bilen patyşanyň hasabyna toý tutupdyrlar. Ýerli ilatdan müňlerçe ýaş ýigitler grek-makedon goşunynda gulluk edipdirler. Merkezi Aziýada Aleksandr ýerli baýyň gyzy Roksalanany aýal edinip alýar, onuň serkerdesi Selewk bolsa Spitameniň Apama diýen gyzyna öýlenýär. Şeýle ýollar bilen Aleksandr ýerli han-begleri özüniň tarapyna çekip, Günorta Türkmenistanda öz agalygyny pugtalandyrypdyr.

Isgender Zülkarneýniň basybalyslarynyň netijesinde, ahemenileriň agalygy grek-makedon agalygy bilen çalşypdyr. B.e.öňki 323-nji ýylda Aleksandr ýogalan badyna häkimiýet onuň mirasdüşerleriniň eline geçipdir.

Selewkiler döwletiniň döremegi. Aleksandr Makedonskiý aradan çykandan soň onuň imperiýasy dargaýar. Onuň serkerdeleriniň biri Selewk Wawilonda pugta ornaşypdyr. Soňra onuň ýerleri Bakriýany hem öz içine alyp, Hindistana çenli baryp ýetipdir. Özara göreşleriň netijesinde Selewkiler b.e.öňki 312-nji ýylda täze Selewkiler döwletiniň düýbünü tutýarlar. Selewk I (b.e.öňki 312-283 ýý.) häkimlik eden döwrüniň ilkinji on ýylynda öz häkimiýetini günbatara hem-de gündogara tarap giňeldýär. Emma Merkezi Aziýada aýgytly garşylyklara duçar bolýar. Oňa Baktriýany, Parfiýany we Sogdyny uly kynçylyklardan soň özüne tabyn etmek başardýar. Selewk I Demirgazyk Hindistany basyp almak synanyşygy puja çykypdyr. Ýöne onuň döwleti ägirt uly giňişlikleri öz içine alypdyr. Emma döwletiň gündogar serhetleri üns berilmegi talap edensoň, ol b.e.öňki 292-nji ýylda öz ogly Antiohy Gündogarda häkim edip goýmaga mejbur bolýar. Antioh Selewk I Spitameniň Apama atly gyzyndan bolan ogludyr. Antioh I ýurdy

dolandyran ýyllarynda (b.e. öňki 281-261 ý.ý.) Margianada, Ariý welaýatynda gurluşyk işleri giňden ýaýbaňlandyrylypdyr. Antiohyň zamanynda dolandyryş özgertmeleri geçirilip, uly welaýatlaryň ýerine ownuk dolandyryş birlikleri döredilipdir. Mysal üçin, ozalky Parfiýa welaýatynyň ýerinde täze Astawen, Parfiýan we Apawarktiken welaýatlary döredilipdir. Soňraky döwürlerde Parfiýanyň, Margiananyň we Baktriýanyň hojalygynyň ýokary göterilip başlamagy, olaryň syýasy özbaşdaklyga ymtylmaklaryna getiripdir. Selewki patyşalary günbatarda, ýagny Müsürdäki Ptolomeýleriň döwleti bilen agyr hem uzak wagtlap dowam eden göreşe girişipdirler. Emele gelen ýagdaýdan peýdalanylýp, Merkezi Aziýanyň hökümdarlary merkezi häkimiýete barha garaşsyz bolup ugrapdyrlar. Patyşa Antion II (b.e. ön 261-247 ýý) döwründe Baktriýanyň hökümdary Diodot b. E. öň 256-njy ýylda, Parfiýa hökümdary Andragor Selewkiler döwletinden bölünip aýrylyp, özlerni özbaşdak patyşalar diýip yglan edýärler we täze patyşalyklary esaslandyrýarlar. Şeýlelik bilen, Selewkileriň gündogar sebitlerinde iki sany özbaşdak döwletler emele gelýär.

B.e.öňki 237-nji ýylda Selewk II elden gideren gündogar welaýatlaryny, şol sanda garaşsyzlygyny ýaňy alan Parfiýany eýelemek maksady bilen öz goşunlaryny gündogara tarap sürüpdir. Emma parfiýalylar Selewk II goşunlaryny derbi-dagyn edipdirler. B.e.öňki 209-njy ýylda selewkileriň şasy Antioh III hem özlerniň Gundogardaky ýerlerinde agalygyny dikeltmeklige synanyşyk edipdir. Antioh III 100 müň pyýada, 20 müň atly goşun bilen parfiýalylara garşy ýörişe başlapdyr. Parfiýalylar mertlik bilen garşylyk görkezipdirler, emma duşmanyň agdyklyk edýan güýjüne hötde gelip bilmändirler. Olar öz ýerleriniň bir bölegini ýitiripdirler we selewkiler bilen ylalyşyk baglaşmaga mejbur bolupdyrlar, ýöne öz garaşsyzlygyny saklap galypdyrlar.

9. Beýik ýüpek ýoly

Beýik ýüpek ýoly Hytaýy Alynky Aziýa we Ýewropa bilen baglanyşdyrýan söwda kerwen ýoludyr. Hytaýyň daşary ýurtlara çykarýan harytlary diňe bir ýüpek mata bolmandyr. Olar daşary ýurtlara çay, farfor, bezeg üçin boýag, kagyz önümlerini hem çykarypdyrlar. Bu harytlar Ýewropanyň bazarlarynda geçginli eken. Ýöne Hytaýyň esasy harytlarynyň ýüpekdigini nazara alyp, bu söwda ýoluna “Beýik ýüpek ýoly” diýip at beripdirler. Hytaý harytlary ýüzlerçe ýyllaryň dowamynda Parfiýa döwletiniň üstünden geçýän söwda ýollary arkaly grek-rim dünýäsine äkidilipdir.

Bu söwda ýolunyň başlangyjy Hytaý täjiri, syýahatçysy Çzan Szýanyň ady bilen baglansykly bolupdyr. Hytaýlylar 5 müň ýyl mundan ozal ýüpek gurçugyndan ýüpek almagyň usulyny tapypdyrlar. Hytaý täjirleri öz harytlaryny Merkezi Aziýanyň bazarly şäherleri bolan Buharada, Amulda, Horezmde, Merwde we beýleki şäherlerde ýerleşdiripdirler. Ýerli täjirler bolsa harytlary Siriýa, Müsüre, Wizantiýa ýetiripdirler. Hytaýlylar ýüpegi öndürmekligiň usulyny köp asyrlap gizlin saklan bolsalar-da, Merkezi Aziýa we Ortaýer deňziniň kenarýaka ýurtlaryna ýüpekçilik dürli ýollar bilen ýaýrapdyr. B.e. VI asyrynyň 50-nji ýyllarynda Wizantiýanyň imperatory Ýustinian I dolandyran ýyllarynda Wizantiýa syýahatçylary Hytaýdan öz hasalarynyň içini köwüp, ýüpek gurçuklarynyň tohumyny gizlinlikde alyp gaýdypdyrlar. Şondan soň Wizantiýada hem ýüpek öndürilipdir.

Beýik ýüpek ýolunyň birnäçe şahalary bolup, olar dünýäniň dürli künjegine uzapdyr. Olaryň biri Owganystanyň üsti bilen Hindistana giden bolsa, beýlekisi Wolga derýasynyň üsti bilen Gündogar Ýewropa ýurtlaryna gidipdir. Bu ýüpek ýoly bilen Hytaýyň, Hindistanyň şol sanda Merkezi Aziýanyň harytlary hem gadymy rus şäherlerine Kiýewe, Nowgoroda, Moskwa ýetirilipdir. Beýik ýüpek ýoly halkara söwda gatnaşyklarynyň ösmeginde möhüm ähmiýete eýe bolup başlapdyr.

Biziň eýýamymyzdan öňki II-I asyrlarda ýüpek ýolunyň ugrunda uly we kuwwatly Parfiýa döwleti ýerleşipdir. Söwda ýolunyň Parfiýanyň üstünden geçmegi Rim bilen Hytaýyň aralygynda Parfiýa döwletiniň kerwen ýollaryň üstünden agalyk etmegine mümkinçilik beripdir. Parfiýa täjirleri diňe bir Hytaý harytlaryny satyn almak ýa-da ony günbatar ýurtlaryna äkitmek bilen meşgul bolman, eýsem öz harytlaryny hem satypdyrlar. Parfiýa täjirleri öz harytlaryny Siriýaly, Gresiýaly, Rimli we beýleki Ýewropaly täjirlere satýan ekenler. Parfiýa kerwenleri günbatarda Siriýa, Ermenistana, Palestina we Müsüre çenli baryp ýetipdirler. Bu döwürde Türkmenistanyň ýerlerindäki şäherler hem söwda ýollarynda ýerleşip, uly ähmiýete eýe bolupdyrlar. Amyderýanyň kenarynda ýerleşen Amul (Türkmenabat) şäheri söwda merkezleriniň birine öwrülipdir. Bu ýerden bir ýol Owganystana we Hindistana, beýlekisi Horezme, ýene bir ýol bolsa Merwe geçipdir. Merw şäheri şu döwürde hem ýüpek matalary, ýüpek halylary bilen dünýäde meşhurlyk gazanypdyr. Merwden kerwen ýollary Hyrada (Owganystana), Köneürgenje, Nişapura, uzapdyr. Merwden günorta gaýdan kerwen ýoly Sarahsa, Abiwerde (Kaka etraby) gelipdir. Şol ýerden ýol ýene-de ikä bölünip, birisi Nişapura beýlekisi Etrek-Gürgen sebitlerine aralaşyp Dehistanyň we Gürgeniň üsti bilen Kaspi deňziniň günorta-gündogar kenarlary bilen arap ýurtlaryna aralaşypdyr. Dehistan günorta-günbatar Türkmenistanyň uly ykdysady, söwda, hünärmentçilik we medeni merkezleriniň biri bolupdyr.

Bu döwürde Abiwerd “Beýik ýüpek ýolunyň” ugrunda ýerleşen demirgazyk Horasanyň uly şäherleriniň biri bolupdyr. Bu ýere Horezmden, Margianadan, Dehistandan, Hindistandan ýükli kerwenler gelip, söwda-satyk işlerini geçiripdirler. Sarahs hem Nişapur bilen Merwiň arasyndaky iri şäherleriň biri bolupdyr. Merwden çykan kerwenler Sarahsa, soňra Nişapura, Abiwerde, Nusaýa, Parawa we aňyrlыgyna Dehistana gidipdirler.

Beýik ýüpek ýolunyň ugrundaky iň uly şäherleriň biri-de Ürgenç-häzirkî Köneürgenjiň etrap merkezinde ýerleşen gadymy şäherdir. Ürgenç diňe bir Orta Gündogar ýurtlary bilen däl, eýsem Ýewropanyň birnäçe şäherleri bilen söwda medeni gatnaşykda bolupdyr. Arheologlar Köneürgençde ýasalan gap-gaçlary Nowgorod şäherinden tapypdyrlar. Şeýlelikde, Beýik ýüpek ýolunyň ep-esli bölegi Türkmenistanyň gadymy topragynyň üstünden geçipdir.

Beýik ýüpek ýolunyň şeýle uly taryhy ähmiýetini nazara alyp, ÝUNESKO-nyň karary bilen “Beýik ýüpek ýoly-gepleşikler ýoly-düşünmek ýoly” diýen at bilen döredilen Halkara ylmy-gözleg topary Türkmenistanda 1989-1991-nji ýyllarda işlediler. Olar diňe bir gadymy medeniýeti öwrenmek bilen çäklenmän, eýsem bu ýoly täzedan dikeltmek meselelerini hem öwrendiler. Garaşsyzlyk ýyllary içinde Türkmenistanda Gündogar bilen Günübataryň, Demirgazyk bilen Günüortanyň aralygynda syýasy, ykdysady medeni gatnaşyklary ösdürmek üçin demir we gara ýollar gurulyp “Beýik ýüpek ýoly” täzedan dikeldilýär. Biziň eýýamymyzyň II-III asyrlarynda buddanyň wagyzçylary Merkezi Aziýa, esasan hem gündogar Türkmenistana köpçülikleýin aralaşypdyrlar. Olar şol ýerlerde ýaşan ilatyň arasynda Buddany wagyz-nesihat edipdirler. Kuşan döwründen başlap buddizm Türkmenistanyň günorta-gündogar etraplaryna ýaýrapdyr. Gadymy Merwiň Gäwürgalasyndan budda ybadathanasy we Budda hudaýyň şekiliniň tapylmagy bu diniň täsiriniň uly bolandygyna şaýatlyk edýär. Hristiançylyk dini hem Parfiýa döwründe bu ýerlere aralaşyp başlapdyr. Sasanylar döwründe bolsa, hristiançylygyň merkezleriniň biri Merw bolup, bu şäherde az wagtlyk hristian mitropoliti hem oturdyr. Gadymy Türkmenistanyň çäklerinde şunuň ýaly dürli dinlere uýmaklaryna garamazdan, ilatyň esasy bölegi zoroastrizm-otparazçylyk dinine uýupdyr. Esasy dini döp-dessurlar şuna laýyklykda alnyp barlypdyr.

Otparazçylyk dini Merkezi Aziýada, şol sanda Türkmenistanda ýaşan gadymy halklaryň arasynda-da giňden ýaýrapdyr. Bu dine

uýmaklyk tä araplaryň Türkmenistana aralaşmagyna çenli dowam edipdir. Bu diniň ady onuň pygamberi Zaratuştranyň ady bilen baglanşyklydyr. Otparazçylyk dininiň dini taglymaty keramatly “Awesta” kitabynda beýan edilipdir. “Awestada” ähli zatlar biri-birine gapma-garşylykly iki topara: oňat we erbet zatlara bölünipdir. Otparazçylyk dini hakykat bilen ýalanyň, haýyr bilen şeriň, ýagşylyk bilen ýamanlygyň arasynda üznüksiz göreş gidýär diýen düşüňjani wagyz edipdir. Otparazçylyk dininiň ilkinji dörän ýeri Margiana hasameýilnamaýar. Zaratuştranyň wagyzlarynda adamlary oda çokunmaga çagyrypdyrlar. Wagyzçylar otdan çyra ýasap o dünýä baryp bolýar diýip düşündirýär ekenler. XX asyryň ikinji ýarymynda geçirilen gazuw-barlag işleriniň netijesinde, köne Murgabyň aşaky akymyndan otparazçylyk dininiň dörän ýeriniň Margianadygyny subut edýän maddy maglumatlar tapyldy. Otparazçylykda ýokary hudaýdan soň ot, suw, ýer, howa iň “keramatly” zatlar hasameýilnamapdyr. Bu dini garaýyşda oda keramat hökmünde garalmagy adamzat jemgyýetiniň ýaşayşynda oduň uly ähmiýete eýe bolandygyny görkezýär.

10. Parfiýa döwleti

B. e. öňki III asyryň birinji ýarymynda Garagumuň jümmüşinde göçüp-gonup ýören çarwalar (parnlar-parlar, dahlar we beýlekiler) Günorta Türkmenistana tarap süýşüp başlaýarlar. Olar ilki häzirki Türkmenistanyň Arkaç (Astauena) ýerlerinde we häzirki Bereket, Serdar, Baharly etraplaryna (Parfiýena) aralaşýarlar. Gaýduwsyz çarwalar tiz wagtyň içinde oturmly parfiýalylar bilen gatyşyp-garyşypdyrlar. Emma göçüp-gonup ýören parn taýpalary gozgalaňa başlaýarlar. Parn taýpalarynyň serdary Ärsak goňşy grek-baktriýa patyşasy Diodot II bilen ylalaşyk baglaşyp, selewkilere berk zarba urýar. Söweş tamamlanmanka Siriýadan köşk oňsuzsyzlygy hakynda howsalaly habar gelensoň, Selewk II yzyna Siriýa gitmeli bolýar.

Ärsak emele gelen ýagdaýdan oňat peýdalanyndyr we b.e.öňki 247-nji ýylda selewkileriň elinden döwletiň gündogar bölegini basyp alýar we özbaşdak Parfiýa döwletini döredýär. Parfiýa döwleti b.e.öňki II-I asyrlarda Gündogaryň uly, ykdysady hem medeni taýdan ösen döwletleriň biri bolupdyr. Şol bir wagtda hem Gündogar bilen Günbataryň, Demirgazyk bilen Günortanyň arasynda möhüm söwda merkezi bolup hyzmat edipdir. Bu döwlet 471 ýyl ýaşapdyr.

Parfiýa Tridat patyşanyň döwründe ilki bilen öz goňsusy Girkaniýany (Kaspiniň günorta-gündogar kenary) birikdirýär. Tridat Selewkiler we Grek-Barktiýa döwletleri tarapyndan hüjüm edilmeginden howatrylanypdyr. Şonuň üçin ol uly goşun döredipdir. Parfiýalylaryň bu hereketi Selewkilere ýaramandyr. Sebäbi Selewkiler öz döwletiniň öňki kuwwatyny dikeltmek isläpdir, emma ol başa barmandyr. Şondan soň Selewkiler döwleti birnäçe owunjak döwletlere bölünipdir.

Artaban I (b.e.öňki 211-196 ýý.) patyşalyk eden döwründe Parfiýa döwletiniň ýerleri giňäp has kuwatlanypdyr, Midiýa basylyp alnypdyr. Emma b.e. öňki 209-njy ýylda Parfiýa Selewkileriň güýçli garşylygyna duçar bolupdyr. Parfiýalylar uzak wagtyň dowamynda selewkileriň

garşysyna uruş alyp barmaga mejbur bolupdyrlar. Mitridat I (b.e. öňki 171-138-nji ýý.) dolandyran ýyllarynda Parfiýa uly döwletleriň birine öwrülýär. Şu döwürde Grek-Baktriýa patyşalygynda häkimiýet ugrunda özara göreş gidipdir. Şol ýagdaýda Mitridat I b.e.öňki II asyryň ortalarynda Grek-Baktriýa patyşalygynyň ýerlerinden iki sany welaýaty (satraplygy) basyp alýar. Mitridat I soňra Selewkilere garşy ýörişe başlaýar. Parfiýalylaryň hüjümini yza serpikdirmek Selewkilere başartmandyr. Şeýlelikde, parfiýalylar selewkilerden üstün çykydyr. Mitridat I ýolbaşçylygynda Parfiýa döwletine Margiana we Baktriýadan uly bolmadyk 2 sany welaýat-satraplyk (Maşat bilen Hyradyň aralygy) birikdirilýär. Günbatarda bolsa Midiýanyň ýerleri eýelenýär. Mitridat I häkimligi Derýaaralygynyň ýerlerine hem ýetipdir. B.e. öňki 141-nji ýylda ol Wawilonyň patyşasy diýlip yglan edilipdir. Mitridat I “Beýik” diýen dereje berlipdir. Mitridat I öz ýagdaýyny pugtalandyryp Parfiýa döwletini arşa çykarmak maksady bilen döwletiň paýtagtyny Gekatompilden Ekbatana geçirýär. Şeýlelikde, Parfiýa Mitridat I döwründe Orta we Ýakyn Gundogaryň ägirt uly döwletine öwrülýär.

B.e. öňki 130-129-njy ýyllarda Mitridatyň ogly Frat II (b.e. öňki 138-129/8-nji ýý.) Selewkilere garşy göreşde sak taýpalaryny kömege çagyrypdyr. Eger-de ýeňiş gazansa, harby oljadan berjekdigini aýdypdyr. Saklar bir bada parfiýalylaryň çakylygyna gelmändirler. Emma Parfiýalylar selewkilerden üstün çykandan soň saklar olardan olja talap edipdirler. Frat patyşa olja bermekden boýun towlapdyr. Saklar gahar edip parfiýalylaryň şäherlerini talapdyrlar. Pitneçi saklara garşy göreşde patyşa Fraat II heläk bolupdyr. Parfiýalylar sak taýpalaryna bir welaýaty bölüp bermäge mejbur bolupdyr. Ol welaýat taryhda “Sakystan (Seýistan)” ady bilen bellidir.

B.e. öňki 123-nji ýylda Parfiýa tagtyna Mitridat II geçip, ol ýurdy b.e.öňki 87-nji ýylda çenli dolandyryp, Parfiýa döwletini iň güýçli döwlete öwüripdir. Mitridat II “patyşalaryň patyşasy” adyny alypdyr. Ol Parfiýa goşunynda özgeriş geçiripdir, agyr ýaraglanan atly goşuny giňden

ulanypdyr. Mitridat II sak taýpalaryny boýun egdiripdir. Sakystan (Seýistan) Parfiýa birikdirilýär. Mitridat II döwründe Parfiýa döwletine Ermenistanyň bir bölegi-de goşulýar. Mitridat II döwründe häzirki Eýranyň we Derýaarylygynyň ýerleri hem Parfiýa birikdirilýär. Netijede Mitridat II döwründe parfiýalylar Rimiň gündogar serhetlerine baryp ýetýärler. Rim hökümdary Korneliý Sulla Parfiýa bilen şertnama baglaşypdyr. Şertnama görä bu döwletleriň serhedi Ýewfrat derýasy diýlip ykrar edilipdir. Parfiýa Rim we Hytaý bilen hem diplomatik gatnaşyklary ýola goýýar. Şeýlelikde, Mitridat II dünýä taryhynda gündogarda Hytaý bilen günbatarda Rim bilen gatnaşyk eden ilkinji hökümdarlaryň biri bolupdyr.

Parfiýa döwletiniň gülläp ösen döwri patyşa Orod I (b.e. öňki 55-38/37-nji ýý.) döwri bolupdyr. Onuň döwründe döwletiň paýtagty has aňryk Tigr derýasynyň çep kenaryndaky Ktesifon şäherine geçirilýär. Günbatarda Parfiýanyň dürli döwürlerde üç sany paýtagt şäherleriniň (Gekatompil, Ekbatan, Ktesifon) bolmagy, döwletiň syýasy durmuşynyň günbatara geçendigini aňladýar.

Parfiýa öz döwründe dünýäniň in güýçli döwletleriniň, günbatarda Rim imperiýasynyň, gündogarda Kuşan döwletiniň gazaply bäsdeşi bolupdyr. B.e. öňki 65-nji ýylda Parfiýanyň Rim bilen ilkinji çaknyşygy bolup geçýär. Bu çaknyşyk uzaga çeken parfiýa-rim urşunyň başyny başlapdyr. Parfiýa patyşasy Orod I dolandyran döwründe Parfiýa-Rim gatnaşyklary has ýitileşýär. B.e. öňki 53-nji ýylyň 9-njy maýynda Karry şäheriniň golaýynda (häzir Türkiýäniň Harran şäheri) Rim serkerdesi Mark Krass bilen Parfiýa serkerdesi Süreniň arasynda uly söweş bolup geçýär. Oňa taryhda Karry söweşi diýip at berlipdir. Bu söweş barada gadymy grek taryhçysy Plutarh (b.e. 46-120 ýý.) öz ýazgylarynda jikme-jik beýan edipdir. Rim serkerdesi Mark Krassyň goşuny 42000 adamdan ybarat bolupdyr. Parfiýa patyşasy Orod I Krassa dawany parahatçylyk ýol bilen çözmegi teklip edipdir. Krassyň serkerdeleriniň birnäçesi bu urşa garşy çykypdyrlar. Emma Krass diňe öz diýenini tutupdyr. Ermeni

patyşasy Artabaz bolsa Krassy goldajakdygyny aýdypdyr we demirgazyk tarapdan Parfiýa çozmagy meýilleşdiripdir. Artabaz oňa goşun kömegini berjekdigini hem aýdypdyr.

Söweşe parfiýalylar hem ykjam taýýarlanypdylar. Parfiýalylar rimliler bilen ýüzbe-ýüz bolmakdan gaçyp, ilkiçada surnukdyryjy gaça uruş alyp barypdylar. Parfiýa şasy Orod I öz goşunyny ikä bölüp, onuň bir bölegini Ermenistana tarap ugradypdyr. Beýleki topary bolsa rim goşunynyň garşysyna çykarypdyr. Rim goşuny üç bölege bölünipdir. Merkezi bölegine Mark Krassyň özi ýolbaşçylyk edipdir. Söweş gazaply bolupdyr. Rimlileriň garşysyna parfiýalylar agyr ýaraglanan atlylaryny çykarypdylar. Atlylaryň galan bölegi bolsa söweş nyzamyna düzülmezden duşmanyň daşyna halkalaýyn aýlanypdylar. Dar ýere gabalan rimliler biri-biri bilen çakyşyp, duşman tarapyndan urlan zarba çydam edip bilmän heläk bolupdylar. Parfiýalylar uly ýeňiş gazanypdylar. Krassyň özi hem söweşde ölüpdir.

Karrynyň etegindäki söweşde rimlileriň goşuny derbi-dagyn edilipdir, olaryň 10 müňüsi ýesir alnypdyr we Margiana weläyatyna äkidilipdir. Ýesirler şol ýerde onlarça ýylyň dowamynda dürli işlerde işledilipdir. Bu ýeňişden soň imperiýanyň serhetleri günbatara tarap süýşüpdir. Emma soňra halkara ýagdaýy sebäpli parfiýalylar rimliler bilen kyrk ýyllyk (b.e. 122-162 ýý.) “hoşniýetli” ýaraşyk hem baglaşypdylar.

B.e.öňki 30-njy ýyllardan başlap Parfiýa gowşap başlaýar. Parfiýanyň bir bölegi Kuşanlar döwletiniň eline geçýär. Biziň eýýamymyzyň I-II asyrlarynda döwletiň gündogar çetlerinde Merkezi Aziýa çarwalarynyň tolgunşyklary ýüze çykypdyr. Köp ýerlerde gozgalaňlar turupdyr. Ol gozgalaňlary basyp ýatyrmak parfiýalylara ýeňil düşmändir. Şeýle hem Parfiýa günbatarda Rim imperiýasyna garşy birnäçe gezek urşa giripdir. Şol bir wagtyň özünde çarwa sak taýpalary hem Parfiýa garşy öz çozuşlaryny dowam etdiripdirler. Bu döwürde Parfiýa döwletinde birnäçe netijeli diplomatik çäreler işlenilip düzülipdir.

Parfiýa Hytaý bilen diplomatik gatnaşyklary ýola goýmaga çalyşypdyr. Şeýle gatnaşyga Hytaý hem Parfiýa hem mätäç bolupdyr.

B.e.öňki 32-nji ýylda hytaý syýahatçylary Parfiýa ýurduna gelipdirler. Emma hakykat ýüzünde, Parfiýa Hytaý diplomatik gatnaşyklary b.e.II asyryndan başlanypdyr. Biziň eýýamymyzyň 107-nji ýylynda Hytaý ilçisi ilkinji gezek Parfiýa gelipdir. Oňa belent mertebeli myhman hökmünde adaty bolmadyk hezzet-hormat edipdirler. Ilçini Parfiýa döwletiniň serhedinde 20 mün goşun bilen garşylapdyrlar we ony Parfiýanyň paýtagt şäheriniň biri bolan Gekatompil şäherine çenli ugradypdyrlar. Hytaý ilçisi öz ýurduna gaýdanda, ondan Hytaý patyşasyna sowgat iberipdirler. Emma b.e. I asyrynyň ahylarynda II asyryň başlarynda imperiýa gowşap onuň welaýatlary özbaşdaklyga ymtylypdyrlar. Ilki bilen Margiana özbaşdaklygyny yglan edýär. Imperiýanyň içinde emele gelen ýagdaýy düzetmäge Parfiýanyň güýji ýetmändir. Merkezleşen döwlet pese düşýär. Tiz wagtda bolsa Sasanylaryň neslinden bolan Ardaşir Pars welaýatynyň hökümdary bolýar, ol birnäçe ýerleri basyp almagy başarypdyr. Ardaşir Parfiýa garşy ýöriş edipdir. Söweşleriň in soňkusy Midiýa ýerlerinde 224-nji ýylda bolup geçýär. Söweşde Parfiýa döwletiniň in soňky patyşasy Artaban V heläk bolýar. Şeýlelikde, Parfiýa döwleti ýykylýar we döwlet hökmünde ýaşamagyny bes edýär.

11. Parfiýanyň medenýeti.

Parfiýa döwleti Rim bilen bir hatarda ellinistik dünýäde has öňe saýlanýar. Bu döwlet Rim, Hindistan we Hytaýyň aralygynda ýerleşmek bilen möhüm halkara söwda ýollarynyň üstünden agalyk edýär. Beýik ýüpek ýoly b.e.öň II asyrdan döräp b.e. XIV-XVII asyra çenli gatnawly, kerwenli söwda ýoly bolupdyr. Bu ýoluň umumy uzynlygy 7 000 km. bolupdyr. Onuň köp bölegi Türkmenistanyň territoriýasyndan geçipdir. Ýoluň şeýle atlandyrylyşy Hytaýdan ýokary hilli ýüpegiň we ýüpek önümleriniň daşalmagy bilen bagly bolupdyr. Rimiň, Hytaýyň täjirleri bu ýol bilen diňe Parfiýa serhedine çenli gelip bilipdirler, soňra ähli söwda hut Parfiýanlaryň öz eline geçipdir. Hytaýdan ýüpek, polat ýaly birnäçe zatlar getirilipdir. Parfiýa ýurdunda bolsa üzüm äkidilipdir.

Söwda ýollarynyň üsti bilen Baktriýa, Midiýa, Hindistana, Alynka Aziýa, Ýewropa haryt geçiripdirler. Şol ýol eýýam Isgender Zülkarneýiniň döwründen parfiýa ýerlerini bütinligine öz içine alypdyr. Emma beýik ýüpek ýoly aýratyn ähmiýete eýe bolup, şol ýol arkaly uzak Gündogardan grek-rim dünýäsiniň ýurtlaryna harytlar getiripdirler. “Beýik ýüpek ýolunyň” esasy bölegi Parfiýa döwletiniň territoriýasyndan geçipdir. Parfiýa ussalarynyň ýasan önümleri Palmirada, Ermenistanda, Daşlyk Arabystanda, Palestinada, Müsürde, Demirgazyk Priçernomoreniň grek koloniýalarynda giňden mälim bolupdyr. Parfiýanyň paýtagty Nusaýda geçirilen arhiologik gazuw agtaryş işleriniň görkezişine görä, Parfiýanyň barjamly adamlarynyň arasynda Hindistan piliň süňkünden, Pim aýnasyndan, baktriýa бүрүнjinden ýasalan önümleri, alibastor daşyndan ýasalan gap-gaçlary, Siriýa we Rim aýnasy, mermerden ýasalan ellinistik skulpturalar tapylypdyr. Ýene-de Nusaýdan Hudaý aýalynyň mermer heykeli, ritonlar, bürgüdiň altyn çäýylan statuýetkasy, Afina Palladanyň altyn çäýylan statuýetkasy, aýal kelleli guş-süreni we şuna meňzeş köp şekilleri, gymmat bahaly daşlar tapylypdyr. Partiýa döwletinde ýerden peýdaly magdanlar alynypdyr

(gurluşyk gips, mineral reňkler), Margiananyň demiri hili boýunça Hytaý demrinden galmandyr. Şol ýerden tapylan ýüzükleriň gaşynda möhür şekiliniň bardygy hem zergärçiligiň bu ýerde ýokary derejede bolandygyny görkezýär. Baýramalynyň ýakynyndaky harabalykdan tapylan bir müňden gowrak monjuklaryň we haýwanlaryň şekili çekilen möhürleriň V-VI asyrlara degişlidigini alymlar kesgitlediler”. Parfiýa patyşalygyň ilatynyň hojalygy köp pudakly bolupdyr. Ilat ekerançylyk, maldarçylyk, hünärmentçilik, söwda, awçylyk we hojalygyň beýleki pudaklary bilen meşgullanypdyrlar. Ykdysadyýetiň esasy suwarymly ekerançylyk bolupdyr. Parfiýanyň paýtagty Nusaýyň töwereginde üzümçilik giňden ösüpdir, üzümden çakyr ýasapdyrlar. Parfiýaly ekerançylar bugdaý, arpa, jöwen we şüle ýaly dänelik ekinleri, künji we pagta ýaly tehniki ekinler ekipdirler. Däneler uly humlarda saklanypdyr. Gazuw-agtaryş işlerinde şeýle humlar köp tapylypdyr.

B.e.öňki II asyryň ahyrlaryndaky Hytaý ýazuw çeşmelerinde bellenişine görä, Parfiýalylar şaly ekýän ekeni. Gök-bakja önümleri bilen bir hatarda miweli baglaryda ýetişdirilipdir. Üzüm Parfiýalylaryň iň köp eken miweli baglarynyň biri bolupdyr. Parfiýa döwrüniň ilaty maldarçylykda iri şahly we gara mallary idetmäge uly üns beripdir. Ol mallar ilatyň ete, süýde, gök-önümlere bolan esasy islegini kanagatlandyrypdyr. Parfiýalylar düýedarçylyk we gylýalçylyk bilen-de meşgullanypdyr. Köpetdagyň etekleri dünýä belli Ahalteke atlarymyzyň dörän ýerleriniň biri hasaplanýar. Parfiýanyň çydamly, owadan atlary häzirki ahal teke atlaryň ata-babalarydyr. Parfiýa bilen Rimiň arasynda bolan uruşda rimlileriň bir maksady şol atlary basyp almakdy.

Ýazuw çeşmelerdäki maglumatlara görä, parfiýalylarda haly dokamak we deri eýlemek hem giňden ýaýrapdyr. Parfiýa halylary Rimde hem belli eken. Megerem häzirki zaman türkmen halylary gözbaşynyň bir ugruny şol halylardan alyp gaýdýandyr. Parfiýalylaryň hojalygynda hünärmentçilik we söwda uly orun tutypdyr. Kűzegärçilik, toýundan gap-çanak, hat-da nepis sungat önümlerini ýasamak ösüpdir.

Günorta Türkmenistanyň ýerli öz döwründe meşhurlyga eýe bolan parfiýan medeniýetiniň mekany bolup, dünýä medeniýetiniň taryhynda aýratyn oruny eýelän Parfiýa siwilizasiýasynyň ýüze çykmagynda we ösmeginde möhüm orun oýnapdyr. Parfiýada başda grek (ellin) medeniýeti bolupdyr. Bu medeniýet ýerli medeniýet bilen utgaşyp, biri-biriniň ösmegine täsir edipdir. Onuň şeýledigine gazuw-agtaryş işleri wagtynda tapylan ajaýyp arhitektura we sungat ýadygärliklerinde aýdyň görkezýär. Ellin, ellinistik medeniýet bu grek medeniýeti bilen ýerli parfiýa medeniýetiň garyşmak esasynda dörän medeniýetdir. Ýerli ussalar grek medeniýetini köre-körlük bilen kabul etmändirler, olar ony öz ýerli medeniýetleri bilen utgaşdyrypdyr.

B.e.öň I asyrynda Ellinistik medeniýetiň ýerine ýerli medeniýet gelýär. Parfiýanyň pullaryndaky ýazgylar öň grek dilinde ýazylan bolsa, indi parfiýan dilinde ýazylýar. Şäherleriň grek atlary parfiýan atlary bilen çalyşýar. Mysal üçin Margianaly Aleksandriýa şäheri indi Merw şäher diýip atlandyrylýar. Parfiýalylar Wanon patyşany tagtdan hem düşürýärler Sebäbi ol Rimde terbiýelenipdir hem-de Parfiýanyň däp-dessurlaryny berjaý etmändir. Parfiýa döwletinde iri şäherleriň biri gadymy Merw. Erk-galada we Gäwür galada uly gurluşyk işler alynyp barylýar. Geçirilen işleriň netijesinde erk-galanyň diwarlary we gorag jaýlary ajaýyp berkitmä öwürlipdir. Bu döwürde Antioh I tarapyndan gurdurylan Gäwürgalanyň diwarlarynyň galyňlygy 16 metre ýetirilipdir. Diwarda 100-den gowrak dörtburuçly diňler hem salynypdyr. Bu fortifikasion (harby inžinerçilik) çäreler şäherleriň howpsyzlygyny üpjün etmäge ýardam beripdir. Şeýlelikde b.e.öňki we soňky I asyrlarda Gäwürgala Merw oazisiniň merkezi bolan ägirt uly şähre öwürlipdir.

Köne Nusaý galasyndan tapylan meşhur şah görnüşli şirmaýy bulgurlar-ritonlar Parfiýa sungatynyň öz döwründe örän ýokary derejede bolandygynyň subutnamasydyr. Häzire çenli dünýäniň dürli künjeginden tapylan ritonlaryň arasynda öz görnüşiniň kämilligi boýunça-da, sünnälenen çeper bezegi boýunça-da Köne Nusaý ritonlarynyň deňi-taýy

ýokdur. Bu bolsa olary dünýä sungatynyň inňän ajaýyp nusgalarynyň hataryna goşýar. Pil süňkünden ýasalan Nusaý bulgurlary dürli fantastik jandarlaryň : ganatly adam-öküziň, ganatly adam-atyň (kentawryň) ganatly guşyň (grifonyň) şekilleri bilen bezelipdir. Olara grek hudaýlarynyň: Zewsiň, Geranyň, Afikanyň, Apallanyň, Poseýdonyň, suratlary çekilipdir. Ritonlaryň käbir detaly altyn çäýylan бүрүнчен, sap altyn dan we бүрүнчен таýýарланypdyr.

Parfiýa döwletiniň medeniýetiniň möhüm wakalaryndan biri hat-yazuwyň ýüze çykmagydyr. Gynansak-da, şol hat elipbiýi bitewiligine bize gelip ýetmändir. 1948-nji ýylda Täze Nusaýyň içki galasynyň günorta böleginde ýerleşen, hökümdarlaryň köşki hasaplanýan otagyň diwarynyň teýinden tapyldy. Soňra şonuň ýaly ýazgyly küýze döwürleri Köne Nusaý galasynyň demirgazygyndaky arhitektura kompleksinden hem ýüze çykaryldy. B.e.öňki II-I asyrlara degişli beýle dokumentleriň umumy sany 2,5 müň çemesidir. Ol hat, megerem, Mitridat I döwründe ýüze çykandyr. Hat gara syýa bilen küýze döwürleriniň ýüzüne ýazylypdyr. Nusaý dokumentleriniň dili ýerli parfiýan dialektleriniň birine degişli bolupdyr. Dokumentleriň aglabasynda döwletiň peýdasyna üzümlilikden alnan salgytlar barasynda gürrüň gidýär. Soňra hasapçylaryň atlary-da görkezilipdir. Soňky ýyllarda Nusaýdan uny we gallany saklamak bilen bagly resminamalar hem tapyldy.

Parfiýaly ussalar mermer daşlardan dürli heýkelleri, hudaý derejesinde kabul edilýän adamlaryň şekillerini, ownuk bezeg şaýlaryny ýasapdyrlar. Arheolaglar Köne Nusaýdan we Täze Nusaýdan, Margianadan milli türkmen medeniýetimiziň gözbaşyna degişli onlarça sungat önümlerini topladylar. Şolaryň arasynda parfiýaly aýallaryň we erkekleriň eşiklerine dakylan dürli möçberli altyn hem-de kümüş tumarlarynyň birnäçesi bar. Parfiýa döwletinde Mitridan döwründen başlap milli pul çykarylyp başlapdyr. Ol pul esasy kümüşden zikgelenipdir. Pul birligine “drahma” diýipdirler. Puldaky hatlar irki döwürde grek-makedon ýazuwyndan soňra, ýerli parfiýa hatynda

ýazylypdyr. B. e . öňki II asyr bilen I asyryň sepgidinde drahma goňşy ýurtlaryň bazarlarynda uly hyrydarlykdan peýdalanyndyr. B.e.öň 32-nji ýylda Hytaý syýahatçylarynyň biri Parfiýa gelipdir. Onuň ýazmagyna görä, Parfiýada kümüş pullar, pullaryň ýüzünde bolsa patyşanyň şekili bolupdyr.

Parfiýa medeniýetiniň köp elementleri türkmen medeniýetine hem giripdir. Häzirki zaman türkmen aýal egin-eşigi parfiýa aýallarynyň egin-eşigine örän golaýdyr. Köne we Täze Nusaýda gazyp-agtaryş işleri geçirilende tapylan aýal hudaýlaryň palçyk statuýetkalary tipik gündogar köýneklerinde bolup, bu köýneklerdäki halka görnüşindäki bezegler türkmen milli aýal bezegleri “çapraz-çaňňany”, “abbasyny”, “gulýakany”, ýadyna salýar. Hat-da şu statuýetkalaryndaky aýallaryň ýüzi hem türkmen aýallarynyň ýüzini ýadyna salýar. Şu statuýetkalaryň biri hakynda akademik G.A. Pugaçenkowa şeýle ýazdy: “Bu aýal hudaýyň ýüzi uzyn bilen gartaşan teke aýalynyň ýüzini güýçli ýadyna salýar” Parfiýalylaryň dini düşüňjeleri birmeňzeş däl. Irki döwürlerde ilatyň durmuşynda atyň (Mitra) we Günün (Anahita) keramaty güýçli saýylypdyr. Aýal hudaýlarynyň – hudaý enäniň täsiri halkyň durmuşynda uly orun tutypdyr. Dini ynançlara görä, ata-babalaryň ruhuna uýmak güýçli bolupdyr. Serkerdeleriň gubrunyň üstüne jaý gurmak däbi durmuşa ornaşypdyr. Dini ybadatlary berjaý etmek üçin dürli jaýlar, ybadathanalar salnypdyr. Soňra kem-kemden zoroasträçylyk (zoroastrizim) esasy din düşüňjä öwürülipdir. Parfiýa patyşalygynyň ýerlerinde birnäçe zoroasträçylyk ybadathanasy salnypdyr. Zoroasträçylyk kalendary-da ulanylypdyr.

Parfiýa döwletiniň paýtagty Nusaý şäheri. Parfiýa döwleti Türkmenistanyň teretoriýasynda dörän ilkinji özbaşdak döwlet bolup, ony esaslandyran Ärsak bolupdyr. Parfiýa döwletiniň territoriýasy aýry-aýry patyşalyklara (welaýatlara) hem satraplara (etraplara) bölüpdür. Şoňa göräde onuň paýtagt şäheri bir dälde, eýsem birnäçe bolupdyr. Parfiýanyň Türkmenistandaky paýtagt şäheri Aşgabadynyň 18 km günbatarynda

ýerleşýän Köne Nusaý galasydyr. Bu ýerde aralary biri-birinden uzak bolmadyk iki sany gala bar. Olaryň gündogaryndaky Köne Nusaý, günbataryndaky bolsa Täze Nusaý galasydyr. Hakykatda bolsa Täze Nusaý galasynyň ýerlerinde heniz Köne Nusaý galasynyň düýbi tutulmaz 1000 ýyldan hem gowrak ozal oturymly ekerançylyk obasy ýerleşipdir.

Emma günbatardaky galada ýaşayyş XVII-XVIII asyrlarda hem dowam edipdir. Şoňa göräde oňa Täze Nusaý diýilipdir.

Köne Nusaýda Ärsakileriň köşkleri, onda döwlet diwany, hazyna, patyşalaryň maşgalalarynyň, şeýle hem köşge ýakyn adamlarynyň ýaşayyş jaýlary ýerleşipdir. Başgaça aýdylanda, Köne Nusaý köşk galasy bolupdyr. Köne Nusaý galasynda gazuw agtaryş ylmy-barlag işleri XX asyr 30-njy ýyllarynda başlanypdyr. Emma 40-njy ýyllaryň ahyrynda bu iş giň gerim bilen ýaýbaňlanypdyr. Köne Nusaý galasyny öwrenmekde akademik M.E.Massonyň uly hyzmatlary bar. Tapylan ýazgylaryň tassyklamagyna görä Köne Nusaý ozal Mitridatyň galasy (Mitridatkert) diýlip atlandyrylýan eken. Emma haýsy Mitridat döwründe patyşa Mitridat I-mi (b.e.öň 171-138ý) ýa-da Mitridat II-mi (b.e.öň 123-87ý) döwründe gala salnypmy belli däl. Gazuw agtaryş işleri wagtynda dokumentleriň birinden galanyň ady Mitridatkert (Mitridatyň şäheri) diýen ýazgy tapylýar. Köne Nusaýda ýene bir giň “inedördül zal” dabaraly mejlisler-ýygnaşyklar geçirilen ýer we şonuň bilen birlikde atababalaryň huzuryna zyýarat edilýän ybadathana bolupdyr. Mundan başga tegelek zal, onuň diametri 17 m. barabar bolupdyr. Köne Nusaýdan piliň süňkünden ýasalan ritonlar, bulgurlar hem, çakyr saklanýan ammarlar tapylýar we ýüzüne hat ýazylan küýze bölekleriniň 2700-si tapylýar. Täze Nusaý esasan şäher ilatynyň ýaşan ýeri bolup, onda ýaşayyş jaýlary bilen birlikde jemgyýetçilik ymaratlary hem bolupdyr.

Täze Nusaý galasynyň hem Parfiýa döwriň ýaşayşyny we durmuşyny häsiýetlendirýän ylmy-barlag işlerinde ençeme zatlar tapyldy. Antik döwrüne degişli ybadathana birnäçe otagdan ybarat bolupdyr. Ybadathana häzirki zaman eýwanly jaýlara çalymdaş bolupdyr. Eýwanyň

diwarlary dürli reňkler bilen bezelipdir. Täze Nusaýdan däne ambarlary, ýüzi hatly küýzeleri, b.e.öň II asyra degişli parfiýa pullary, başgada birnäçe zatlar tapylypdyr. Nusaý galasyndan mermerden ýasalan şekiller hem örän köp tapylýar. Alymlaryň çaklamagyna görä bu olaryň çokunýan hudaý şekilleri diýlip hasaplanylýpdyr. B. e. III asyrynda parfiýa döwleti gowşap başlaýar. Aýry-aýry satraplar özbaşdaklyga ymtylýarlar. Merwiň satraby Parfiýa döwletiniň umumy pullardan aýratyn pullary zikgeledip başlaýar. Bu bolsa Merwiň özbaşdaklygyny aňladýar.

Parfiýanyň esasy güýji Rim bilen söweşde gidýär. II asyryň I ýarymynda Parfiýanyň üstüne garşydaşy Rim birnäçe gezek ýöriş edýär. 200 ýyl dowam eden Parfiýa-Rim bäsdeşligi iň soňuna Rimiň ýeňmegi bilen tamamlanýar. 224-nji ýylda Parsyň hökümdary Artasir Merwiň hökümdaryndan bitaraplygy barada söz alyp Parfiýa döwletiniň iň soňky hökümdary, Ärsakiler nesilbaşysyndan bolan Artabana garşy söweşe başlaýar hem-de 226-njy ýylda bolan söweşde Artabany öldürýär. Hem-de öz häkimiýetini bütin parfiýa döwletiniň territoriýasynda ýaýradýar. Gadymyetiň beýleki köp döwletleri ýaly, Parfiýa döwleti hem ýok boldy. Dünýäniň etniki kartasyndan parfiýanlaryň ady ýitdi. Haýsy halk olaryň baý milletiniň mirasdüşeri bolup durýar? Men şu soraga milletiçilikde aýyplamakdan howatyr edip özüm jogap beresim gelenok. Şonuň üçin hem şu mesele barada alym- gündogary Owrenji A.Ýu.Ýakubowskiň pikirini getiresim gelýär: “Ýöne Parfiýanyň territoriýasynda ýa-da has gijräk , orta asyrlarda Merw, Saragt, Nusaý we beýleki şäherlerde ýaşan taýpalaryň hem-de halklaryň baý medeniýetine häzirkki türkmenleriň nähili dahyly bolup biler diýen soragyň hem ýüze çykaýmagy mümkin. Sebäbi olaryň ilaty türki dilde däl-de, gündogar eýran dilleriniň birinde gürläpdir ahyry... Şeýle dil tapawudyna garamazdan, türkmenleriň olaryň gös-göni mirasdüşeri bolup durýandyklaryny aýtmaga doly hakymyz bardyr.”

12. Sasanylar döwleti. Sasanylaryň medeniýeti.

B.e.III asyrynyň başlaryna çenli Parfiýa döwleti yzygiderli uruşlar, içki gapma-garşylyklar netijesinde gowşapdyr. Taryhy maglumatlara görä, şol döwürde pars-eýran ýerleri 240 hökümdarlyga bölünip, hersi özbaşdak dolandyrylypdyr. Olar öz pullaryny çykarypdyrlar. Ärsakylar döwründe Parsda Bazrangidler nesilşalygy dolandyrypdyr. Olaryň in soňky patyşasy Goçihir bolupdyr. Parsyň paýtagty Istahr şäheri bolupdyr. Pars birnäçe kiçi bölekler bölünipdir. Şeýle satraplyklaryň birine ýolbaşçylyk eden, sasanylar nesilşalygyndan bolan Papak 208-nji ýylda patyşa Goçihirany öldürip häkimiýeti ele alýar. 222-nji ýylda Papak aradan çykansoň onuň ogly Ardaşir goňşy welaýatlar bolan Kermany, Huzistany we başgalary basyp alýar. Soňra uly goşun toplan, Parfiýa patyşasy Artaban V garşy urşa başlaýarlar. Aýgytlaýjy söweş 224-nji ýylda Midiýada Ormizda düzlüğünde bolup geçýär. Bu söweşde Ardaşir Parfiýa goşunlaryny derbi-dagyn edýär. Taryhy maglumatlara görä, Ardaşir Artaban V ýesir alyp öldüripdir. Ardaşir häkimiýeti ele alansoň Oňki dagynyk Parfiýanyň ýerine merkezleşen Sasanylar döwleti emele gelýär. Ardaşir I 226-njy ýylda “patyşalaryň patyşasy” diýen at berilýär. Döwletiň paýtagty Tigr derýasynyň boýundaky iki şäher Ktesifon-Selewkiýa bolýar. Istahr şäheri döwletiň ikinji paýtagty bolýar. Şeýlelikde Ardaşiriň önünde özbaşdaklygyny alan ýa-da ýarym patyşalyklary bir ýere jemlemek meselesi ör boýuna galýar. Döwletiň çäklerinde Arsakylar hökümdarlygyny goldaýan satraplyklar hem az bolmandyr. Artaban V ogly Artabaz öz kakasynyň tagtyny yzyna gaýdyp almaklyga synanyşypdyr. Ony birnäçe satraplyklar goldapdyr. Muňa onuň öz adyndan 227-nji ýyla çenli pul çykarmagy subutnamadyr. Ermenistany dolandyran kiçi Arsakylar hökümdarlygynyň patyşasy Hosrow Sasanylar döwletine garşy bileleşik döredip, uly howp salypdyr. Olar uly Ärsakylar hökümdarlygyny eýelemäge mümkinçilik döredi diýip hasap edipdirler. Bu bileleşige demirgazyk Mesopatamiýanyň birnäçe

şäherleri, Midiýa goşulypdyr. Hosrowa skif taýpalary, Rim we Kuşan patyşalary kömek beripdir. Bu göreşde Gündogar Parfiýa satraplygyna uly orun degişli bolupdyr. Hosrow Margianany, Girkaniýany, Horezmi, Sakystany öz tarapyna çekmek üçin birnäçe ilçi iberipdir. Ýöne bu satraplyklar Sasanylara garşy göreşmekden boýun gaçyrypdyrlar. Bu barada “Ermenistanyň taryhynda” Moiseý Horenskiniň maglumatlarynda aýdylýar. Sasanylara garşy dörän bileleşik 227-229-njy ýyllarda başa barmadyk uruşlar alyp barypdyrlar. Soňra Rim we Kuşan goşunlary yzyna çagyrylypdyr. Çarwa skifler hem söweş meýdanyny taşlap gidipdirler. Bileleşigiň bu ýenlişinden soň Ardaşiriň önünde özüne garşy duran we bitraplygy saklan döwletleri öz häkimiýetine birleşdirmek meselesi durupdyr. Taryhçy At-Tabarynyň işinde we Şapur I üç dilde ýazdyran “Kaabe zoroastra” diýen işinde Türkmenistanyň ýerleri barada maglumatlar bar. Tabary şeýle ýazypdyr: “Ardaşir Sawadan ýene-de Stahra, ol ýerden hem Sakystana, soňra Gorgana, Abarşahr, Merw, Balh we Horezmi, Horosanyň gyraky araäklerini basyp alyp ýene-de Merwe geldi. ol köp adamlary gyrgyna berip, olaryň kellelerini Anahita metjidine iberdi. Ol Merwden Parsa gelip Gorgda ýerleşdi. Ol dürli ýurtlardan (Kuşandan Türküstandan we başga ýerlerden) ilçiler gelip özleriniň boýun egýändiklerini aýdýarlar”-diýip habar berýär. “Kaabe Zoroastrada” Şapur I Penjaba çenli ýetipdir diýip ýazylýar. Sasanylaryň resminamalarynda Ardaşir Merw patyşasy, Ardaşir Kermanyň patyşasy, Ardaşir Sakystanyň patyşasy diýip berilýär. Şu maglumatlardan çen tutsak, Ardaşiriň patyşalyk eden döwründe Sasanylar döwletiniň düzümine Merw, Kerman, Abarşahr Sakystan giren bolmaly.

Ardaşir Merwi, Balhy, Sarahsy basyp alan hem bolsa, bu öz ýarym garaşsyzlygyny saklap galypdyrlar. Bu ýerler diňe Şapur I (242-272ý.ý) döwründe doly boýun egdirilipdir. Merwde 260-275-nji ýyllarda Şazada Narse, 275-283-nji ýyllarda Şapur I agtygy Worahran dolandyrypdyr. Şapur I ýazdyran “Kaabe zoroastra” ýazgylarynda basyp alan ýerleriniň atlary tutulýar. Bu ýazgylar hem Behistun(Bisütün) ýazgylary ýaly

gaýanyň ýüzüne ýazylypdyr. B.e.öňki IV asyryň başlarynda Kuşan imperiýasynyň dargamagy netijesinde Merkezi Aziýada esasy orun eftalylara degişli bolupdyr. Bu hionit-eftalylaryň birleşmesine özleriniň gelip çykyşy we dili boýunça dürli-dürli taýpalar bolan bolmaga çemeli. Taryhy çeşmelerde olara Ak gunlar (hunlar), hionitler, nadaritler, eftaliler, heptal, tetal, iýeda, haýtal atlary berilýär.

Eftalylar döwleti döränden soň Sasanylar Türkmenistanyň gündogar çäkleriniň üstünde üznüksiz uruşlary alyp barypdyrlar. B.e.öňki V asyrdan hem ol uruşlar dowam edipdir. Eftalylar Eýranyň merkezi welaýatlaryna hem aralaşypdyrlar (şol döwürde Sasanylar günbatarda Rim bilen hem söweş alyp barýardylar). V asyryň II ýarymynda şa Bahram Gur (421-438ý.ý) öz döwletiniň gündogar sebtinde eftalylara garşy uruş alyp barmaklyga mejbur bolýar. Bahram Guruň goşunlary Kuşmeýhanyň ýanynda (Baýramalydan 30-km demirgazygynda Kışman depäniň ýanynda) bolan söweşde ýeňiş gazanypdyrlar. Şol wakadan soňra Iýezdigerd II (498-457ý.ý) Balkan sebitlerinde hionitleri ýeňipdir we Çol diýen şäherde hionitleriň patyşasy öldürilipdir. Hionitleriň patyşasy öldürilip köp olja alypdyrlar. Hionitler we Sasanylar Hazar ýakasynyň medeni welaýatlarynyň söwda üçin ähmiýetli bolan ýerlerini eýelemek ugrunda söweşipdirler. Hazar deňziniň kenaryny öz elinde saklamak üçin, Iýezdigerd II şol ýerde “Şähristany Iýezdigerd” galansyny saldyrypdyr. Ýöne Iýezdigerd II ýerli taýpalaryň garşylygyny basyp ýatyryp bilmändir. Iýezdigerd II ogly Peroz (459-484ý.ý) hem olara garşy uruşa başlapdyr. B.e.V-VI asyrlarda sasanylar etregiň boýunda Köpetdagiň eteklerinde Murgap jülgelerinde eftalitlerden goranmak üçin birnäçe galalary gurupdyrlar. Eýranyň merkezi welaýatlarynda eftalitleriň ýoluny baglamaklyk üçin jan edip Peroz Gürgen deresinden demirgazyk tarapa uzynlygy 300-km bolan diwar saldyrypdyr. Sasanylar döwletleriniň demirgazyk gündogar serhetlerini goramak üçin V asyrdan Mary sebitinde ermeni we gurzin (gürji) topralarynyň harby oturymly ýerlerinde ybarat edip goranyş berkitmesini döredipdir Sasany patyşasy Peroz eftalylaryň

güýçlenmeginden howatyrlanyp olara garşy urşa başlaýar. Netijede Perozyň özi eftalitleriň eline ýesir düşýär we Wizantiýadan kömek soraýar. Wezantiýa imperatory Zenon uly hun töläp ony boşadýar. Şertnama görä araçäk şäheri talkany eftalitlere berip Bahram Gur döwründäki şertnama laýyklykda ykrar edilen diňden geçmezligi ant edýär. Peroz ikinji gezek Wizantiýa ilçisiniň ugratmaklygynda ýöriş edýär. (Wizantiýa uruş üçin altyn pul beripdir) Peroz özini şertnama bozmaklykda aýyplamasynlar diýip Talkan şäheriniň ýanynda gurulan araçäk diňini birnäçe pile sýýredip özem yzyndan goşun sürdürripdir. Ýöne bu ýöriş hem şowsuz tamamlanýar. Ikinji gezek hem ýesir düşýär Siriýa çeşmeleriniň maglumatlaryna görä Peroz 30-eşegi kümüş pullaryna ýükläp getirmeli bolýar. 20-eşek ýükden artyk tapyp bilmän ýaş ogly Kawady girew goýup gidýär. Iki ýylyň içinde eftalylara agyr ýük töläpdir, adamlary agyr salgyt tölemäge mejbur edipdir.

Tölemeli salgydy töläp Peroz eftlylar bilen gowy gatnaşykda edip görkezjek bolup ýalandan ýakynlaşan bolýar. Eftalylar patyşsay Wahşunwara özüniň aýal doganyny durmuşa çykarmaklygy teklipl edýär. Ol öz doganyna derek başga birini iberip aldapdyr. Wahunwar bolsa eftalylaryň haýyşy boýunça gelen harby jansyzlary öldürripdir, birnäçesini maýyp edipdir. Peroz 484ý. Wizantiýanyň kömegi bilen üçinji gezek goşun bilen gabawa düşýär we öldürilýär. Eftalylar Eýrana agyr salgytlar salýarlar we Merwi eýeleýärler. Soň Eftalylar Kabul jülgesini, Penjaby Kaşgary Hotany eýeleýärler. Olar Kuşan imperiýasy ýaly, Merkezi Aziýany Eýranyň gündogar bölegini Hindistanyň demirgazyk bölegini gündogar Türkmenistany bir döwlete birikdirýär. Perozyň ogly Kawadyň döwründe hem Sasanylar Eftalylara salgyt töläpdir. Ol döwürde Sasany bilen Eftalynyň gatnaşygy parahatçylykly ýagdaýda bolupdyr. Mümkün bu gatnaşyk Kwadyň Eftalileriň arasynda ulalanlygydyr. 502-nji ýylda Kawad Eftalylar bilen Wizantiýa gaşy ýöriş gurnapdyrlar. Eftalylaryň gadymy Karra şäherini gabamaga gatnaşýarlar we olara ýesir düşen häkimini baý paç alyp boşadypdyrlar. Kawadyň ogly Hosraw 1

Anuşirwanyň döwründe (531-579ý) hem Sasanylar ilkibaşda Eftalylara salgyt töläpdir.

Döwlet dolandyryş ulgamy. Sasanylar döwletiniň başynda patyşa oturypdyr, onuň çäklendirilmedik häkimiýeti bolupdyr. Hemme meseleler patyşanyň erk-islegine görä çözülipdir. Sasanylar döwletinde wezir ýurduň ýerine ýetiriji hökümdary bolupdyr. Emma wezirdde doly ygtyýarlylyk bolmandyr. Sasanylarda maliýe-dolandyryş işine uly üns berlipdir. Döwletde Baş salgytçynyň wezipesi döredilipdir. Bu ulgam döwletiň girdejileri we çykdaýlary barada patyşa hasabat beripdir. Döwlet resminamalaryny düzgünleşdirmek üçin diwan (kanselýariýa), arhiw hem-de köp sanly möhürler bölümi hem döredilipdir.

Patyşanyň dilden görkezmeleri mürzeler tarapyndan ýörite depdere ýazylyp, şol bir wagtyň özünde patyşanyň hut öz kätibi (hadym) tarapyndan “buýruklar depdery” ýöredilipdir. Resminamalar jikme-jik doldurylyp möhür bilen kepillendirilipdir.

Patyşanyň we döwletiň dürli möhürleri bolup, olaryň her haýsynyň öz ulanylmaly ýeri bolupdyr. Mysal üçin, gündelik hatlara basylýan möhürler bilen birlikde gizlin ýa-da diplomatik hatlara basylýan möhürler biri-birinden tapawutly bolupdyr. Döwleti esaslandyran Ardaşiriň dört möhüri bolup, olaryň ýüzünde ulanylýan ugurlaryna laýyklykda ýazgylary bar eken. Harby buýruklar üçin bolan möhüriň ýüzünde-“durnuklylyk”, salgyt, maliýe we gurluşyk üçin buýruklar möhürinde-“tassyklan”, poçta üçin-“howlukmaç”, sud işleri üçin bolan möhürde-“adalatlylyk” diýen ýazgylar bolupdyr.

Sasanylar döwletinde birnäçe harby özgertmeler hem geçirilipdir. Olarda erkin adamlardan ybarat bolan atly goşun döredilipdir. Hysrow patyşa öz döwründe ol goşuny gös-göni özüne tabyn edipdir. Orta gürpäki ýer eýelerini bolsa at, ýarag bilen üpjün edipdir. Ýurtda ýeke-täk we baş harby serkerde wezipesi ýatyrylyp, onuň ýerine dört sany harby bölüm döredilipdir. Şol harby bölümler döwletiň dört tarapyndan gözegçilik etmeli bolupdyrlar. Ol goşunlaryň başynda durýanlara spahbed diýlipdir,

onuň emir diýen manysy bolupdyr. Demirgazykdaky spahbed Midiýa we Häzirbegjan (Azerbaýjan) ýerlerine, günbatarky spahbed Yrak, günortadaky Pars we Huzystan welaýatyna, gündogarky spahbed Horasan goşunlaryna baştutanlyk etmeli bolupdyrlar.

Sasanylar agalyk edip başlan döwürlerinde häzirki türkmen ýerleriniň durmuş-ykdysady we medeni ösüş derejesi pese gaçypdyr. Yzygiderli uruşlar, keseki ýurtly basybalyjylaryň weýrançylygy şäherleriň ýykylmagyna, obalaryň tozmagyna getiripdir. Ikinjiden Köpetdagdan inýän çeşme suwlary hem azalypdyr. Nusaý ýaly şäherler taşlanyp, Garagumyň etegindäki ekerançylyk zonalary hem çöllüğe öwrülipdir. Netijede bolsa öňki ekerançylar ýene-de çarwaçylyga ýüz urupdyrlar.

Emma wagtyň geçmegi bilen Köpetdagyň eteklerinde taşlanan köne ekerançylyk ýerleri, VI asyryň başyndan başlap, ýene-de ekilip başlanýar. Aşgabat şäheriniň demirgazyk-günbatar tarapynda täze ilatly ýerler ýüze çykyp başlaýar. Öň ýumrulan Nusaý şäheri hem dikeldilýär. Bu ýerde puluň zikkelenmegi şäheriň şol wagt söwda we senetçilik merkezine öwrülendigine şaýatlyk edýär.

Şeýle-de Merw oazisinde suwaryş desgalaryny kämilleşdirmek we suwdan peýdalanmak boýunça birnäçe çäreler durmuşa geçirilipdir. Murgap derýasynda bent gurup, suwy geregiçe bölüpdirlir. Suwaryş desgalary döwletiň garamagynda bolupdyr. Derýanyň bendine we suwaryş ýaplaryň gatlalaryna eýeçilik edýän ýörite wezipeli adam durupdyr. Onuň ygtyýarynda 400 töweregi adam bolup, olar suwaryş desgalaryna gözegçilik edipdirler, gurluşyk materiallaryny taýýarlapdyrlar.

Dag eteklerindäki ýerlerde, aýyk suwuň gytlygy zerarly ýerasty suwlardan-kärizlerden peýdalanypdyrlar. Käriz özboluşly ýerasty ýap bolup, ol ýer astyndan geçirilýän akarlar bilen birleşdirilip, hatar-hatar guýulardan ybarat bolupdyr. Kärizleriň gorp atyp ýykylmazlygy üçin,

guýularyň aralary aşakdan ağaçlar bilen, kä ýerde daş bilen berkidilipdir. Kärizleri gazyýan we timarlaýan ýörite ussalar bolupdyr.

Umuman irki orta asyrlarda (IV-VIII) Etrek derýasynyň aşak akymlary-Maşat-Misrian düzlügi, Köpetdag etekleri, Sarahs we Merw oazisi demirgazyk Horasanyň ýerleri ýurduň esasy ekerançylyk welaýatlary bolupdyr. Arpa, bugdaý, jöwen, şaly, noýba ýaly dänelik ekinler bilen birlikde pagta we künji ýaly tehniki ekinler köpçülikleýin ýaýran ekinler bolupdyr. Maşat-Misrian oazisinde gawun, garpyz, käşir, şeýle hem üzüm, alma, armut, şetdaly ýaly dürli miweli ağaçlar ösdürilip ýetişdirilipdir. Merw oazisi Horasanyň esasy pagtaçylyk welaýaty bolupdyr. Pagta çig mal görnüşinde-de, işlenilip taýýarlanan mata görnüşinde-de daşary söwda-da möhüm orun eýeläpdir. Merwde we Maşat-Misrian oazisinde pileçilik we ýüpek mata dokamaklyk hem bolupdyr. Şeýlelikde, Türkmenistanyň günorta we günbatar welaýatlary dürli görnüşli dänelik we tehniki ekinleriň, miweli ağaçlaryň ösdürilip ýetişdirilýän ýerlerine öwrülipdir.

V asyrdan abdallar sasanylaryň garşysyna göreşi dowam etdiripdirler. Olar hat-da, Eýranyň merkezi welaýatlaryna hem aralaşypdyrlar. Şonda şa Bahram Gur (420-437ý.ý.) abdallaryň barha artýan güýjünden howatyrlanyp, öz döwletiniň gündogar serhetlerinde abdallaryň garşysyna uruş alyp barypdyr. Bahram Gurun goşunlary Kuşmeýhanyň ýanynda (Baýramalydan 30 km. demirgazykda) Mary şäheriniň golaýynda bolan söweşde abdallardan üstün çykypdyrlar. Soňra Ýezdigird II (438-457 ý.ý.) hem Balkan sebitinde abdallary ýeňipdir.

Ýezdigirdiň ogly Peroz (459-484 ý.ý.) döwründe sasanylar bilen abdallaryň arasyndaky göreş has-da güýçlenipdir. Abdallaryň garşysyna Perozyň alyp baran uruşy ilki başda oňa üstünlik getiren hem bolsa, soňra uruş abdallaryň peýdasyna üýtgäpdir we Peroz ýesir düşüpdir. Ol köp mukdarda hun töläp, öz döwletiniň serhedinden geçmezlige söz berip halas bolupdyr.

Birnäçe wagt geçenden soň Peroz ýene urşa başlaýar. Bu sapar hem ýeňlip ýesir düşýär we 30 gatyr ýüklenen teňňe berip ýesirlikden boşaýar, ogluny bolsa abdallara girew goýýar. Emma urşuň täzeden başlanmagyna ýene-de Perozyň özi sebäp bolupdyr. Taryhy maglumatlara görä, ol serhet diňini 50 pile süýredip öňe süşürmegi buýrupdyr. 484-nji ýylda Gorgo şäheriniň (Murgap bilen Amyderýanyň aralygynda) ýanynda aýgytly söweş bolupdyr. Peroz öz goşunlarynyň köp bölegi bilen birlikde heläk bolupdyr. Şu agyr ýeňlişden soň Sasany döwleti uzak wagtlap abdallara paç tölemäge boýun bolupdyr. Perozyň ogly Kawadyň döwründe (488-531 ý.ý.) hem sasanylar abdallara salgyt töläpdirler. Ol döwürde bularyň gatnaşygy parahatçylykly ýagdaýda bolupdyr. Emma Hosrow I Anuşirwanyň döwründe (531-579 ý.ý.) ilkibaşda sasanylar abdallara kümüş pul bilen salgyt töläň hem bolsalar, VI asyryň ortalarynda Abdallaryň döwletiniň gowşamagyndan peýdalanylýp, olara paç bermegini bes edipdirler. Üstesine-de abdallar basym Merkezi Aziýanyň ep-esli bölegini öz häkimligine birleşdiren Gök türkmenleriň döwleti bilen çaknyşmaly bolupdyrlar.

VI asyr Merkezi Aziýa üçin ykdysady we medeni taýdan ösüşleriň döwri bolupdyr. Şäherler ulalyp, ekerançylyk, senetçilik we söwda ösüpdir. Sogdiýanada bu döwürde başaraň söwdagärler höküm sürüpdir. Olar Hytaý bilen Ortaýer deňziniň aralygynda gyzgalaňly söwda işlerini alyp barypdyrlar. Munuň üçin olar gadymy söwda ýollaryny peýdalanylýpdyrlar. Emma söwda işlerine ilki žuzanlaryň, soňam abdallaryň talaňçylykly çozuşlary uly päsgelçilik döredipdir. Bumyn hanyň žuzanlary, Istemi hanyň hem abdallary derbi-dagyn etmekleri Sogdiýananyň işewür adamlaryna söwda işlerini alyp barmaga ýene-de giň mümkinçilikleri açypdyr.

Merkezi Aziýadaky ýeňişlerden soň, bütin Merkezi Aziýa Göktürkmenleriň döwletiniň aýrylmaz bir bölegine, sogdiýanalylar bolsa Istemi hanyň wepaly we işewür raýatlaryna öwürlipdirler.

Demirgazyk Hytaýdaky patyşalyklary, şeýle hem Merkezi Aziýany eýelemek bilen göktürkmenler diňe bir harby-syýasy taýdan däl, eýsem ykdysady babatda-da kuwwatly imperiýa öwrülipdir. Üstesine-de, “Beýik ýüpek ýoly” Göktürkmen döwletiniň üstünden geçipdir.

Beýik ýüpek ýolunyň esasy harydy Hytaýdan yzygiderli çig ýüpek we ýüpek matalar gelip durupdyr. Alyslerden gelýän bu haryda Wizantiýada-da isleg örän ýokary bolupdyr. Emma Wizantiýa gelýän “Beýik ýüpek ýoly” Eýranyň üstünden geçýärdi. Özüniň esasy bäsdeşi we garşydaşy hasaplaýan Sasany hökümdarlary Wizantiýany harby taýdan, hemem ykdysady taýdan güýçden gaçyrmak isleýärdiler. Şonuň üçin Eýran tarapy Hytaýdan gelýän bu harydyň bahasyny has galdyrypdyr we Wizantiýadan mümkin boldugyça köp altyn pul almaga çalşypdyr.

Merkezi Aziýadan Eýrana, ondan aňryk Wizantiýa äkidilip satylýan ýüpekden başga-da Göktürkmen hökümdary Istemi handa we göktürkmen begzadalarynda bu harydyň ummasyz köp mukdary jemlenipdir. Sebäbi hytaý tarapy her ýylda göktürkmenlere münlerçe top ýüpek matasyny we ýüpegiň özüni salgyt hökmünde töläpdirler. Sogdilar Istemi handan bu baýlyklary satyp bermäge özlerine rugsat bermegini sorapdyrlar. Istemi han muňa göwünjeňlik bilen rugsat beripdir. Gysga wagtyň içinde Eýrany ýüpekden dolduran sogdiýanally ezber söwdagärler täze bazarlary gözläpdirler. Şeýlelikde, olar ýüpegi Eýranyň üsti bilen Wizantiýa satmagy meýilleşdiripdirler.

Istemi hanyň Sasanylara ugradan ilçilei bu meseläni çözüp bilmändirler. Üstesine-de, ikinji gezek iberilen ilçiler izina gaýdyp gelmändirler. Maglumatlara görä olar zäherlenip öldürilipdir.

Sasanylaryň bu hereketi iki dostlukly döwletiň arasyňy bozupdyr. Istemi han urşa taýýarlanylýp başlapdyr. Şol bir wagtda Istemi han Wizantiýanyň imperatory Ýustin II bilen gatnaşyklary ýola goýupdyr. Netijede 568-nji ýylda Göktürkmen döwletiniň we Wizantiýanyň arasynda hoşniýetli goňşuçylyk we harby ýaranlyk hakynda ikitaraplaýyn şertnama baglaşylypdyr. Şondan soň Istemi han sasanylara garşy ýörişe

başlapdyr. Anuşirwan Adylyň göktürkmenler bilen urşasy gelmändir. Ol Istemi hanyň güýç-kuwwatyndan we halkara abraýyndan çekinipdir.

Sasanylar bilen göktürkmenleriň arasynda uruş hereketleri başlaýar. Uruşa ýüpek söwdasyndan başga-da, salgyt meselesi hem sebäp bolupdyr. Istemi han Sasanylaryň abdallara tölenen salgydyň göktürkmenlere berilmegini talap edipdir. Anuşirwan Adyl salgyt tölemekden boýun gaçyrypdyr. Şondan soň Istemi hanyň goşunlary Etrek derýasyndan geçip, Gürgene giripdir. Uruş hereketleri ýaýbaňlanypdyr. Ýöne akyl-paýhas uruşdan üstün çykypdyr we 569-njy ýylda uruş hereketleri togtadylypdyr. 571-nji ýylda göltürkmenler bilen sasanylaryň arasynda parahatçylykly şertnama baglaşylypdyr.

Sasany döwleti Anuşirwan Adylyň aradan çykmagy bilen gowşap başlapdyr. 579-njy ýylda sasanylaryň şalar-şasy Anuşirwan Adyl wepat bolýar, onuň ýerine ogly, Istemi hanyň bolsa agtygy (gyzynyň ogly) Hormizd IV Eýranda şa tagtyna göterilipdir. Nusgawy şahyr Ferdöwsi Hormizdiň adalatly patyşalyk etmekde kakasy Anuşirwan Adyldanam ozdurandygyny belleýär. Hormuzd IV din meselesinde-de adalatlylyk ýol-ýörelgelerine eýeripdir. Ol Sasanylar döwletiniň ilatynyň ep-esli bölegini tutýan hristianlara, ýahudylara we butparazlara-da garaşyk edipdir, olaryň Eýranyň resmi dini bolan otparazçylygyň wekilleri tarapyndan yzarlanmagyna ýol bermändir. Şonuň üçin hem otparaz ruhanylary Hormuzda nägilelik bildiripdirler. Netijede bolsa, Hormuzdyň ykbaly pajygaly gutarypdyr. Halka uly eglişikleri edýänligi, başyna giden begzadalara dözümlü daraýanlygy, şeýle hem keseki (göktürkmen) gatanjynyň bolandygy üçin köşk adamlarynyň bir bölegi, ony ýigrenipdirler.

590-njy ýylda Hormuzdyň aýalynyň iki erkek dogany Bindoy bilen Bistam Hormuzdyň garşysyna dildüwşük gurnap, tagtdan agdarýarlar. Hormuzdyň gözünü oýup, zyndana taşlapdyrlar we ol ýalňyzlykda ejir çekip ölüpdir. Döwletde tagt üstünde başlanan göreş bilen birlikde, VII asyryň 30-njy ýyllaryndaqn başlap Eýranyň köp

welaýatlary merkezleşen hökümete tabynlykdan çykypdyrlar. Emma Sasany patyşalarynyň iň soňkysy Ýezdigert III (632-651 ý.) ýurdy täzeden birleşdiripdir, ýöne ol uzaga çekmändir. Ýurtda iri ýer eýeçilik gatnaşyklarynyň ösüp başlamagy bolsa merkezi hökümeti has hem gowşadýar. Ýurtda emele gelen dagynyklyk, araplaryň çozuşy bu döwletiň ykbalyny çözüpdir. Şasany patyşasy Ýezdigert III arap çozuşlarynyň önünde durup bilmändir we Merwe gaçyp barýar we şol ýerde hem ol öldürilýär. Onuň ölmegi bilen Sasanylar döwleti hem ýykylýar.

Baýramaly etrabynyň Merw daýhan birleşiginiň golaýyndan ýüzüne dürli şekiller çekilen hum tapyldy. Humuň düýbi ýasy, göwresi gitdigiçe giňelýän görnüşde, tutawaçlarynyň ýokarsy togalak göjek şekilli şarjagazalar bilen bezelipdir. Şuňa meňzeş küýze gaplary şol döwürde Mesopotamiýada hem ýasalypdyr.

Humyň daş ýüzüne çekilen şekillerde Merw hökümdarynyň durmuşyndan dört görnüşi beýan edýär. Olaryň iň möhümi toý-meýlis sahnasy. Gymmat bahaly lybaslarda hökümdar we onuň aýaly ložalarda bir-birine seredip otyrlar. Olaryň önünde pessejik stoljygyň üstünde täç ýatyr. Meýlis bagyň içinde geçýär. Hökümdaryň elinde içi üzümli jam bar. Onuň aýalynyň yzynda hyzmatkär dur. Gündogar sungatynda ýörgünli däbe görä, hyzmatkär bu sahnanyň esasy gahrymanlaryndan kiçi görnüşde şekillendirilipdir. Hyzmatkäriň gollary döşünde gowşurylgy, özüniň «hapa» demi bilen hökümdary we onuň aýalyny bimaza etmezlik üçin, onuň agzy mata bilen örtülen. Ol häzirki zaman türkmen aýallarynyň ýaşmagyna çalym edýär.

Ikinji sahna hökümdaryň aw awlaýan pursatyny şekillendirýär. Ýuwaşjadan ýöräp barýan bezelen gara atyň üstünde hökümdar awa barýar. Ol ýaýy atmakçy bolup çeken wagty sag elini çäkmeniniň ýeňinden çykarypdyr. Ýaý biçak uly, ony çekmek üçin köp güýç gerek. Hökümdaryň aty öňki parfiýa atlaryna meňzänok. At gysgadan gelen ýogyn boýunly, özem semiz. Belki, hudožnik şekili owadanlamak

maksady bilen şeýle edendir. Awçynyň önünde gonup oturan sülgüniň we gaçyp barýan keýigiň şekilleri çekilipdir. Humyň beýleki tarapynda gam-gussa batyp çäkmene dolanyp ýatan hassa şekillendirilipdir. Hasrat çekýän iki aýal oňa elini uzadýar. Hassanyň başujunda eli dermanly kăseli tebib dur. Emma tebibni emi kömek etmändir. Dört sany hyzmatkär hassanyň jesedini gymmat baha parçalara dolap soňky ýoluna ugradýar. Bu sýužetleriň hemmesi-de örän ussatlyk bilen çekilipdir. Merw humy öz aňladýan manysy boýunça-da, çeperçiligi boýunça-da sasanylar zamanyna degişli Merkezi Aziýadan tapylan in täsin tapyndylaryň biridir. Merw daýhan birleşiginiň golaýyndan Sasanylar döwrüne degişli ossuariýalar, gemmalar hem tapyldy. Ossuariýalaryň biriniň üstü gümmäze çalyndaş örtülip, onuň gapysynda çünkünde nämedir bir gurçuk görnüşli zady saklap duran bürgüt şekillendirilipdir. Daşyna şeýle haýbatly şekiller çekilen ossuariýalar Horezmdäki Toprakgaladanam tapyldy. Olar barly adamlaryň süňklerini salyp goýmaga niýetlenipdir. Merwiň Göbekli depesinden, Çilburçdan, Gäwürgaladan, Uzboýdan, Amyderýanyň orta akymларыndan, Maşat-Misseriandan gemmalaryň ýüze golaýy tapyldy. Bu ýüzi ýylmanyp ýa-da oýulyp hat ýazylan ýa bolmasa nagyşlar bilen haşamlanan daşlaryň hemmesi sasanylar dinastiýasyny esaslandyran Ardaşiri we onuň oruntutarlaryny wasp etmäge bagyşlanypdyr. Olar örän sünnälenip ýasalypdyr. Ýöne kim ýasapdyr? Erkin senetçileriň ýa-da gullar? Bu hakda gemmalar hiç zat aýtmayarlar. Olaryň çeperçilik derejesinde gadymy Orta Aziýa, pars, hindi, ellinizm sungat döpleriniň goşulyşan yzlaryny görmek kyn däl. Gemmalar gadymy sungatyň bir möhüm şahasy hökmünde öwrenilmäge degişlidir. Şol bir wagtyň özünde gemmalaryň gündelik durmuşda ulanmak üçin möhür hökmünde ýasalanlary-da az däl. Türkmenistanyň sasanylar döwrüne degişli ýadygärliklerinden köp sanly möhürler (Göbekliden 500-e golaý, Artygyň golaýyndaky Akdepeden 30-a golaý) tapyldy. Olar ylym üçin biçak gymmatlydyr. Beýle diýildigi gadymy Türkmenistanyň sungatynyň ösüşinde mirasdarlyk saklanypdyr

diýildigidir. Şol başda çekilip başlanan haýwandyr ösümlük şekilleri sungat eýeleriniň soňky nesilleriniň hem üns merkezinden düşmändir. Has takygy, ellinizm ýa bolmasa beýleki ösen medeniýetler ýerli medeniýete täsir edenem bolsa onuň düýp özenini üýtgedip bilmändir. Mysal üçin, möhürlerde bir örküçli arwananyň ýa-da ak maýanyň, dync alyp ýatan dag goçunyň, ýyldyza seredip duran adamyň şekili, bägül, atyň üstünde adam, ördegiň şekili, bir möhüriň ýüzünde iki adamyň (aýal-erkegiň) keşbi şekillendirilipdir. Şeýle hem möhürleriň arasynda ýolbarsyň, öküzüň, sygyryň, keýigiň, guşyň, ösümlükleriň şekilleriniň çekilenleri-de bar. Bularyň hemmesi ata-babalaryň ýerli tebigy şertlere mahsus şekilleridir. Ýene bir gezek gaýtalap aýtsak, olaryň ýasalýş usullarynda dürli sungat döpleriniň täsiri duýulsa-da, ýerli sungatyň baş obýekti ýa-da üns merkezindäki esasy zatlar üýtgemän galypdyr.

13. Yslam dini. Muhammet pygamber. Araplaryň Türkmenistany eýelemegi.

Arabystan ýarym adasynda yslam dinini esaslandyran Muhammet pygamber bolup, ol 570-nji ýylda Mekge şäherinde araplaryň kureýiş taýpasynyň haşym urugynda ýönekeý maşgalada eneden bolýar. Ir ýetim galýar. Muhammet entek dünýä inmäňkä kakasy Abdylla, alty ýaşyna ýetende bolsa ejesi Emine aradan çykýar. Mundan soň Muhammedi atasy Abdyl Mutallyp öz ýanyna alýar, emma ol hem köp ýaşaman iki ýyldan soň ýogalýar. Indi Muhammede onuň kakasynyň dogany Abu Talyp hossarlyk etmeli bolýar. Ýaşajyk Muhammet agasynyň çekenesini bakypdyr. Ýetginjeklik ýaşlarynda Mekge şäheriniň baý täjirleriniň biri bolan dul aýal Hatyjanyň söwda işlerini alyp barypdyr. Goňşy ýurtlara gidip Hatyjanyň söwda-satyk işlerini berjaý edýär. Ol Hatyjanyň tabşyran işlerini akýürek bilen ýerine ýetirip, päk zähmet çekipdir. Onuň oňat häsiýeti, başarjaňlygy Hatyja ýarapdyr. Hatyjanyň ony sylap hormatlamagyna, özüni alyp barşyna Muhammediň hem syny oturypdyr. Bu duýgular 25 ýaşly Muhammediň 40 ýaşyndaky Hatyja öýlenmegine getirýär. Olaryň dört gyzy - Zeýnep, Rukyýa, Ummegülsüm, Patma we iki ogly-Kasym bilen Ybraýym bolupdyr.

Muhammet 40 ýaşyndaka öz önüp-ösen ýeri bolan Mekgede 609-610-njy ýyllarda bir hudaýa-Alla ynanmagy öňe sürüp, wagyz-nesihat etmäge başlapdyr. Emma Mekgäniň ilatynyň aglabasy Muhammediň ündeýän täze yslam dinini goldamandyrlar. Ýagdaý barha ýitileşipdir. Muhammediň tarapdarlarynyň üstünden gülüpdirler, köçelere çykanlarynda kesekläpdirler, täze dinden dänmeseler heläk etjekdiklerini duýduryp, onuň kastyna hem çykypdyrlar. Muhammet pygamber azar beriljegini bilip, özüni goldaýan kiçiräk topar bilen 622-nji ýylda Mekgeden Medinä göçýär - hijret edýär. Şol ýyldan başlap musulmanlaryň ýyl hasaby hijri ýyl hasaby bilen 1-nji ýyl diýlip ýöredilip başlapdyr. Medinäniň halky täze dini goldapdyr we ony ýaýratmaga

kömek edipdirler. Muhammet Medinede täze dini jemagaty döredipdir. Pygamberiň esasy wezipesi Mekgäniň, ähli Arabystanyň yslama öwürmek bolupdyr. Medine bilen Mekgäniň arasynda sekiz ýyllap dyngysyz uruş gidipdir. Netijede, 630-njy ýylda Mekge boýun egipdir. Şundan iki ýyl geçensoň, 632-nji ýylda Muhammet pygamber Medinede dünýäden ötyär. Ol şol ýerde-de jaýlanýar. Pygamber ýogalandan soň, Mekgede häkimiýet onuň egindeşlerine -halyflara geçýär. Muhammet pygamber dünýäden ötenden soň halyflyga onuň iň ýakyn egindeşleri geçýärler. Halyf arapça mirasdüşer, orunbasar diýmekdir. Ilkinji dört halyflar Ebu-Bekr, Omar, Osman we Aly bolupdyrlar. Türkmenler olara “Dört çaryýarlar” diýýärler. Halyflaryň hemmesi 30 ýyllap arap halyfatyny (döwletini) edara edipdirler.

Muhammet pygamberiň iň ýakyn egindeşi, ýakyn maslahatçysy hem gaýyn atasy Ebu-Bekr (632-634 ýý.) birinji halyf bolupdyr. Ebu-Bekr Muhammediň duşmanlary tarapyndan yzarlanan wagtlaram, Mekgeden Medinä göçüp giden wagty hem, onuň ýanyndan aýrylmandyr. Ol Muhammet pygamberiň aýaly Äşäniň kakasydyr. Ebu-Bekr iki ýyl halyf bolýar. Emma şol iki ýylyň içinde yslam dinini Arabystanyň öz içinde ymykly ornaşdyrýar we 634-nji ýylda 66 ýaşynyň içinde aradan çykýar. Ebu-Bekrden soň halyf bolup, Omar (634 -644 ýý.) geçýär. Ol görnükli döwlet işgäri, yslama ak ýürekden hyzmat eden, garyp-gasarlaryň tarapdary, zalımlara garşy duran, adyl hökümdar bolupdyr. Ol yslamy ornaşdyrmakda netijeli işleri bitiripdir. Omaryň häkimlik eden 10 ýylynyň içinde yslam Yraga, Siriýa, Müsüre, Liwiýa ýaýrapdyr. Omar 644-nji ýylda bir gul tarapyndan öldürilýär. Üçünji halyf Muhammet pygamberiň giýewisi Osmandyr (644-656 ýý.). Ol Muhammet pygamberiň iki gyzynyň Rukyýa hem Ümmegülsüm diýen gyzlarynyň adamsydyr. Araplar şonuň üçin oňa *Zun-Nuraýy*-iki şamçyragyň eýesi lakamyny beripdirler. Osman halyflyga 70 ýaşlarynda saýlanyp, 12 ýyl häkimlik edipdir. Onuň döwründe arap halyfaty has giňelýär we uly döwlete öwrülýär. Hezreti Osman Muhammet pygambere iberilen

Gurhan sürelerini we aýatlaryny ýygnydyp bir ýere jemläpdir. Olary doly gözden geçirip, VII asyryň 40-njy ýyllaryň ahylarynda bütewi bir Gurhan kitabyňy çykarýar we halka ýaýradýar. Emma hezreti Osman hem 656-njy ýylda dildüwişijileriň elinden heläk bolýar. Dördünji halyf Muhammet pygamberiň doganoglany we gyzy Patmanyň adamsy hezreti Aly bolupdyr. Ol (656-661) 6 ýyl halyflyk wezipesini ýerine ýetiripdir. Alynyň halyflygy döwründäki täzelikleriň biri paýtagtyň Medineden Yrakdaky Kufe şäherine geçirilmegi bolupdyr. Alynyň halyflyk eden döwründe häkimlik ugrunda özara göreşler bolup durupdyr. Aly aradan çykandan soň musulmanlar iki uly topara bölünýär. Şundan soň Alynyň tarapyňy tutýan topara şaýýlar, onuň garşydaş toparyna bolsa sünniler diýilipdir. Aly musulmanlaryň arasynda batyr, gahryman adam hasaplanylýar. Şuňa görä ol “şahymerdan”-“mertleriň patyşasy”, “esedulla”-“Allanyň şiri” lakamlaryny göteripdir. Hezreti Aly 661-nji ýylda Kuf şäherindäki metjitleriň birine girip barýarka haryjylar taýpasyndan biri ony agyr ýaralaýar, şol ýaradanam Aly aradan çykýar.

Gurhanyň gelip çykyşy. Türkmenler Kurany Kerimi Gurhan diýip atlandyrýarlar. “Kuran” sözi arapçadan türkmençä geçirilende “okamak” diýmegi aňladýar. Muhammet pygamber ýazybam, okabam bilmändir. Din alymlarynyň aýtmagyna görä, Alla oňa Jebraýyl perişdäniň üsti bilen öz wahyýlaryny-habarlaryny iberip durupdyr. Muhammet pygamber Jebraýyl perişdeden hem-de öz gulagyna Alladan eşidilen sözlerini ýatda saklap, hatly-sowatly adamlara aýdyp beripdir. Bu adamlaram aýdylanlary ýazga geçiripdirler. Muhammet pygamber dünýäden ötensoň, dört çaryýarlar Pygamberiň aýdyp ýazdyran süreleriniň, aýatlarynyň baryny toplapdyrlar. Emma bu süreler dürli-dürli düşündirilipdir, şonuň üçin ilkinji halyflar olary bir tertibe getiripdirler. Soňra bolsa, olary 640-njy ýyllaryň ahylarynda, halyf Osmanyň tagallasy bilen bütewi bir kitap görnüşde çykarylypdyr we ony “Kurany Kerim” diýip atlandyrypdyrlar. Gurhan kitaby jemi 114 sürä (sura)-baba we 6666 aýada bölünipdir. “Sure” sözi “möhim” diýen manyny aňladýar. Süreler

öz içinde aýry-aýry aýatlara bölünýär. Süreler özlerniň möçberleri boýunça goýlupdyr. Has uly, uzyn süreler kitabyň başynda, gysgalary bolsa yzynda berilipdir. Süreleriň döreýiş wagtyna görä olar ikä -irkilere we giçkilere bölünýär. Olaryň 87 süresi Mekke süreleri diýilýär, 27 süresi Medine süreleri diýilýär. Mukaddes Gurhan kitaby “Fatyha” süresi bilen açylyp, “Nas” diýen süre bilen ýapylýar. Kurany Kerimde dünýäniň emele gelşi, onuň gurluşy baradaky pikirlere görä, Alla asmany-zemini alty günün içinde ýaradanlygy barada aýatlar bar. Allatagalla adamy ruhdan, toprakdan döredendigi barada aýdylýar. Gurhanda dünýäniň panydygy ahryýetiň müdümidiği barada pikir öňe sürülýär. Gurhanda tire-taýpa dawalary ýazgarylýar. Diline, milletine, jynsyna garamazdan ähli musulmanlaryň bir doganlygy barada wagyz-nesihat berilýär. Gurhanda ýagşylyk-ýamanlyk, haýyr-şer, utanç-haýa, adalatlyk-adalatsyzlyk, borç, jogapkärçilik ýaly düşünelere uly üns berilýär. Din adamlardan ýagşylygy, adalatlylygy, sahylygy, päkligi, garyp-gasarlara kömek bermekligi, maşgalada agzybirliği saklamagy talap edýär. Gurhanda ýakyn garyndaşlar bilen nika gatnaşyklaryny geçirmeklik ýazgarylýar. Gurhanda ene-ata hormat goýmaklyk barada aýatlar köpdür. “Ene-atalaryňyza ýagşylyk ediň, olar garrasalar sizden ýadadym diýmän, olara iğençli gürrüň etmän, olar bilen mylakatly gürlleşin” diýip tabşyrýar. Gurhanda: Garyndaşlara, ýoksullara kömek edip durmak zerurdyr. Bu jemgyýetiň borjudyr, ony ahmal etmek in uly günädir diýlip wesýet edilýär.

Araplaryň Türkmenistanyň ýerlerine aralaşmaklary. Täze dörän arap halyflygynyň daşary syýasaty basybalyjylykly häsiýetde bolupdyr. Sasanylar döwleti ýykylandan soň arap goşunlary günorta Türkmenistana çozup giripdirler. Olar ýerli halkyň güýçli garşylyk görkezmeklerine garamazdan bütün Horasany basyp alýarlar. Araplar özlerni garşylyk görkezen şäherleri, obalary ýakyp ýandyrypdyrlar, we olaryň ilatyny özlerni tabyn edipdirler. Emma ýerli halkyň araplara garaýşy hemme ýerde deň bolmandyr. Mysal üçin, Merwiň häkimi

Mahýe 651-nji ýylda araplara garşylyk görkezmän, eýsem olary gujak açyp garşylaýar. Şonuň üçin oňa araplar tarapyndan uly wezipe berilipdir. Ilat bolsa araplara 2 million dirhem pul tölemeli bolupdyr, onuň ilaty bolsa yslamy meýletin kabul edipdir. Nusaý we Abiwert şäherleri hem hiç hili garşylyk görkezmän araplara tabyn bolupdyr. Şäherleriň ilaty yslamy meýletin kabul edipdirler. Emma Sarahsyň ilaty Nyzak Tarhanyň (709-njy ýyl) ýolbaşçylygynda araplara güýçli garşylyk görkezilipdir, muňa garamazdan basybalyjylar şäheri zabt edip alypdyrlar, ilatyny bolsa uçdantutma gyrypdyrlar. Şeýlelik bilen, araplara güýçli garşylyk görkezilmegine garamazdan, olar bütün Horasany eýeläpdirler. Ýerli hanbegler bolsa, öz baýlyklaryny saklamak üçin garşylyk görkezmän araplara tabyn bolanlaryny kem görmändirler. Araplar Merwi basyp alanlaryndan soň, Murgap derýasynyň boýy bilen ýokaryk hereket edip, ýarym garaşsyz çarwa taýpalaryň, ýagny türki we eftaly taýpalarynyň garşylyklaryna duçar bolupdyrlar. Araplar Murgabyň boýundaky Merwerut şäherini we onuň töweregindäki galalary güýç bilen basyp alypdyrlar. Muňa garamazdan, günorta Türkmenistanyň halky ýene-de onlarça ýyllap araplara garşy urşupdyrlar. 716-njy ýylda araplar 100 müň goşun bilen Dehistanyň üstüne ýörüş edipdirler. Araplaryň garşysyna asly türkilerden (türgeşler taýpasyndan) bolan Dehistanyň patyşasy Sul göreşsiz Merkezi Aziýanyň günbatar sebitini araplara bermek islemändir we olara garşy göreşýän adamlary hemme tarapdan gollapdyr. Araplar alty aýlap galany gabawda saklapdyrlar. Gabawa düşen ilat berk garşylyk görkezipdir. Emma suw ýetmezçiligi sebäpli Sulyň araplar bilen ýaraşyk baglaşmagyna getiripdir. Gelnen ylalaşyga garamazdan, araplar galanyň ilatynyň müňlerçesini gyrypdyrlar. Diňe şondan soň Dehistanyň ähli ilaty araplara tabyn bolupdyrlar. Şeýlelik bilen, araplar 716-njy ýyla çenli häzirki Türkmenistanyň günorta bölegini, Hazar deňzinden Amyderýanyň kenarlaryna çenli doly basyp almaklyk doly tamamlapdyrlar.

Horezm VIII asyryň başyna çenli özbaşdaklygyny saklapdyr we arap halyfatyna garaşsyz bolupdyr. Emma araplar Türkmenistanyň demirgazyk ýerlerini eýelemegi, ilatyny yslamlaşdyrmaklygy meýilleşdirýärler. Horezm döwletiniň başynda şol wagtlar Afrigilerden bolan Horezmşa bolupdyr. Edil şol wagtlarda Horezmde han-begleriň eden-etdilikleri, ýagny erkin daýhanlary özlerine tabyn etjek bolmaklary halk gozgalaňynyň turmagyna sebäp bolýar. Üstesine-de Horezmde VIII asyryň başynda tagt üstünde hem göreş ýitileşipdir. Horezmşasynyň garşysyna onuň öz kiçi dogany Hurzat gozgalaň turzup, patyşanyň tarapdarlaryndan gazaply oç alypdyr, olaryň emläklerini, mallaryny, aýallaryny ellerinden alypdyr. Horezmşa kömek sorap Horasanyň hökümdaryna, Kuteýba ibn Muslima ýüz tutýar. Kuteýba mundan peýdalanylýan Merkezi Aziýany gutarnykly eýelemek üçin 712-nji ýylda uly goşun bilen Marydan çykyp Horezmde peýda bolýar. Gozgalaň araplar tarapyndan basylyp ýatyrylýar, gozgalaňçylaryň münlerçesi heläk bolýar. Hurzady bolsa horezmşa öldüripdir. Şeýlelik bilen, araplar Türkmenistanyň demirgazyk ýerlerinde ymykly ornaşýarlar. Arap goşunlary Horezmde gidenden soň horezmşanyň araplary kömek sorap çagyran üçin gazaba münen halk gozgalaň turzup, horezmşany öldüripdirler. Arap hökümdary Kuteýba ýene-de goşun çekip Horezme gelipdir. Ol gozgalaň basyp ýatryp, Horezmşanyň ogluny we oňa kömekçi edip öz dogany Abdylany goýupdyr.

14. Beýik Seljuk döwleti

Seljuk türkmenleriniň döwleti Daňdanakan söweşinden soň, Maryda bolan uly türkmen gurlutaýynda Garaşsyz diýip ygılan edilip, oňa Togrul beg hökümdar, Çagry beg serkerde hökmünde bellenýär. Soltan Togrul beg Reýde (hökümdarlygy 1040-1063 ý.), Horasan hökümdary Çagry batyr (hökümdarlygy 1040-1060 ý.) Maryda galyp iki dogan agzybirlikde ýurdy dolandyryýarlar.

Seljuk türkmenleri öz guran döwletiniň çäklerini giňeltmäge başlaýarlar. Eýýäm 1040-njy ýylyň tomsunda Çagry beg Balhy basyp alypdyr, onuň yzyndan bolsa Horezme tarap ugrapdyr. Şoňa çenli Horezm Jendiň hökümdary Ýañykendiň iň soňky ýabgusy bolan Aly hanyň ogly, seljuk türkmenleriniň köne duşmany Şa Mälik tarapyndan basylyp alynan eken. Şeýle-de bolsa, 1043-nji ýylyň ýazynda seljuklar bu ýerde doly ýeniş gazanypdyrlar. Soňra Çagry beg Seýistany, Togrul beg Eýranyň üstüne ýöriş gurap, Hazaryň ýakasyndaky welaýatlary (Gürgen, Tabarystany, Azerbeýjany), Günorta Eýrany basyp alypdyr we öz paýtagtyny Reýe geçiripdir. Şonyň bilen bir wagtyň özünde Ermenistanyň, Gruziýanyň we Wizantiýanyň üstüne seljuk ýörişleri başlanýar. 1054-nji ýylda seljuk türkmenleri Yragyň üstüne ýörüş edýärler. Gysga wagtyň içinde seljuk türkmenleriň döwletiniň içine Balh, Jürjan, Tabarystan, Köneürgenç, soňra Jybal, Hemedan, Dinawar, Hulwan, Reý we Ysphyhan birikdirilýär.

1063-nji ýylda Togrulbeg aradan çykandan soň Çagry begiň ogly Alp Arslan tagta geçýär. Ol öz garşydaşlarynyň hereketini ýok edip imperiýanyň gündogar we günbatar welaýatlaryny mäkäm birleşdirýär. Täze soltany Bagdat halyfy ykrar edýär. 1066-njy ýylda Alp Arslan özüniň körpe ogly Mäligi tagt mirasdüşeri diýip, ygılan edipdir. Imperiýanyň ähli begzadalary şazada wepaly bolmaga ant edýärler. Alp Arslan diňe bir söweş meýdanlarynda görkezen gahrymanlygy we gazanan ýenişleri bilen däl, eýsem, kakasynyň döwletiniň häkimlik eden

ýerlerinde döwleti ussatlyk bilen edara edip bilipdir we adalatlylygy bilen hem şöhrat gazanypdyr.

Soltan Alp Arslan hökümdarlyga geçen badyna harby ýörişlere başlapdyr. Ol 1064-nji ýylda Ermenistany, 1065-nji ýylda Gruziýany eýeläp, Gündogara ýörişlerini dowam etdirýär. Hyrat, Horezm we başgada birnäçe ýerlerde bolan irili-ownukly pitneleri basyp ýatyrylýar we Jendi seljuklylara birikdiripdir.

1070-1071-nji ýyllarda Kiçi Aziýa Anadoly ýerlerine ýörişe ugraýar. Soltan Alp Arslan sanlyja aýyň içinde örän kän şäherleri we galalary eýeläninden soňra şol jelagaýlarda in mäkäm, in berk gala hasameýilnamaýan Wizantiýalylaryň elindäki Any galasyna ýöriş edipdir. Soltan Alp Arslan gan dökşükli çaknyşyklaryň netijesinde galany zabyt edip alýar. Soltan şäherde metjitdir medreseler gurduryp, ylym-bilim ulgamyny ýola goýupdyr.

Beýik soltan indi özüniň bar ünsüni Kiçi Aziýa tarap gönükdürýär. 1070-71-nji ýyllaryň ortalaryna çenli ol degerli ýagdaýlary doly bilmegi başaýar. Indi ol Wizantiýanyň imperatory Roman Diogen bilen duşuşmagy ýüregine düwýär we şol maksat bilen ony ýanyna öz ilçisi Saw Tegini iberýär. Sebäbi söweşmezden öň duşmany söweşsiz boýun egdirmekligi gazanmak üçin gepleşikler geçirmek oguz türki halklarynyň däbinde bardy. Netije-de seljuklar 1071-nji ýylyň 26-njy awgustynda juma günü söweşe girişýärler.

Soltan Alp Arslan öz goşunyňy üç topara: sag, çep we merkezi ganatlara bölýär. Soltanyň özi köne döp boýunça merkezi ganata ýolbaşçylyk edýär. Seljuklaryň gadymy harby söweş düpleri boýunça her bir söweşde hökman bukuda goşmaça goşun saklanýardy. Bu söweşde hem şol taktika ulanylypdyr. Söweş ilki bilen seljuklaryň merkezi ganaty Alp Arslandan başlanýar. Seljuklaryň merkezi ganaty yza çekilen bolup, Wizantiýalylaryň daşyny gabaýardylar. Wizantiýa goşunynda uzlar, peçenegler hem bardy. Wizantiýa imperatory olaryň söweş tejribelerini we usullaryny öz garyndaşlaryna garşy gönükdürmekçidi. Entek söweş

başlanmanka olar seljuk esgerleri bilen özlerine düşnükli dillerinde gepleşipdirler we guwanypdyrlar. Çünki, özlerini seljuklaryň garyndaşlarydygyny mälim edýärler. Şeýlelikde, söweşiň iň gyzgalaňly wagty olar seljuklaryň tarapyna geçýärler. Netijede wizantiýalylaryň sag ganaty çalt derbi-dagyn edilýär. Duşmanlar aljyraňlylyga sezewar bolýarlar. Olaryň daşlary gabalýar we şol gün agşamara söweşiň ykbaly çözülýär. Imperator Roman Diogen hem ýesir düşýär.

Alp Arslan 1071-nji ýylda Malazgirt söweşinde Wizantiýalylardan üstün çykyp, imperatory ýesir alyp, ajaýyp ýeniş gazanýar. Bu ýenişden soň Seljuk türkmenleri gündogarda 1072-nji ýylda Buharany eýeleýär we şol ýyl Alp Arslan agyr ýaralanýar we aradan çykýar.

Çagry begiň agtygy Mälik şanyň döwründe (1072-1092) Seljuklar imperiýasynyň çäkleri has-da giňelýär. Döwürdeşleriniň pikirine görä Mälik şa Seljuk hökümdarlarynyň iň ukyplysy bolupdyr. Ol şöhratly atabalarynyň ýerlerini giňeltmek, onuň serhetlerini goramak syýasatyny dowam etdiripdir. 1079-njy ýylda Mälik şa Kawkaz ýerlerine ýöriş edipdir. 1080-nji ýylda Karsy eýelän soltan Wizantiýanyň Trapezund şäherine hüjüm edipdir. 1086-njy ýylda Seljuklar Kawkazda peýda bolýarlar we Gara deňize çenli baryp ýetipdirler. Mälik şa goşunyna üýtgeşmeler hem girizipdir. Ýygyn goşun görnüşinde bölünýär. Esgerlere we serkerdelere zähmet haky tölenipdir. Artykmaç hukukly serkerdelere hususy eýeçiliginde ýer emlägi hat-da tutuş şäherler obalar berlipdir.

Mälik şanyň döwründe döwletiň ýyllyk girdeýjisi iki ýüz on baş million dinara barabar bolupdyr. Ýurtda metjitdir medreseler we köşkler bina edilip, täze ylmy çeperçilik medeni edaralary açylypdyr. 1091-nji ýylda Mälik şanyň permany bilen imperiýanyň durmuşyny ähli ugurlar boýunça beýan ediljek kitaplaryň bäsleşigi yglan edilýär. Ýöne soltan Mälik şa öz göwnüne ýaran kitabynyň-Nyzam al Mülküň ýazan “Syýasatnamasynyň” çap edilen gününe çenli ýaşamandyr. Ol 1092-nji ýylda aradan çykýar. 1092-nji ýylda 38 ýaşynda Mälik şa aradan

çykandan soň, seljuklar dinastiýasynda tagt ugrunda özara tutluşyk başlanýar. 1092-nji ýylyň 14-nji oktýabrynda Nyzam al Mülk öldürilýär. Ol köşkdäki dildüwişikleriň gurbany bolýar. Mälik şa ölenden soňra Beýik seljuk-türkmen imperiýasy 4 bölege bölünýär

- 1. Yrak we Horasan seljuklary. Bular Beýik seljuklaryň dowamy hasameýilnamaýar. Gündogar seljukly türkmen toparynyň hökümdary Mälik şanyň ogy Sanjar (1118-1157) bolupdyr.
- 2. Kirman seljukly topary.
- 3. Siriýa seljukly topary.
- 4. Anadoly seljuklary.

Şeýlelik-de Mälik şa imperiýanyň iň soňky soltany hasaplanylýar. Ol aradan çykandan soňra tagt ugrunda göreşler has ýitileşýär. 1092-nji ýylda Horasanda Mälik şanyň dogany Alp Arslan Argun Maryny, Balhy, Termezi, Nişapury basyp alypdyr.

1101-nji ýylda seljuklar imperiýasy paýlaşylanda Horasan Sanjaryň paýyna düşýär. Ol 1118-nji ýylda Horasanda elgarama patyşa bolýar. Soňra bolsa Horasanyň doly hökümdary bolýar. Ol Horasandan başga-da Balhy, Hyrady, Jürjany basyp alypdyr. Emma soňra Horezmiň, Guruň we Seýistanyň hökümdarlary garaşsyzlygy gazanyp, Sanjara tabyn bolmandyrlar. 1153-1157-nji ýyllarda Soltan Sanjar Balh sebitindäki oguzlara ýesir düşip, dört ýyl bendilikde bolýar. 1157-nji ýylda Soltan Sanjaryň ölmegi bilen seljuklaryň döwleti doly ýykylýar.

15. Seljuklaryň döreden döwletleri. Malazgirt söweşi.

Seljuklar Horasany dolandyryýan gaznawylaryň üstüne wekil iberip, olarda özlerine Horasan ýerlerine göçüp barmaga razylyk bermegini haýyş edipdirler. Öz nobatynda olar gaznawylaryň hyzmatynda bolup biljek gowy nökerleriň bardygyny hem-de dowara aýdygyny aýdypdyrlar. Mahmyt Gaznawynyň razylygy boýunça, olara çarwaçylyk we ekerançylyk üçin mes toprakly Sarahs, Abywerd ýerlerinde ornaşmak miýesser edipdir. Bu göçüşlikde seljuklara Ýagmyr, Buka, Göktaş we Gyzył ýolbaşçylyk edipdir.

Seljuklaryň Horasana göçüp gelmegi bilen gaznawylar olardan salgyt-hyraç ýygnaýar. Kem-kemden salgydyň möçberiniň köpelmegi 4 mün çemesi öýli seljuklar bilen gaznawylaryň arasy ýitileşdirýär we ahyrynda urşa getirýär. Mahmyt Gaznawy Seljuklary ýeňýär, ýaňybir ýurt tutan seljuklar Dagystana, Eýrana (Kermana, Ysphyhana) göçmäge mejbur bolýarlar. 1027-1028-nji ýyllardaky kiçi ugurlarda seljuklaryň ýeňlendigine garamazdan, olar gaznawylara dynçlyk bermändirler. Bu meselede seljuklary Horasanyň ýerli ilaty hem goldapdyr. Sebäbi ýerli ilat üçin gaznawylar salgyt ýygnaýjy basybalyjylardy. Gaznawylar ýerli ilata üns bermändirler. Olary diňe Horasanyň dānesi, pagtasy, ýüňi, arzan işçi güýçleri, ilatyň töleýän salgytlary gyzyklandyrýardy.

Gaznawylaryň Horasandaky dikmesi Abyl Fazyl türkmenlere garşy göreşmek üçin hökümdar Mahmyt Gaznalyny kömege çagyryýar. Mahmyt bolsa türkmenleriň güýjüne ýeterlik üns bermän, Horasany talamak bilen meşgullanypdyr. Ilatdan öňküsinden ençeme esse artykmaç salgyt alýarlar. Bu bolsa seljuk-gaznawy gatnaşyklaryny ýitileşdirýär. Seljuklar 1032-nji ýylda Horasana hüjüm edipdirler. 1034-nji ýylda olaryň Merwe, Sarahsa, Abywerde ýörişleri bolýar. Şonda gaznawylar seljuklara garşy durup bilmeýärler.

Togrul begiň ýolbaşçylygynda seljuklar 1034-nji ýylda Horezmden Merw we Nusaý taraplaryna göçüp başlapdyrlar. Olaryň häzirkî Türkmenistana tarap süýşmegi we bu ýerde mekan tutmagy basybalýjylykly syýasatyň miwesi däl, sebäbi olar ata watanyna dolanyp gelipdir. 1035-nji ýylyň Gorkut aýynda Nusaýyň golaýynda seljuk-gaznawy uruşy bolýar. “Taryhda harby ýörişlerde ilkinji gezek harby saz orkestriniň ulanylmasy Türkmenistan bilen baglydyr. Harby orkestre ol döwürde “mehter” diýipdirler. Seljuklaryň harby güýçleri gaznawylar bilen boljak Nusaý söweşine mehteriň dabaraly sazlary bilen gadam urupdyrlar. Mehterde köp sanly “dowul” atlandyrylan uly deprekler, “kes” atly kiçi deprekler, demir gapak şekilli biri-birine urlup çalyňýan “ziller”, başga-da “bory”, “surnay” ýaly tüýdükler hem-de beýleki saz gurallary bolupdyr”. Uruş seljuklaryň ýeňişi bilen gutarýar. Seljuk-gaznawy gepleşikleriniň netijesinde seljuk, Nusaýdan Dagystana çenli bolan aralykda ýurt tutmaga hukuk alýarlar. Gaznawy Emiri Dagystana Cagry bege, Nusaýy Togrul bege beripdir. Mahmyt Gaznawy (998-1030) ölendenden soň gaznawiler gowşaýar. Şeýle ýagdaýda Seljuklar Horasanda has berkemek, öz ýerlerini giýurt eýesine öwürlmek ugrunda göreşe başlapdyrlar. Şeýle maksat bilen seljuklar 1036-njy ýylda ýene bir gezek özlere Merw, Sarahs, Abywerd, Täk gala töweregindäki etraplarynda ornaşmaga razylyk bermegini gowulyk bilen gaznawy soltany Mesuda düşündirip haýyş edip hat ýazýarlar we wekil ýollaýar. Olar özleriniň gaznawy raýatlygyna geçmäge. Olara salgyt tölemäge, goşunda gulluk etmäge taýýardygyny aýdýarlar.

Gaznawy seljuk uruşlary sarahsyň etegindäki söweş belli tamamlanmady. Gaznawy soltan Messud ýeňlişi örän agyr kabul etdi. Ol türkmenlere göz görkezmegi niýet edinýär hem-de 50 müň goşun we 300 pil bilen söweşe girýär. Umuman Gazamy seljuk urşunda esasy söweşi 1040 ýylyň maýynda Daňdanakanda (Daşrabatda) Merw bilen Sarahsyň arasynda bolýar. Ol Gaznawylar gowunynyň kül edilmegi bilen tamamlanýar. Bu ýeňiş Seljuklara ata ýurduny ömürlük gaýdyp berýär. Bu

söweşden soň Merwde bolan ulu türkmen gurultaýynda döwlet yglan edilip onda Togrul beg hökümdar, Çagry beg serkerde hökmünde bellenilýär. Olara Mäne baba ak pata berýär. Diňe Horasan däl eýsem bütin Eýran seljuklaryň gol astyna düşýär. Daňdanakan söweşindäki ýeňişden soň iki doganyň hormatyna metjitlerde hutba okalýar. “Patyşalaryň patyşasy” diýip at alan Çagry beg Merwde, Togrul beg özüni Nyşapurda patyşa diýip yglan edýär. Iki dogan gaty agzybir bolup döwleti dolandyýarlar. Seljuk döwletiniň döremegi şol döwürlerde türkmen halkynyň durmuş-ykdysady, syýasy harby, medeni ösüşiniň ýokary göterilmeginiň netijesidir. Seljuk türkmen döwletiniň serhetleri Hytaý diwarlaryndan başlap, Müsüre, kiçi Aziýa, Kawkaza çenli bolan aralygy öz içine alypdyr.

Beýik Serkerde Togrul begiň ýolbaşçylygynda Seljuklar Eýrana, Zakawkaziýa, ýakyn gündogar ýurtlaryna tarap ymtylyp başlaýarlar, olar gysga wagtyň içinde Eýrany, Azerbaýjany, Yragyň köp ýerlerinde agalygy dikeltýärler. 1055 ýylda Togrul begiň goşunlary Bagdady eýeleýärler. Ol ýerde “ýedi yklymyň patyşasy” adyny alýar. Seljuk Serkerdesi Çagry beg 1061 ýylda Merwde, Togrul beg, Reýde (Tähranyň eteginde) 1063 ýylda aradan çykýarlar. Tagta Çagry begiň ogly Alp Arslan geçýär. (1063-1072) Alp Arslanyň döwründe Seljuklar döwleti iň ýokary ösüş derejesine ýetýär. Ýüzlerçe hanlyklardan onlarça döwletlerden salgyt alynypdyr.

Çeşmelerde Alp Arslan barada “1200 patyşany dyza çökeren beýik serkerde” hökmünde habar berilýär. Batyrlыgy, edermenligi we serkerdelik zehini bilen tapawutlanan Alp Arslan parasatly hökümdar bolupdyr. Onuň döwründe döwletiň ähli ýerinde oba hojalyk galkynypdyr, şäherler gülläp ösüpdir. Ol söwdanyň ösmegi üçin köp tagalla edipdir. Kerwen ýollaryň ugrunda täze kerwensaraýlar gurlupdyr. Ol ýerlerde dürli ýurtlardan täjirler gelipdirler. Alp Arslan örän adalatly hökümdar bolupdyr. Döwlet uruşdan we weýrançylykdan ejir çeken

welaýatlaryň ilatyna kömek edipdir. Her ýyl mukaddes Remezan aýynda ýurduň ähli ýerinde sadaka berilipdir, müňläp goýun öldürilipdir.

1066 ýylda Alp Arslan kiçi ogly Mälik şany tagt mirasdüşeri diýip ygylan edýär. Alp Arsan döwründe seljuklar Ermenistany eýeläp (1064), Gruziýa ýöriş edýär. Alp Arslan Rum iliniň derwezesini açan soltandyr. 1071 ýylda Malazgirt söweşinde seljuklaryň 15 müňlik goşuny Wizantiýanyň 50 müňlik goşunyny derbi-dagyn edýär hem-de onuň imperatory Roman IV Diogeni ýesir alýar. Solatan ondan 1,5 million dinar we her ýylda 360 müň dinar tölemegi wada alyp imperatory ýesirlikden boşadýar. Alp Arslan her uly ýeňişden soň serkerdelerinden başlap nökerlerine çenli serpaý paýlar eken. 1071 ýylda Amyderýanyň töwereginde Mawerennahr ugrunda gündogar Garahanlylar bilen bolan söweşde Alp Arslan agyr ýaralanýar we aradan çykýar. Alp Arslan aradan çykandan soň onuň ogly Mälik şa tagta geçýär (1072-1092). Mälik şanyň döwründe döwletiň çäkleri hasda giňelýär. Onuň weziri Nyzam al Mülk bolupdyr. Ol hile pirimini ulanyp beýik wezirlik wezipesine geçýär.

XI asyryň ikinji ýarymynda beýik Seljuklar döwleti dünýäniň iň güýçli döwletleriniň birine öwürülýär. Mälik şa öz inisi Tekeş şa bilen hem tagt ugrunda göreş alyp barýar. 1091-nji ýylda Mälik şa Nyzam al Mülküň “Syýasatnama” kitabyňy kabul edýär. Kitapda döwlet baradam onuň kemçilikleri salgyt ýygnamaklygyň usullary barada ýazylypdyr.

1092 ýylda 38 ýaşynda Mälik şa aradan çykandan soň tagt ugrunda göreş başlanýar. Beýik Seljuk türkmen döwletiniň iň soňky güýçli soltany Mälik şanyň ogly Soltan Sanjardyr. (1118-1157). Soltan Sanjaryň hökümdarlyk eden döwründe döwletiň ylmy medeni ösüşi güýjeýär. Döwletiň paýtagty Merw söwda merkezi bolup onuň welaýatlary ösen suwaryş ulgamy bilen üpjün edilýär. Merw örän uly medeni merkez bolupdyr. Ol ýerde deňi-taýy bolmadyk onlarça kitaphanalar ylmy merkezler bolupdyr. 1138-1148 ýyllarda Soltan Sanjar Köneürgenjiň hökümdary Atsyz bilen göreş alyp barypdyr. Seljuklar döwründe ýerden suwdan peýdalanmagynyň iktä görnüşi peýda bolupdyr.

Ikta – goşunynda gulluk edýän nökere berilýän nesilden-nesile geçmeýän ýer suw paýydyr. Soltan Sanjaryň döwründe şäherlerde hünärmentçilik söwda ösýär. Soltan Sanjar bilimli bolupdyr, goşgy ýazmagy gowy görüpdür, alymlara howandar bolup ylmyň ösmegine ýardam edipdir. Onuň köşgi şahyrsyz we alymsyz bolmandyr. Soltan Sanjar elmydama olaryň öwütlerini we maslahatlaryny diňläpdir. Onuň köşk şahyry Enweri bolupdyr. Soltan Sanjar gurluşyk işlerine binagärçilige uly üns beripdir. Şäherlerde kerwensaraýlar metjitler, mowzeleýler salynýar.

Soltan Sanjar ömrüniň soňky ýyllarynda 1153 ýyllarda Täjigistanyň daglyk ýerlerinde ýaşayan Balh oguz taýpalary bilen göreş alyp barýar. Netijede Soltan Sanjar olara ýesir düşýär we 3 ýyldan soň oňa gaçmak başartýar. Emma ýurduna dolanyp gelende öňki döwlet ýokdy we bir ýyldan soň 1157 ýylda 73 ýaşynda aradan çykýar

16. Köneürgenç Türkmen döwleti.

Köneürgenç gaty irki döwürlerden Oguz nesilleriniň mesgeni hökmünde tanalypdyr. Horezmiň ykdysady taýdan ýokary göterilmegi X asyryň ikinji ýarymyndan gözbaş alyp gaýdýar. Horezm seljuklaryň häkimine tabyn bolan döwründe onuň ykdysadyýeti gaty çalt ösüpdir. Bu ýagdaý belli bir derejede oňa syýasy özbaşdaklygyň berlendigi bilen baglydyr. Horezmi oguz-seljuklaryň wekili dolandyryýar. Olaryň Horezmdäki ilkinji wekili Anuş Tegin bolupdyr. Anuş Teginiň başda Gaznanyň hökümdary Bilge hökümdaryň guly bolupdyr, soň seljuk Mälik şanyň eline suw akydyjy bolupdyr. Soň köşkde ilki soltanyň hammam enjamlaryny saklaýjy bolýar, soňra köşkde syhne (komendant) wezipesine ýetýär. Wepaly gulluk edeni üçin Mälik şa onuň Köneürgenjiň hökümdary edip belleýär, Anuş Teginiň öleniden soň, onuň oglu Kutbedin Muhammet (1097 – 1128) Horezmiň hökümdary edip bellenýär. Şeýlelikde, Anuş Teginler nesliniň wekilleri Horezmşalar lakamy bilen Horezmiň mirasdüşer häkimleri bolup galyberýär. Şonuň üçin taryhda Köneürgenç türkmen döwletine Horezm şalar döwleti hem diýilýär. Köneürneç türkmen döwletini guran Oguz hanyň begdili agtygynyň nebereleridir. Kutbedin Muhammet Merwde gowy bilim alýar. Ol alymlara, dini işgärlere goldaw berýär we Soltan Sanjara wepaly gulluk edýär, onuň bilen bile ýörişlere gidýär. Horezmşalar nesilşalygynyň kuwwatly we garaşsyz döwlet bolmagynyň hakyky aladasyny eden Muhammediň ogly Atsyz (1128 – 1156). Ol Horezmşalar nesilşalarynyň ilkinji hökümdary bolýar. Atsyz seljuklar döwletiniň güýçden gaçmagyndan peýdalanyňp garaşsyzlyga ymtylýar, ýöne 1138-nji ýyldaky gozgalaňy üçin Soltan Sanjar oňa temmi berýär – Köneürgençden kowýar. Emma Atsyz birnäçe wagtdan Soltan Sanjardan ötünç sorap yzyna dolanýar. Ol Syrderýanyň boýundaky türkmenler bilen harby çaknyşyklar geçirýär. Müňgýslagy basyp alýar. Atsyz hökümdarlyk edýän ýerlerini barha giňeldýär. Ol öz hökümdarlygyny Seýhun

derýasynyň (Syrderyýanyň) boýunda ýerleşen Jende çenli giňeldýär. Atsyz türkmen taýpalaryndan ybarat bolan güýçli goşun düzýär we seljuklaryň soltany Sanjara garşy uruş hereketlerini alyp barýar. Şeýlelikde, ol seljuklaryň merkezi häkimiýetini ykrar etmän başlaýar we Horezmiň özbaşdaklygy ugrunda göreşýär. Soltan Sanjar Atsyzyn goşunyny birnäçe gezek derbi-dagyn hem eden bolsa , ony gutarnykly boýun egdirip bilmändir.

1153-nji ýylda bolan oguz taýpalarynyň gozgalaňy Soltan Sanjaryň döwletine güýçli zarba urýar. Bu çylşyrymly ýagdaýy hem-de Soltan Sanjaryň oguz taýpalaryna ýesir düşmegini Atsyz öz ýerlerini giňeltmek üçin peýdalanmaga çalyşýar. Şol maksat bilen ol ilki Amula (Çärjew), soňra Merw, Saragt, Nusaý etraplaryna harby ýöriş edýär. Oguzlaryň berk gaýtawul bermegine sezewar bolup, yzyna dolanýar. Atsyz ýesir düşen Soltan Sanjar bilen Balh oguzlarynyň arasynda araçyllyk hem edipdir. 1156-njy ýylda Atsyz Günorta Türkmenistana in soňky harby ýörişi geçirende, Nusaýyň golaýynda ölýär. Şondan soň Horem tagtyna onuň ogly Il Arslan (1156-1172) geçýär. Köneürgenje özbaşyna döwlet gurmak diňe Beýik Seljuk döwleti synagdan soň başartdy. Il Arslan Horezme garaşsyz döwlet diýip resmi taýdan yglan edipdir.

Il Arslan harby güýçlerine aýratyn üns beripdir. Goşundaky esgerlere berilýän ýer paýy we haky ep-esli artdyrypdyr. Akademik W. W. Bartold Il Arslanyň musulman dünýäsiniň gündogar böleginiň in güýçli patyşasy bolandygyny belleýär. Il Arslan Gürgeni we Dagystany özüne boýun egdirýär.

Köneürneç türkmen döwletiniň paýtagty – Gürgenç (Ürgenç, Jürjen), onuň harawaçylygy häzirki Daşoguz welaýatynyň Köneürgenç etrabyňyň günorta çetinde ýerleşýär. Ol 400 gektara golaý meýdany tutýar. Gürgenç şäheri syýasy, medeni we söwda merkezi bolýar. Hünärmençilik, medeniýet gülläp ösüpdir. Horezmiň şäheri aýratyn hem Gürgenç Ýewropa we Aziýa ýurtlary bilen gyzgalaňly söwda alyp

barypdyr. Gürgençde baý bazarlar bolupdyr. Horezm söwdagärleri haly, ýüpek äkidipdirler. Russiýadan bal, agaçdan ýasalan önümler daşalypdyr. Gürgençde köp rus täjirleri ýaşapdyr. Gürgençde hat-da haýyş etdirip, buthana gurduran rus söwdagärleriň obşinasy hem bolupdyr. Gürgenjiň ilaty diňe bir ekerançylyk bilen meşgullanman, eýsem, maldarçylyk bilen meşgullanypdyr. Oňat hilli toýun gap-çanaklary öndürmek, demri, bürünji we kümüşi işläp bejermek, ýarag öndürmek ýaly senetçilik önümçiligi ep-esli ösüpdir. Gurluşyk sungaty uly üstünlikler gazanypdyr. Uly-uly çig kerpiçden we tagtadan köp otagly jaýlar, äpet köşkler, ybadathanalary gurulypdyr (Tekeşiň mawzoleýi, Törebeg hanymyň mawzoleýi, minaralar). Ýörite okuw jaýlar kerwensaraýlar bolupdyr. Köneürgenjiň ussalarynyň täsiri Wolga derýasynyň aşyk akymynda ýerleşen Gyzył ordanyň şäheri Saraý gurluşynda güýçli bolupdyr.

Il Arslan ölendenden soň, onuň ogullary, Tekeş bilen Soltanşanyň arasynda häkimiýet ugrunda göreş başlanýar. Netijede, Horezm tagtyna Tekeş (1172 – 1200) çykýar. Soltanşa Merwde hem Saragtda öz hökümdarlygyny ýöredipdir. Soltanşa ýygyn dartyp Horezme tarap süýşýär. 1184-nji ýylda Tekeş Soltanşanyň goşunyny kül –peýkun edýär. Soltanşa Dehstana gaçyp gidýär. Soltanşany yzarlap baran Tekeş Dehstany özüne bakna edýär. Soltanşa aradan çykandan soňra onuň ýerleri hiç-hili gan döküşiksiz Tekeşiň gol astyna geçýär. Tekeş Maryny, Saragty basyp alypdyr, 1193-1194 –nji ýyllarda Horasany öz hökümdarlygyna birikdiripdir. Tekeş 1194-nji ýylda Nişapuri, 1196-njy ýylda bolsa demirgazyk-günbatar Eýrany basyp alypdyr.

Tekeşiň hökümdarlyk eden döwründe Horezmşalar döwletiniň ýerleri Syrderýadan tä Yraga çenli giňelipdir. Bagdat halyfynyň goşunlaryda derbi-dagyn edilýär. Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy Mukaddes Ruhnamada şeýle ýazýar: “Alaeddin Tekeş Köneürgenç döwletini iň uly derejä göteren hökümdardyr”. (228-nji sahypa)

Şeýlelikde, Horezm musulman Gündogarynda iň güýçli döwletleriň birine öwrülýär. Ol öz taryhynda hiç wagt şeýle derejä ýetmändir.

Tekeş Horezmi dolandyran döwrüniň soňky ýyllarynda Bagdat halyfy bilen gapma-garşylyklar ýitileşýär. Şonuň ümin Tekeş Bagdata täzeden ýöreyiş edýär, emma ol ýoriş wagtynda keselläp ölýär.

Tekeş Gypjakhany Jankişiniň gyzy Türkan hatyna öýlenen eken. Ol gelip çykyşy boýunça Gypjaklylaryň baýat taýpasyndan bolup, şolaryň wekilleriniň birnäçesine ýokary harby wezipeleriniň berilmegini gazanypdyr. Şonuň üçin Tekeşin ogly Alaeddin (Muhammet II) (1200 – 1220) döwletini dolandyrmakda Tekeş halkynyň hem täsiri uly bolupdyr. Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy Mukaddes Ruhnama kitabynda şeýle ýazýar “Türkmen soltanlyklarynda, şalyklarynda şalaryň ejesi ýada aýaly uly hormata mynasyp bolupdyr. Olara Tarhan (taryhy çeşmelerde Terken-Türkan) hatyn diýip ýüzlenipdirler. Soltanyň ejesi, aýaly, tutuş soltanlygyň ejesi hökmünde sylanypdyr, emma näçe hormata mynasyp edilse-de, türkmen soltanlarynyň ejesini ýa-da aýalyny döwlet işine aňsat-aňsat gatyşdyrmandyrlar. Türkmenler “aýalyň tagtam, bagtam ojagyň başyndadyr” diýen pikire gulluk edipdirler. Köneürgenç soltanlygynda soltan Muhammet döwründe dul ejesi Türkan hatyna şol berk kadakanuny ýykmak başardypdyr, Türkan hatyn ogly bilen deň halatda ýurt sorap başlapdyr. Soltanyň Türkan hatyny beýle derejä götermegini serkerdelerem, beglerem, ketgudalaram, din ulamalaram oňlamandyrlar. Netijede, uly soltanlyk Çingiz handan ýeňilýär”. (223-224-nji sah.)

Tekeşin ömrüniň soňky ýyllarynda Gur döwleti (1165 -1215-nji ýyllarda demirgazyk Hindistanyň we Owganystanyň territoriýasynda) bilen uzaga çeken urşa başlapdyr. Ol uruş Muhammet şanyň döwründe hem dowam edipdir. Gurlar Horezmiň paýtagty Gürgenje howp salýarlar. Gürgenji gurlardan goramak üçin Türkan hatynyň tagallasy bilen 70 müň adamdan ybarat meýletin goşun düzülipdir. Gurlar derbi-dagyn edilýär, Balh we Gazna Horezme goşulýar. Muhammet II Gurly türkmenleri bilen

bolan söweşlerden soň 1210-njy ýyl töwereginde Parsyň uly bölegini basyp alýar. Buharany we Samarkandy boýun egdirýär. Garahytaýly Gur hanyň ülkesine çozýar we onuň paýtagty Otrar şäherini eýeleýär. Öňki Gur döwletiniň mülkleri Muhammet şanyň uly ogly Jelaletddin Meňburnuň ygtyýaryna berilýär. 1209 – 1210 –njy ýyllarda Muhammet II Garahytaýlylary derbi-dagyn edenden soň, Mawerannahyr tutuşlygyna Horezme birikdirilýär. Muhammet II Isgender säni (Ikinji Aleksandr) diýip at alýar. Ol Soltan Sanjaryň hem adyny özüne alyp, Sanjar ýaly uzak möwritli soltanlyk etmegi arzuw edipdir, özüne “Sanjar” lakamyny alypdyr. Muhammet II öz ejesi Türken hatynyň täsirinden çykmak üçin paýtagty Samarkanda geçirmäge synanyşýar.

Köneürgenç türkmen döwleti dolandyryşynda Beýik Seljuk türkmen döwletini özlerine nusga edinip alynypdyr. Sebäbi Köneürgenç türkmenleriniň döwleti Beýik Seljuk türkmen döwletiniň gönüden-göni dowamy hasaplanýar. Hökümdarlyk alamatlary baýdak we çadyr bolupdyr. Soltan, edil Seljuklarda bolşy ýaly gara lybaslary geýipdir. Soltanyň ýörite sazanda topary günde baş sapar saz çalyp, öz nobatçylygyny çalşypdyr.

Köneürgenç türkmenleriniň hökümdarlary ilkişada “Horezmşah”, “Mälik”, “Jahanşah” unwanlary (titullary) göteripdirler. Çeşmelerde Atsyzyň “Gazy”, (göreşiji) unwanyny onuň ogly Arslan “Mälik” unwanyny göterendigini aýdýar. Muhammet şa “Ulug Alp” (batyr) diýen unwany bolupdyr. Muhammet şanyň tugrasynda “ Allanyň ýerdäki kölegesi” diýen sözler ýazylypdyr. Döwletiň çäkleriniň giňelmegi bilen soltanlar özlerine Jahan şa unwanlary bilen atlandyrylyp başlapdyrlar.

Hökümdaryň ady hutbada okalandan soňra onuň adyna teňňe zikgelenipdir. Tagt hökümdaryň dabaralarda we kabul edişiklerinde uly rol oýnapdyr. Hökümdaryň häkimligine başlamagy onuň dabaraly ýagdaýda tagtda oturmagy bilen başlanypdyr. “Paýtagt” sözi hem “tagtyň duran ýeri, tagtyň aýagynyň aşagy”, diýen manyny berip tagtyň ýerleşen şäherine paýtagt diýlipdir. Hanlar we emirler maňlaýlaryny ýere degirip,

hökümdara wepalydygy barada kasam edipdirler. Soltan sapara çykan ýagdaýynda, eger resmi kabul edişlikler göz önünde tutulan bolsa, onda hökmany suratda çadyr gurulyp, onuň ortasynda tagt ýerleşdirilipdir. Hökümdar mukaddes we eldegrilmesiz hasaplanypdyr. Köneürgençli sultanlaryň nähili täç geýendikleri baradaky maglumatlara biz taryhy çeşmelerde duş gelmedik, ýöne onuň owadan, gymmatbaha daşlar bilen bezelendigi, haşamly bolandygy ikuçsuzdyr. Dabaraly kabul edişliklerde we sapara çykanda hökümdaryň kellesiniň üstünde çetr (saýawan) tutulypdyr. Çetr hökümdaryň ýerleşen ýerini uzakdan saýgarmaga mümkinçilik beripdir. Köneürgenç türkmenlerinde gara reňkiň diňe soltana degişlidigini, çetriň, baýdagyň reňkiniň bir bolmalydygyny göz önünde tutsak, Köneüegenç türkmenleriniň sultanlarynyň çetriniň gara reňkde bolandygyny çaklamak mümkin. Soltanyň köşgüniň ýa-da çadyrynyň önünde belli wagtlarda, adatça namaz wagtynyň bolandygyny duýduryp, ýörite saz çalynypdyr. Oňa nobat diýilipdir. Köneürgenç türkmenlerinde günde baş wagtyna nobat çalmak düzgüni bolupdyr. Muhammet II namaz wagtlarynda nobat çalmak düzgünini ýatyrp, onuň ýerine täze düzgün girizipdir. Ol günde iki gezek - gün doganda we batanda çalynypdyr. Onda ulanylýan deprekler, nagaralar, surnaýlar we beýleki saz gurallary altyn çaýylan bolup, sazandalar hem ýörite nusgada bezelen eşikleri geýipdirler. Soltanyň sazandarlar toparyna mehterler ýolbaşçylyk edipdir. 27 sany nagaraçy 27 sapar nagara urupdyr. Jelaleddin döwründe günde baş sapar nobat çalynypdyr.

Köneürgenç türkmenleriniň döwletiniň baýdagy gara reňkde bolupdyr. Sebäbi olar gara baýdagy bolan Soltan Sanjaryň ölüminden soňra Beýik Seljuk türkmen imperiýasynyň kanuny mirasdüşeri hasaplap, olaryň baýdagyny kabul edip alypdyrlar. Hökümdaryň baýdagy syýahatda, söweşde ýörite bellenen baýrakdar tarapyndan göterilipdir. Örän mukaddes saýylan baýdak aýratynam söweş ýagdaýynda goralyp saklanypdyr. Baýdagyň duşmanyň eline düşmegi döwletiň ýenlendigini aňladypdyr.

Köşkede düzgün-nyzamy ýöreden, aýratynda hökümdar bilen döwletiň beýleki esasy adamlarynyň arasynda gatnaşyklary dogry ýola goýan adamlara hajyplar diýilipdir. Bu adamlar soltanyň kabulhanasynda perdeçi, gapyçy wezipesini ýerine ýetiripdirler. Olar soltanyň huzuryna kimi goýbermelidigini, kimi goýbermeli dældigini kesgitlepdirler. Soltanyň ynamyna giren bu adamlara soňabaka has uly wezipeler ynanylypdyr. Hajyplara ilçiniň wezipeleri, haýsydyr bir etraby dolandyrmak hem ynanylypdyr. Allaeddin Muhammet şa daýysy hajyp Emir Mäligi Hyrada häkim belläpdir. Ol bu wezipäni Muhammet şa aradan çykýança ýerine ýetiripdir.

Köneürgenç türkmenleriň köşgünde merkezi häkimiýet wezir baştutanlyk edipdir. Ol hökümdaryň wekili hökmünde döwlet işlerini edara edipdir. Eger wezir “nyzam al-mülk” mülkleriň nyzamçasý unwanyny göterýän bolsa, onuň hökümdaryň ýanynda oturmaga, onuň bilen bile naharlanmaga hukugy bolupdyr. Wezir ýanynda wezirlik möhürini göteripdir. Baş weziriň baştutanlygynda birnäçe (hat-petek diwany, harby diwany, maliýe diwany, salgytçylar diwany we başgalar) işläpdir. Şazadalaryň hem wezirleri bolupdyr. Welaýatlara iberilen wezirler ol ýerde merkezi häkimiýetiň wekili hökmünde tertip-düzgüne gözegçilik edipdir. Merkezi häkimiýetde wezirden soňra diwanyň başlygy uly wezipe bolupdyr. Bulardan başgada, Köneürgenç türkmenleriň köşgünde çawuş (jansyzlaryň baştutany), sylahdar (ýaragçy), taştdar (legençi, soltanyň eline suw akydýan), jamedar (lybasçy), athana emiri, aw-şikar emiri, aşhana emiri (soltanyň iýjek tagamlaryny dadyp görüji) ýaly wezipeli adamlar bolupdyr. Olaryň ählisiniň eşiklerinde öz wezipesini alamatlandyrýan hökümdarlyk alamatlary bolupdyr. Mysal üçin sylahdaryňky – ýaý, taşdaryňky – küýse, çawusyňky – sary saýawan olaryň hersiniň kiçiräk ýygyny bolupdyr. (nesil gazetini, 2004-nji ýyl Türkmenbaşy aýynyň 15-i).

Şeýlelikde, Horezmşalar döwleti ägirt uly ýerleri özüne tabyn edipdir. Ol öz çäklerine bütin Merkezi Aziýany, gazagystany, Eýrany,

Yragy, Owganystany, Hindistany birleşdiripdir. Ol Ýakyn we Orta Gündogaryň iň güýçli döwletleriň birine öwrülýär. Köp ýerleri basyp alan soň döwlet baýapdyr. Ekin ekmek üçin täze-täze ýerler açylypdyr. Täze-täze suw desgalar gurlupdyr. Arheolaglar Tüniderýanyň (Amyderýanyň köne akabasy) boýlarynda şeýle desgalaryň birnäçe galyndysyny tapdylar. Şol döwrüň alymy an-Hesewiniň habar bermegine görä, Horezm döwletine tabyn edilen bu uly ýerlerde 400 golaý şäher bar eken. Horezm şalaryň şowly basybaljykyly ýörişleri boýun egdirilen ýurtlaryň hasabyna Horezmiň ykdysady we medeni taýdan ösüşine oňaly täsir edipdir. Bu ýerde ummasyz maddy hem ruhy baýlyklar, ýokary hünärli işçi güýçleri toplanypdyr. Türkmenistanyň territoriýasynda (Merwde) iki ýyllap ýaşan feograf Ýakutyň ýazmagyna görä. Ol Horezm ýaly gülläp ösen welaýaty hiç mahal hiç ýerde görmändir. Ýurtda oba hojalygy parlap ösüpdir, ekin meýdanlaryň, baglaryň, üzümüň we beýleki agaçlaryň uly plantasiýalary bolupdyr. Senetçiligiň, içerki söwdanyň ösmegi Horezm döwletini has pugtalandyrýar. Şol döwürde ýerli altyn dinardan başga köp mukdarda mis pullar hem söwda dolanşygynda bolupdyr. Daşarky söwda ösüpdir.

Köneürgenç türkmenleriň döwletiniň daşky abadançylygyň aňyrsynda içki säwlikler gizlenipdir. Ýurduň ykdysady ösüşine garamazdan daýhanlaryň, senetçileriň ýaşayyş derejesi pes bolupdyr. Ikta özüniň mazmunyny üýtgedip, nesilden-nesile geçýän mülke öwrülipdir. Iktadarlar mülk ýerlerinde ýaşan daýhanlardan diňe hyraç we beýleki salgytlary almak bilen çäklenmän, olaryň üstünden sud – administratiw işlerini alyp barmaga-da ygtyýarly bolupdyr.

17. Mongollaryň merkezi aziýa aralaşmagy. Jeleddin Meňburun.

Çingiz han gysga wagtyň içinde çarwa mongollardan düzülen güýçli atly goşuny döredip, basybalyjylykly ýörişlerine başlaýar. 1211-15-nji ýyllarda Demirgazyk Hytaýy 1215-njy ýylda basyp alandan soň, ol Merkezi Aziýa harby ýörişe taýýarlyk görýär. Çingiz han ýurduna gelýän täjirlerden Horezm barada köp maglumat toplapdyr. Şolaryň biri Mahmyt Ýalawaç bolmaly. Ol Horezm döwletiniň içki ýagdaýy, harby bölümleri, şäherleri, Muhammet II-niň içeri we daşary syýasaty barada Çingiz hana yzygiderli maglumatlar ýetirip durýar eken.

1218-nji ýylda Çingiz han ilçilerden we täjirlerden ybarat 500 adamy Merkezi Aziýa ýollaýar. Häzirki Günorta Gazagystandaky Otrar şäherine ýetende, mongol kerwenleri saklanýar. Ondaky harytlar talanýar we 450 adam öldürilýär. Bu konflikt Çingiz hanyň Merkezi Aziýa çözmäge üçin bahana bolýar.

Çingiz han 1219-njy ýylyň güýzünde 150-200 müň atly goşun bilen Horezmşalar döwletiniň üstüne ýörüş edýär. Mongollaryň diwary ýykýan ýaraglary bolupdyr. Muhammet II derrew harby maslahat geçirýär. Şonda Jeleddin köp adamly meýletin halk goşunyny düzüp, Syrderyanyň boýunda esasy söweşi gurap, duşmany ýurduň jümmüşine goýbermän çym-pytrak etmegi teklipl edýär. Muhammet II her bir şäheriň özbaşdak goranyş taktikasynyň tarapdary bolýar. Bu bolsa mongollaryň ýeňiş gazanmagyna oňaýly şert döredipdir. Ýogsam Horezm goşunlarynyň sany-da, söweşeň ukyplylygy-da Çingiz hanyň goşunundan asgyn däl eken.

1219-njy ýylyň Ruhnama aýynda mongol goşuny Otrar şäherine ilkinji zarbany urýar. Alty aýa golaý gabawdan soň şäher basybalyjylaryň eline geçýär. Otraryň synmagyna garaşyp, mongollar Buhara 1220-nji ýylyň Baýdak aýynda, Samarkanda Nowruz aýynda hüjüm edýärler. Horezm şasynyň nädogry söweş strategiýasy gysga wagtyň içinde bu şäherleriň mongollar tarapyndan basylyp alynmagyny ýenilleşdirýär.

Mongollar galalary zabt edýän wagtynda, öz goşunlarynyň önünden ýesir düşenleri we parahat ilaty sürmek ýaly, ynsanperwerlige ters gelýän taktikany ulanyp, öz ýitgileriniň azalmagyny gazanypdyrlar. Ondan-da başga mongollar basylyp alnan çarwa ilatyň bir bölegini öz goşunlaryna alyp, täze basybalyjylykly ýörüşlerde olary hem nökler hökmünde peýdalanyndyrlar. Bu bolsa belli bir derejede özleriniň tylynda gozgalaň turmagynyň önüni alypdyr.

Basybalyjlara dagynyk halda garşylyk görkezmek netije bermänsoň, Horezm şasy Muhammet II aljyraýar we mejbury ýagdaýda tagty taşlap öz janyny halas etmek üçin Samarkandy taşlap, Nişapura tarap gaçýar. 1220-nji ýylyň tomsunda Çingiz han öz serkerdeleri Subudaýyň, Jebäniň we Tukajaryň baştutanlygynda 30-müň atly goşuny onuň yzyndan kowgy iberýär. Muhammet II Kaspiý deňzindäki Abeskun adasynda gizlenýär, şol ýerde-de öýkeniniň sowuk almagy zerarly Bitaraplyk aýynda ölýär. Ol ölmeziniň önüsyrynda ogullaryny ýanyna çagyryp, ogullarynyň in başarjaňy, türkmen aýaly Aýjäkden bolan ogly Jeleleddin Meňburny Horezm tagtynyň mirasdüşeri edip belleýär, onuň höküm süren ýyllary 1220-1231-nji ýyllar. Jelleleddiniň mertligi, onuň Watana bolan gyzgyn söýgüsi barada rowaýatlar aýdylypdyr. Onuň ady tutulanda Mongollar sandyraberýän eken.

Muhammet II-niň ýurduň ykbaly çözülýärkä, ony taşlap gaçmagy Gürgenjiň we Horasanyň ilatyny howsala salýar. Has beteri-de, ol ýurtdan gaçmazýandan ön: “Mongollar ýurdy talar-da gider, olara garşylyk görkezmegiň zerurlygy ýok” diýen mazmunly permany ýerlere iberipdir. Halk köpçüligi şanyň pendine gulak asman, basybalyjlara aýgtyly garşylyk görkezipdir, ýöne ol köplenç şowsuz tamamlanypdyr. Hojent şäheriniň hökümdary Temir mälik mongollar bilen bolan gazaply söweşde ähli goşunyny ýitirip, özi 1220-nji ýylyň tomsunda zordan Gürgenje gelip ýetýär. Jendiň töwereklerinde ýaşaýan türkmen taýpalaryndan 10 müň adam zorluk bilen mongol goşunyny alypdyr we Horezme garşy söweşmäge mejbur edilipdir. Az-kem ýol geçilen soň,

türkmenler gozgalaň turuzyp, mongol serkerdeleriniň birnäçesini öldüripdirler. Çingiz hanyň ganhorlary azatlyk isleýänlerden zalymlyk bilen öç alypdyr. Türkmenleriň bir bölegi şol ýerde gyrlypdyr, aman galanlary Amula (Çärjewe) hem-de Merwe gaçypdyrlar. Merwiň ilaty Jentden gaçyp gelen türkmenler bilen birigip, mongollara garşylyk görkezmäge ykjam taýýarlyk görüpdir.

Mongol basybalyjylary Demirgazyk Horezmiň şäherlerini tozduryp, Gürgenje howp salanda, şäherdäki ýagdaý örän çylşyrymlydy. Şol wagt Türkan hatynyň göwnüne ýaramayan adamlardan, olaryň maşgalalaryndan öç alynmagy ýerli ilatda närazylyk döredipdi. Şonuň üçin ol 1220-nji ýylyň ýazynda şäherden çykyp gitmäge mejbur bolupdy. Şondan soň şähre hakykat ýüzünde häkimiýetsizlik döräpdi.

1220-21-nji ýyllaryň gysynda Muhammet II-niň ogullary Jellaeddin, Ozlagşa, Akşa dagy Gürgenje gelýärler. Türkan hatynyň kowum-garyndaşlaryndan bolan gypjak emirleri Jelaeddiniň Horezmşa tagtyna çykmagyna garşy bolýarlar. Olar Türkan hatynyň dogany Humar tegini Gürgenjiň soltany diýip ykrar edýärler we Jelaeddin Hojent şäherini goramakda batyrlýk görkezen goşunbaşy Temir mäligiň goldamagynda 300 atly türkmen nökeri bilen Gürgençden çykyp, günorta tarapa gitmäge mejbur bolýar. Ol Nusaý galasynyň golaýyna ýetende, mongollaryň 700 adamlyk goşuny bilen çaknyşyp, duşmany derbi-dagyn edýär. Olar Nişapura tarap süýşýärler. Tizara mongollaryň ýetip gelýändigini eşiden Ozlagşa, Akşa hem Gürgençden gidýärler, emma olar ýolda mongollar tarapyndan öldürilýär. Jelaeddin Nusaýyň golaýynda 300 esgeri bilen mongollar bilen ilkinji çaknyşygynda olaryň 700 atlysyny eňýär. Mongollar söweş meýdanynynda ýaraglaryny hem talap alan oljasyny taşlap gaçarlar.

1221-nji ýylyň başlarynda Çingiz hanyň ogullary Juçynyň, Çagataýyň we Ugedeýiň baştutanlygyndaky mongol goşunlary (käbir maglumata görä, 100 müň töweregi goşun we ýesirler) çar tarapdan Horezmiň paýtagty gürgenje çozýarlar. Reşit ed-Diniň we Jüweýniniň

berýän maglumatlaryna görä, harby çaknyşyklaryň ilkinji günlerinde mongollar 100 müň adamy edil palaç ýatyrany ýaly edipdirler. Ýerli ilat paýtagty gahrymançylyk bilen goramagyny dowam etdiripdir. Söweşleriň birinde mongol esgerleriniňem daşy gabalypdyr we olaryň 3000-si öldürilipdir. Şäheriň gabawy alty aýa çekipdir. Bu ýagdaýdan habarly Çingiz han özüniň ogly Ugedeýi Gürgenji zabt edip almaga gatnaşýan mongol goşunlarynyň baştutany edip belleýär. Ol hilegärlik bilen Gürgenjiň emiri Humar tegini mongollaryň tarapyňa geçmäge yrypdyr. Emir dönüklük edip, şäheriň derwezesini açdyrýar. Sylag-serpaýa garaşýan Humar tegin mongollar tarapyndan öldürilipdir. Şeýlelikde, 1221-nji ýylyň tomsunda Gürgenç mongollaryň eline geçýär we şäheriň senetçileri, çagalary, ýaş aýallary gulçulyga sürlüp äkidilipdir, galanlary bolsa öldürilipdir. Soňra duşmanlar Amyderýanyň bendini açyp, şäheri suwa gark edipdirler. Ähli jaýlar ýykylypdyr. Gürgençde mongol basybalyjylarynyň wagşylyk bilen öldüren adamlarynyň umumy sany hakyndaky maglumatlar taryhy çeşmelerde biri-birine çapraz gelýär. Reşit ed-Diniň sözlerine görä, olaryň sany 1mln. 200 müň adama barabardyr. Sebäbi ilatyň uludan-kiçisine çenli ählijesi mongol basybalyjylaryna tabyn bolmak islemändir. Güçli şyh Nejmeddin Kubra hem şehit bolýar.

Çingiz han “şyhlyryň şyhy, keramatlylaryň täji-nusgasy” Nejim ed-Din Kubranyň at-owazasyny eşidip, oňa şäherden çykyp gaýtmagy we öz hataryna goşulmagy teklipe edipdir. Şyh hem oňa: “Şu ilat bilen ykbalyň eçilen ähli süýji-ajysyny deş-deň paýlaşyp, 70 ýyl ýaşadym. Indem başa iş düşen günü bularyň ýanyndan gaýtmak adamçylyga sygmaz” diýip jogap beripdir. Şäheri mongollar eýelänlerinden soň, şyhy ölüleriň içinden her näçe gözleselerem tapyp bilmändirler.

Mongol basybalyjylary Günorta Türkmenistanda hem ilatyň yzygiderli garşylyk görkezmeğine duçar bolýarlar. Aýratynam Nusaýda we Merwde gazaply söweşler bolupdyr. 1220-nji ýylyň tomsunda basybalyjylar Nusaýyň töweregindäki ilaty zorluk bilen gabap işlerine

sürüp 15 günden soň, galany basyp alypdyrlar. Bu pajygaly wakalaryň janly şaýady Muhammet an-Nesewiniň sözlerine görä, Nusaýda gyrylanlaryň sany 70 müň adama barabardyr.

Merwiň käbir hökümdar topary mongol goşunynyň güýjünden howatyr edip, oňa tabyn almagy ündäpdir. Ilatyň esasy köpçüligi, şol sanda çarwa türkmenler hem duşmana garşylyk görkezmegiň tarapdary bolupdyrlar. Merwi goraýjylaryň bu toparyna ilki Ojar bagşy, soň öň Muhammet şanyň gullugynda bolan Buka diýen türkmen baştutanlyk edipdir. Jentden gaçyp gelen türkmenler hem olara birigipdirler. Bukanyň toparyna Merwiň çäklerinden uzagrakdaky türkmenler hem gelip goşulypdyrlar.

1220-nji ýylyň güýzünde Horezm şanyň ozalky weziri Müjir el-Mulk Merwde peýda bolýar. Wezir Merwi goraýjylara umumy baştutanlyk etmegi öz üstüne alýar. Ol mongol goşunlarynyň çozuşlaryny yzyna gaýtarmagy başaýar. Dönüklük edeni üçin, Merwiň ruhanlarynyň baştutany Şyh al-Yslamy we Sarahsyň hökümdary Şems ed-Din Alyny jezalandyrýar.

1221-nji ýylyň başlarynda Çingiz hanyň ogly Tuly hanyň baştutanlygynda Sarahs, Abywert basylyp alynýar we soňra şol şäherleriň ilaty gabaw işleri üçin Merwiň üstüne sürülýär. Müjir el-Mülk Merwi goraýjylaryň ynamyny ödäp bilmändir, ol gorkaklyk edipdir. Türkmen meýletin goşunlary bilen onuň arasynda agzalalyk döreýär. Türkmenler Amuldan gelen Ygtyýar ed-Dini öz goşun serkerdesi edip saýlapdyrlar. Merwi goraýjylaryň güýjüniň dagynyklygy mongol goşunlarynyň aňsat ýeňiş gazanmagyna mümkinçilik beripdir. 1221-nji ýylyň Baýdak aýynda ýedi günlük gabawdan soň Merw boýun egýär. Mongol basybalyjylary 60 müň aty, köp sanly goýun sürüsini, başgada dürli oljany ele salypdyrlar. Orta asyr taryhçysy Juweýniniň sözlerine görä, Merwiň köp sanly ilatyň jemi baş müňe golaý adam, şol sanda ýesirlige äkidilen 400 senetçi sag-aman galypdyr. Başga bir taryhçy Muhammet Isfizarynyň maglumatlary boýunça, mongollaryň Merwde öldüren adamlaryň umumy sany 1 mln.

300 müňe golaý bolupdyr, şolaryň 100 müňden köprägi wagşylyk bilen gynalyp öldürilipdir. Kitaphanalar, ylym ojalary ýumrulýar. Köp sanly suw desgalar sandan çykýar.

1221-nji ýylyň tomsunda Jeleddin Demirgazyk Owganystanyň Gazna şäherinde ornaşyp, 60 müň goşun toplaýar. Oňa türkmenleriň halaç taýpasy, owgan meýletin goşuny, garlyklar hem goşulypdyrlar. Ýazyrlaryň serdary Omar hanyň agtygy Gurbangylyç Jeleddiniň iň ýakyn kömekçisi we goşun serkerdesi bolupdyr. Ol ene tarapdan Jeleddiniň ganybir garyndaşy eken. Ilkinji üç günläp dowam eden söweşden soň Jeleddiniň goşunlary Waliýan galasyny eýeleýär. Bu söweşde 1000-den gowrak duşman gyrylýar. Soňra mongollaryň täze gelen 45 müňlük goşuny hem Gazna şäheriniň golaýyndaky Perwanadan çym-pytrak edilýär. Şol ýenişden soň ele düşen oljany paýlaşmakda goşun serkerdeleriniň arasynda dawa-jenjel başlanýar we halaçlar, garlyklar gidýärler. Bu bolsa Jeleddiniň harby güýjüni gowşadýar.

Çingiz hanyň esasy güýçleri Jeleddiniň garşysyna şöweşýän wagtynda Merwde, Abywertde, Sarahsda we beýleki ýerlerde mongol garnizonlaryna garşy gozgalaňlar turupdyr. Jeleddine wepaly emirlerden biri hem onuň daýysy Ynanç han Abywerdi eýeläpdir. Ynanç han ýazyr taýpasynyň sabyrly urugynyň kethudasy bolmaly. Mongollaryň Merwdäki dikmesi Zyýa ed-Din Aly şäherden çykyp gaçmaga mejbur bolýar. Ol ele düşýär we jezalandyrylyp öldürilýär.

Jeleddiniň egindeşleriniň biri Kuş tegin Merwde berkäpdir. Ol şäheriň ýykylan diwarlaryny, Murgap bendini dikeltmäge we şäheri duşmandan goramaga ýolbaşçylyk edipdir.

1221-nji ýylyň başynda mongol goşunlary gozgalaň turzan Horasanyň üstüne täzedan ýöriş edýär. Çingiz han esasy güýçlerini Merwiň üstüne sürüp, diňe tomsa golaý şäheri basyp alýar. Şondan soň şäher doly ýumrulypdyr. Ýörite mongol otrýady kyrk bir günläp şäheri talapdyr. Soňra mongol goşunlary Günbatar Horasanyň içinden geçip, Jürjände özleri üçin howply bolan Ynanç hany derbi-dagyn edýär.

1222-nji ýylyň Garaşsyzlyk aýynda mongollaryň esasy güýçleri Amyderýadan geçip, yzyna, Mongolystan tarapa ugraýar. Olar basyp alan ýurtlaryndan talanan hazynalary, ýesirleri öz ýany bilen äkidipdirler. Olar basyp alan ýerlerinde mongollara ençeme ýyldan bäri hyzmat edip ýören horezmli täjir Mahmyt Ýalawajy Çingiz han Merkezi Aziýanyň hökümdary edip goýupdyr.

Yurdumyzyň ilaty mongol basybalyjylarynyň häkimligine doly boýun bolmandyr. Olar bu döwürde esasan Jeleleddini öz hökümdary we harby serkerdesi hökmünde ykrar edipdirler. Jeleleddin bolsa Hindistanda bolan döwründe, birnäçe emiri özine tabyn edip, öz adyndan kümüş we altyn pullar çykardypdyr.

Çingiz han ölendenden soň, onuň ogly Ugedey (1227-41) kagan bolýar. Çingiz hanyň ölenine Jeleleddin gynanypdyr, “meniň elimden ölmelidi”- diýipdir. Ugedey Merkezi Aziýada hökümdarlygyny pugtalandyrmak üçin Horasana we Günübatar Eýrana goşun sürýär. Oňa Çingiz hanyň ozalky ýarag göterijisi Çormagun baştutanlyk edipdir. Ol 1228-nji ýylda ilki 30-40 müňlük goşun alyp, Horasanyň içinden otdur gylç bilen geçýär, soňra Demirgazyk-Günübatar Eýranda Jeleleddine garşy gazaply urşa girişýär. Uruşda taraplaryň hijisi hem birbada uly üstünlik gazanyp bilmeýär, ýöne ahyrsoňy Jeleleddin Azerbeýjana tarap yza çekilmäge mejbur bolýar.

Mongollara garşy göreşi dowam etdirmek üçin Jeleleddin Zakawkazýeden güýçli döwleti döretmäge synanyşýar, emma onuň gazaply hökümdarlygy gruzinlere ýaramaýar. Gruzinleriň Jeleleddini Azerbeýjandan gysyp çykarmaga eden synanşygy şowsuz gutarýar we Garniň (Demirgazyk Ermenistanda) ýanyndaky söweşde 20 müň gruzin esgeri gyrylýar. Şu ýeňişden soň Azerbeýjanyň, Gruziýanyň, Şirwanyň territoriýasy doly Jeleleddiniň gol astyna geçýär.

Gruziýada Jeleleddin öz adyndan zikgelenen metal pul çykardýar. Mongol basybalyjylaryna garşy göreşde Zakawkazýäniň ýerli ilaty ilki bada Jeleleddine uly ynam bildiripdir. Jeleleddin Kawkazdaky we

Kiçi Aziýadaky döwletlere öz wassaly hökmünde garapdyr. Tabyn bolmak islemeýänlerden gazaply aç alypdyr. Bu bolsa garaşly ýerli ilatyň oňa garşy göreşmegine getiripdir. Şeýlelikde, oňa Zakawkazýeden merkezleşen bitewi güýçli döwlet döretmek başartmandyr. Jeleddine bolan ynanyň gaçmagy mongollara garşy duran güýçleri gowşadypdyr.

Mongollaryň talaňçylykly çözüşi türkmenleriň jemgyýetçilik gurluşyny we ýer eýeçiliginiň esaslaryny düýpli üýtgedip bilmedik bolsada, onuň öndüriji güýçlerine uly zyýan ýetirdi. Ykdysady we medeni ösüş görülip-eşdilmedik derejede yza tesdirildi. Demirgazyk Türkmenistanyň we Murgap oazisiniň ösen suwaryş desgalary weýran edildi. Köpetdagynyň etegindäki zolagyň ilaty uly zyýan çekdi. Ilatyň köpüsi rehimsizlik bilen gyryldy, elinden hünär gelýänler, esasanam senetçiler mongolystana ýesir äkidildi. Basybalyjylaryň adamlary köpçülikleýin gyrmagy we gulçulyga äkitmegi netijesinde ilatyň sany ep-esli derejede azalypdyr. Mongol goşunynyň wagşylygyny taryhçy Jüweýni obrazly şeýle beýan edipdir: “Ozal haýsy bir etrapda 100 mün adamly ilat bolsa, indi şol ýerde 100 adamam galmandyr”.

Mongol çözümleri döwründe şäherleri we oturymly ekerançy taýpalaryň köpçülikleýin gyrylmagy, Türkmenistanyň territoriýasyna köp sanly türki mongol çarwalarynyň göçüp gelmegi hojalykda maldarçylygyň roluny ýokarlandyrýar. Ýurduň syýasy durmuşynda ýolbaşçylyk roly harby-çarwa han-begleriň eline geçýär. Täjirleriň yzygiderli talanmagy netijesinde gadymy Ýüpek ýolunyň täsiri pese gaçýar. Munuň özi ekerançylygyň, şäherleriň, senetçiligiň, söwdanyň soňky birnäçe asyrlaryň dowamynda pese gaçmagyna getiripdir. Mongol basyp alyşlarynyň yz ýanyndaky döwür türkmen halkymyzyň taryhynda aýratyn üns berilmegine mynasypdyr. Şu döwürde Türkmenistanyň ilatynyň häzirki zaman ednik düzümi döreýär. Şol bir wagtda mongol hanlarynyň we olara gulluga geçen ýerli han-begleriň rehimsiz eden etdiliği ilatyň garyp bölegini, harby taýdan gowşak, ownugrak taýpa toparlaryny gaçyp gutulmak ýollaryny gözlemäge mejbur edipdir.

Türkmen taýpalarynyň aglabasy Merkezi Aziýanyň, Eýranyň territoriýasyny terk edip, Kiçi Aziýa atlanypdyr. Taryhy çeşmeleriň habar bermegine görä, gaýy taýpasy Ankaranyň golaýyndaky Garadagyň sebitlerine göçüpdir. Horasandaky, Balhdaky taýpa tireleriň kä biri Azerbaýjana we Ruma gidipdir. Umuman, mongol zulumyndan dynmak üçin türkmenleriň bir toparynyň oturymly ýerlerini mydamalyk taşlap, Anadola (Türkiýe), Owganystana, Päkistana göçüp gitmäge mejbur bolandygyny aýtmalydyrys.

18. Türkmenleriň dünýä ýaýramagy we döreden döwletleri.

Ata-babalarymyz dünýäniň ençeme ýerlerine ýaýrap, ululy-kiçili döwletleri esaslandyrypdyrlar. Şol göçhä-göçlükleriň esasy sebäplerini-de ilatyň ýylsaýyn köpelmegidir tebigy baýlyklaryň (öri meýdanlarynyň, ekerançylyk üçin amatly ýerleriň, suwuň) ýetmezçilik etmegi bilen, şeýle-de içerki we daşarky duşmanlaryň zorlukly hereketleriniň barha (uruşlar, çozuşlar) güýçlenmegi bilen düşündirýärler. Haçan-da Seljuk türkmenleriniň döwleti esaslandyrylandan soňra türkmenler Kiçi Aziýa ýerlerine köpçülikleýin aralaşyp başlaýalar. Bu proses soltan Alp Arslanyň döwründe (1063-1072) başlanýar.

Kiçi Aziýada ilkinji dörän türkmen beglikleriniň hataryna Türkmenleriň tulynlyar begligini (868-969), Türkmenleriň ihçidiler begligini (935-969), Türkmenleriň Izmir begligini (1081-1098), Türkmenleriň Dilmaçogullary begligini (1085-1192), Türkmenleriň danyşmentliler begligini (1092-1178), Türkmenleriň ahlatşalar begligini (1100-1207), Türkmenleriň artyklylar begligini (1102-1408) we beýlekileri görkezmek bolar. Özge ýurtlarda berkarar edilen beglikler wagtyň geçmegi bilen garaşsyzlyk ugrundaky göreşlere başlaýarlar we

merkezi häkimiýete boýun egmezlige çalyşýarlar. Olaryň birnäçesi bolsa özbaşdak döwleti esaslandyrandyklaryny yglan edýärler.

Olardan Artyklylar begligi. Bu türkmen hökümdarlygyny esaslandyran Diýarbekir soltanyň doly ady El Salyh Nasreddin Ebül-Feth bin Muhammet bin Gara Arslan bin Dawut bin Sökmen bin Artykdyr. Hökümdar Gara Arslan Beýik Seljuk türkmen döwletiniň soltany Alp Arslanyň serkerdesi Artygyň neslinden gelýär. Artyk serkerdäniň Sökmen we Il Gazy atly iki ogly bolupdyr, soňra olar Artyklylaryň şahalaryny döredýarler. Diýarbekir hökümdarlary artyklylaryň Sökmen şasyna degişli bolupdyr. Artygyň ady taryhy çeşmelerde Artyk beg Eksük hökmünde ýazylyp, 1091-nji ýylda aradan çyklandygy barada aýdylýar, emma onuň haçan doglandygy barada maglumat ýok. Artyk beg Horosanda, häzirki Türkmenistanyň topragynda ýaşanlygy, Rum iline ýygyn sürmek arzuwynyň bolsa ony döwrüniň iň güýçli hökümdary soltan Alp Arslan bilen birleşdirenligi bellidir.

Şu ýerde, edil Artyk begiň soltan Alp Arslana birigen döwründe, başga-da bir gaty dogumly, akyllly we batyrgaý ýigidiň hem oňa birigendigi ýatlap geçmek gerek. Ol Çaka begdir. Çaka beg bilen Artyk beg bir döwürde diýen ýaly Soltan Alp Arslanyň hataryna geçýär.

Bu hökümdarlyk 1101-nji ýylda Anadulyda Seljuk türkmenleriniň nebereleri tarapyndan gurulýar. Ony guranlar Alp Arslanyň meşhur serkerdesi Artyk begiň ogullary Sökmen bilen Ilgazydyr. Bu hökümdarlyk 1409-njy ýyla çenli dowam etdi, soňra birnäçe beglige bölünýär.

Şeýle-de bu hökümdarlyk Anadolynyň türkmenleşmegine uly kömek edýär, ylma-bilime uly üns berýär. Ilkinji mehaniki robotlar Artykly hökümdarlygynyň alymlarynyň oýlap tapandygy bellidir. Artyk begiň iki ogly - Sökmen bilen Ilgazy 1091-nji ýylda kakasynyň ölüminden soňra onuň ýerine geçýärler. Artyk ogullary begligi barha güýçlenip, üç sany aýry-aýry merkezde, has takygy Hasankeýf, Harpuf we Mardynda hereket edýär.

Artyk ogullarynyň Hasankeýf topary 1102-nji ýylda 1032-ni ýyla çenli dowam edýär. Ony Artyk begiň ogly Sökmen esaslandyrýar. Mosul emiri Kurbuga aradan çykan soň emir Garaja häkim bolmak isleýär, halk oňa garşy çykyp, Musanyň özlerine häkim bolmagyny isleýärler. Jezire emiri Çökürmiş bolsa Musa garşy çykýar. Musa Artyk ogullary hökümdary Şökmene kömek üçin ýüz tutýar we eger Mosuly ele geçirip bilse oňa Hasankeýf bilen bilen 10 müň bina bermegi wada edýär. Şeýlelikde Musa Çökürmüşin ýygynyny dagydyp, Mosuly eýeleýar. Ondan kän wagt geçmänkä Musa emir aradan çykýar. Soň Mosul we Hasankeýf Artyk ogullaryndan Şökmene geçýär.

Zeňni atabeg döwletiniň emele gelmegi. XII asyryň 20-30-njy ýyllarynda häzirki Yragyň we Siriýanyň demirgazygynda emele gelen baştutanlary türkmenleriň awşar taýpasyndan bolan Zeňniler döwletiniň syýasy sahnada peýda bolmagy Beýik Seljuklar imperiýasynyň kem-kemden gowşap aýry- aýry feodal begliklere dargamagy bilen gös-göni baglanşyklydyr.

1127-1233-nji ýyllar aralygynda dolandyrylan bu neberäniň häkimligi Yragyň demirgazygyna, Anadolynyň demirgazyk-gündogaryna we Siriýa ýaýrapdyr.

Bu atabegligi esaslandyryjy Zeňni Beýik Seljuk soltany Mälik sanyň bir türkmen serkerdesi we Halabyň häkimi bolan Aksunguryň ogly bolupdyr. Yrak Seljuklarynyň Mosulyň häkimi we şol bir wagtyň özünde iki oglunyň atabegi (terbiýeçisi) edip belläpdir. “Ymadeddin” lakamyny alan Zeňni Mosula häkim bolansoň özüniň döwletini gurmak baradaky arzuwyny amala aşyrmaga girişipdir.

Atabeg Zeňniniň Yrakdaky Seljuk soltanlary we Abbasy halyflary bilen aragatnaşyklary mahal-mahal üýtgeşmelere sezewar bolupdyr. Ol soltan Mahmudyň ogly Alp Arslana hemaýatkärlik edip, ony tagta geçirmek isläpdir. Emma soltan Mesudyň özüne garşy bolmagy zerarly Zeňni oňa boýun bolmaga mejbur bolupdyr.

Ymameddin Zeňni ömrüniň ahyrky günlerinde haçlylaryň Jezirede saklanyp galan daýnç beketlerini ýok etmek üçin ýörişde gezip ýören wagty Jabar diýen galanyň golaýynda 1146-njy ýylyň 14-nji dekabrybda 60 ýaşynyň içinde öz gulamlary tarapyndan öldürilipdir. Ol öldürilen yerinde Maşhat Aly derwezesiniň ýanynda şehit ölen egindeşleriniň arasynda jaýlanypdyr. Soňra ogullary onuň guburynyň üstüne gümmez gurdurypdyrlar.

Şeýlelikde Ymadeddin Zeňni ölenden soň onuň döwleti iki bölünýär. Atabeg Zeňniniň mülkleri onuň ogullary Nureddin Mahmydyň we Seýfeddin Gazynyň arasynda paýlaşylypdyr. Mahmyt merkezi Halap bolan Siriýany, Seýfeddin merkezi Mosul bolan el-Jeziräni dolandyrmagy öz üstüne alypdyr.

Zeňnilerin Mosul şahasy. Seljuk şazadasy Alp Arslanyň atabegligiň hökümdarlygyny öz elinde jemlemek umydy başa baransoň Şehrizurdan çagyrylan Seýfeddin Gazy I Mosula gelip kakasynyň ýerine eýeläpdir. Ol Halapdaky dogany bilen ylalaşykly ýaşapdyr. Oňa Ufradaky gozgalaňy basyp ýatymaga kömek beripdir.

Mardindäki Artyk hökümdary Timurtaşyň Dara galasyny yzyna almagy bilen Gazy 1147-nji ýylda onuň garşysyna ýörişe ugrapdyr. Emma taraplar söweşmezden umumy dil tapmagy başrypdyrlar. Seýfeddin haçparazlara garşy göreşip, 1149-njy ýylyň noýabrynda Mosulda aradan çykypdyr.

Seýfeddin Gazynyň ýerine agasy Kutbeddin Mewdud geçipdir. Emma Nureddin Mahmydyň atabeg bolmagyny isleýän Sinjaryň häkimi Şemseddin Muhammet oňa bu şäheri tabşyrypdyr. Mewdud oňa garşy herekede geçse-de, ylalaşyk gazanylypdyr. Nureddin Sinjary agasyna berip onuň ýerine Hymсы we Rakkany alypdyr. Şundan soň iki dogan haçparazlara garşy göreşmek üçin öz güýçlerini birleşdiripdir. Olara 1164-nji ýylyň awgust aýynda Harymda haçparazlary ýeňipdirler. Bu ýeňiş gazanylmagyndan Zeýneddin Aly Küçügiň serkerdeligindäki Mosul esgerleriniň hem paýy bolupdyr. Kutbeddin Mewdud 1170-nji

ýylyň 6-njy sentýabrynda aradan çykydyr. Mewdud ýerine uly ogly Ymadeddin Zeňni II-niň geçmegini wesýet edenem bolsa, naýyby Fahreddin Abdulmesihiň we dul galan aýalynyň täsiri bilen atabeglik kiçi ogly Seýfeddin Gazy II-ä berlipdir. Ymadeddin Zeňni II Nureddin Mahmydy kömege çagyrypdyr. Nureddin Mosula girensoň, Seýfeddin Gazy II bilen ýaraşyk baglaşypdyr. Oňa laýyklykda Mosul Seýfeddin Gaza, Sinjar Ymadeddine berilýärdi.

Nureddin Mahmyt aradan çykansoň Seýfeddin Gazy II öň özüne degişli bolan Harran, Nusaýbin, Ufra, Habur, Seruj ýaly şäherleri yzyna almaga çalşypdyr. 1174-nji ýylda Eýýuby serkerdesi Salahdiniň Damaska häkim bolmagy bilen Seýfeddin oňa garşy ýörişe taýýarlanyp, Ymadeddinden hem kömek sorapdyr. Emma ol kömek bermändir. Eýýubi we Zeňni goşunynyň arasayndaky söweş 1176-njy ýylyň 22-nji aprelinde Halabyň günortasyndaky Jibal el-Türkmen diýen ýerde bolupdyr. Ol söweşde Seýfeddin Gazy II ýeňlip Mosula çekilipdir.

Seýfeddin Gazy II-niň wesýetine laýyklykda onuň inisi Izzeddin Mesut atabeg bolupdyr. Daýysy Halabyň häkimi Mälik el-Salyhyň ölmüminden soň onuň mülkleri hem Izzeddine geçipdir. Sinjaryň häkimi Ymadeddin Zeňni II Halabyň özüne berilmegini ondan talap edipdir. Salaheddin gowşak hökümdar Ymadeddiniň Halaba häkim bolmagyndan peýdalanyp Zeňnileriň üstüne ýörişe ugrapdyr. Ufrany, Hymasy, Rakkany, Serujy we Nusaýbini alypdyr. 1182-nji ýylyň noýabr aýynda Mosula gelip, ony bir aý gabasa-da, alyp bilmändir.

1183-nji ýylyň 29-njy aprelinde Amidi eýelän Salaheddin Halaba tarap çekilipdir. Ylalaşyga görä Ymadeddin Zeňni II Halaby Salaheddine berýär we ýerine Sinjary we käbir obalary alýar.

Izzeddin Mesut Salaheddiniň ýanynda bolup, haçparazlara garşy göreşe birnäçe gezek gatnaşypdyr. Salaheddiniň ölüminden soňra onuň öňki ýitiren ýerlerini yzyna almak baradaky synanşygy-da başa barmandyr. Ol keselläp Mosula dolanyp gelýär we şol ýerde aradan çykydyr.

Osman türkmenleriniň imperiýasy. 1277-nji ýylda Kiçi Aziýa Memlýuklarynyň çözüşlary başlanýar. Bu döwürde Kiçi Aziýa, Rum Seljuk döwleti üçin göreşýän mongollaryň we memlýuklaryň söweş meýdanyna öwrülipdir.

Seljuklar dinastiýasy XIV asyryň başlaryna ýaşandygyna garamazdan XII asyryň II ýarymynda olar ýurda ähli täsirini ýetiripdirler. Bu döwürde mongol hanlary Kiçi Aziýanyň üstünden arkaýyn geçip bilipdirler. Olar ýerli halka çendenaşa salgytlar salypdyrlar. Bu gazaply ezilişe Kiçi Aziýanyň halky çydaman, käwagtlar gozgalaň hem turuzypdyrlar. Mongollara garşy çykyşlar XIII asyryň 60-70-nji ýyllarynda has güýçlenipdir, ýagny 1261-nji, 1276-1278-nji ýyllarda uly gozgalaňlar bolup geçipdir. Mongollara garşy in uly gozgalaňlary biri hem 1277-nji ýylyň ýazynda Zimriniň ýolbaşçylygynda başlapdyr. Bu gozgalaň ýurduň günorta-gündogaryndan Merkezi Anadola, Günbatarda Afon-Karahisara çenli baryp ýetipdir. Zimriniň maksady tagty basyp almak bolupdyr. 1277-nji ýylda Konýa girýärler we köşgi basyp alýarlar. Şol günün ertesi gün Zimri “Syýawuş” ady bilen soltan diýlip yglan edilipdir. Ýöne onuň häkimiýeti diňe birnäçe aý dowam edipdir. Seljuk soltanlary we Mongol hökümdary gozgalaňçylara garşy goşun iberipdirler. Şeýlelikde, gozgalaňçylar ýene üstün çykýarlar. Ýöne soň Mongol Ilhany Abaka we Seljuk soltany Keý Hysrow III gozgalaňçylara goşun iberipdirler. Zimri bu gezek yza çekilmäge mejbur bolupdyr. 1278-nji ýylda bolan söweşde Zimri ýesir düşýär. Şeýlelikde, Rum Seljuk döwletindäki mongollara garşy in uly halk gozgalaňy ýeňlişe sezewar bolupdyr.

Ärtogrul gazynyň ýolbaşçylygynda Merwden ugran 400 atly serkerdelik tilsimatlaryny birkemsiz öwrenen saý ýigitlerdi.

Atabeglerden söweş, serkerdelik tilsimatlaryny öwrenen Osman gazy ýigrimi ýyldan soň, 1299-njy ýylda Türkiýede güýçli döwlet döredýär. Kakasy Ärtogrul gazy bilen Osman begiň guran döwleti

soňlугy bilen Osman döwleti ady astynda dünýäniň üçden birini 600 ýyldan gowrak wagt ýaşayar.

XIII-XIV asyrlarda Anadoluda ölkäniň syýasy, ykdysady, durmuşy we medeni durmuşda möhüm orny eýelän birnäçe jemgyýetçilik guramalary bolupdyr. bu guramalar Osmanly döwletiniň döremeginde uly orun oýnapdyrlar.

Umuman, Osman Gazynyň töweregine ýygnan egindeşleriniň arasynda köp sanly gazylar, ahiler we türkmen derwüşleri bar eken. Osman gazy basyp alan ýerlerini olara sowgat, wakf we mülk hökmünde paýlapdyr. Bu ýerler bolsa köplenç halatlarda täze obalaryň we şäherleriň düýbünüň tutulan ýerlerine öwürilipdir.

Ol döwürlerde Anadolynyň halky çarwalylardan, obalylardan we şäherlilerden ybarat bolupdyr. seljuklar Horasandan, Türküstandan Kiçi Aziýa göç eden wagtlarynda we mongol basybalyjylary wagtynda çarwalar bilen bir hatarda obalylar we şäherliler Anadola gelip ýerleşýärler.

Olar Anadolynyň ykdysady babatda güýçli bolmagyny üpjün edipdirler. Serhet ýakasyndaky beglikler Wizantiýanyň topraklarynda öňe süýşdigiçe yz tarapdaky ýerlerde täze-täze obalar we şäherler gurulýar.

Osmanlylaryň taryhyň sahnasyna çykan döwürlerinde Wizantiýa imperiýasy hemmetaraplaýyn gowşap başlapdy. Wizantiýanyň gyra çetlerinde ýerleşen welaýatlarda feodal ýer eýeleri merkezi häkimiýetiň gowşamagyndan peýdalanyň, özlere degişli bolan ýerlerde doly agalyk etmäge başlaýarlar. Bu ýerler soňra Osmanlylaryň eline geçen wagty toprak döwletiň mülküne degişli edilýär. osmanly düzgüni salgyt salmak meselesine ýeňillikler girizipdir. Şeýlelik bilen döwlet daýhanlary we beýleki önüm öndürijileri özüniň goragy astyna alýar. Osmanlylar basyp alan ýerlerindäki halklaryň dini ynançlaryna goşulmandyrlar. Bularyň Rum ilinde we Balkan ýarym adasynda güýçlenmegi döwletiň has-da ýokary göterilmegine getiripdir.

Ýeňiş yzyna ýeňiş gazanan Osmanlylaryň gysga wagtyň içinde galkynyp, ägirt uly döwlet ýagdaýyna gelmeginde Osmanly serkerdeleriň uly hyzmatlary bardyr. Ilkinji Osmanly soltanlary Wizantiýa imperiýasynyň Anadolydaky topraklaryny alyp, Fransiýa we Balkan ýarym adasyna aýak basýarlar. Soňra Orhon Gazy zamanynda Anadolydaky beýleki türkmen begliklerine garşy hem söweşýärler.

Osman Gazy kakasy Ärtorgul Gazynyň ýerine geçende 23 ýaşyndady. Osman Gazy Osmanly taryhyndaky ilkinji ýeňişi Ermeni-Beli çaknyşygynda gazanýar. 1314-nji ýylda Bursanyň gabawy başlanýar. Ýöne Osman beg Bursanyň alnyşyny görmän aradan çykýar (1326). Ýeňşi onuň ogly Orhon beg tamamlýar.

Orhon beg tagta çykandan soň, 1330-njy ýylda Iznigi basyp alýar. 1352-1354-nji ýyllarda Osmanlylar Balkan ýarym adasyna meýilleşdirilen ýörişleri gurap başlaýarlar. Eýýäm 1354-nji ýylda bütin ýarym ada Osmanlylaryň eline geçýär.

Orhon Gazy aradan çykandan soň, 1360-njy ýylda Osmanly tagtyna onuň ogly Myrat çykýar. Onuň ilkinji maksady Ankarany parahatçylykly ýol bilen almak bolupdyr. Şeýlelikde, 1361-nji ýylda Edirne Osmanlylaryň paýtagtyna öwrüldi.

Osmanly döwleti gün-günden ulalýardy. Goşunyň sany 60 müňe ýetipdi. Bu goşunyň bir aýagy Aziýa topraklarynda bolsa, beýleki aýagy Ýewropa topraklaryndady. Olar Ýewropanyň jümmüşine çenli aralaşyp, duşmanyň gözünü gorkuzypdyrlar. Eýýäm Bursadan Kosowa çenli bolan ülkelerde Soltan Myradyň hökümi ýöreyärdi.

1389-njy ýylyň iýun aýynda Myrat I uly goşuna ýolbaşçylyk edip, Serbiýa ýöriş edýär. Şol ýylyň iýun aýynyň 15-ine Osmanly goşunlary bilen Serb we Bosniýalylaryň arasynda Kosowa meýdanynda uly gandöküşikli söweş bolýar. Şu söweşde Osmanlylar ilkinji gezek Artileriýa ulanýarlar.

1389-njy ýylda Myrat I wepat bolýar. Onuň ogly Baýazid kakasynyň ýerine geçýär (1389-1402). Şondan soňra Serbiýa Osmanly döwletiniň wassaly bolýar.

Osmanly döwleti has-da beýgeldi. Soltan Stambuly almagy meýilleşdirip başlady. Ýöne edil şol wagt Gündogaryň hökümdary Teýmir ara düşýär.

Söweşde Osmanly goşuny ýeňilýär. Ankara pajygasy Ýyldyrym Baýazidiň gurup gutaran türk birligini ýañadan dagatdy. Baýazit we esgerleri ýesir düşýär. Soltan Baýazit ýesirlikdekä 1403-nji ýylyň 8-nji martynda aradan çykýar. Soltanyň ogullary Anadolynyň dürli ýerlerinde döwletjikler gurýarlar.

Çelebi Mehmet derbi-dagyn bolan Osmanly döwletini der seçip täzededen bir ýere toplaýar. Ol 1421-nji ýylda 32 ýaşynda aradan çykdy. Ol *“Osmanly döwletini ikinji gezek guran patyşa”* hasaplanylýar.

1422-nji ýylda Soltan Myrat II Stambuluň üstüne ýöriş etdi we ony gabady. Ýöne bu ýöriş hem şowsuz tamamlandy. Sebäbi ýurtda gozgalaňlar başlaýar.

Soltan Mehmediň tagta çykmak dabarasy 1451-nji ýylyň 18-nji fewralynda Edirne Tunja derýasynyň kenaryndaky täze köşkde geçirilipdir. Soltan Mehmediň esasy arzuwy Stambuly basyp almakdy.

Top guýmak işi Wizantiýanyň hyzmatyndaka gaçyp Soltan Mehmede sygnan Urgan atly bir wengere berilipdir. Ol heniz görülmedik uly toplary guýmaga söz beripdir.

Şeýlelikde, 1453-nji ýylyň 23-nji martynda Osmanly goşuny ýörişe başlaýar. Bu hereket şowly tamamlanýar. 1453-nji ýylyň 22-nji aprelinde ir bilen Osmanly floty şäheri top okuna tutup başlady. Wizantiýaly grekler gözlerine ynanmaýardylar. Imperator Konstantin Oragazes XI gaty uly howpuň bardygyny duýupdyr.

Maý aýynyň 28-inden 29-yna geçilýän gijäniň ýarymyndan soň hüjüme geçmäge buýruk berilýär. Gazaply ok atyşyklar başlanýar.

1453-nji ýylda Konstantinopol basylyp alynýar. 29-njy maýda bir döwür tamamlanyp, başga bir zamana başlanýar. Ýslam gyljy Wizantiýany ýykýar, emma Stambuly halas edýär.

Osamnlylar 1473-nji ýylyň awgust aýynyň 11-inde Akgoýunly hökümdary Uzyn Hasany ýeňip, Otlukbeli ýeňşini gazandy.

Soltanlyk süren otuz ýylynda ululy-kiçili 17 ýurdy basyp alan Soltan Mehmet Fatih täze ýörişledre taýýarlanýardy. 1481-nji ýylyň baharynda Müsüre garşy ýörişe çykjakdy. Ýörişe çykylanda Soltan birahatdy. Nesil yzarlap gelýän ysmaz keseli beterläpdi. Ol 1481-nji ýylyň maý aýynyň 3-ine ýolda aradan çykýar.

Stambulyň paýtagt bolmagy, Bosfor we Dardanel bogazlarynyň, Mermer deňziniň harby we söwda gatnawlary imperiýanyň baýlygyny artdyrýardy, daş-töweregine täsirini ýetirýärdi. Osman imperiýasy XVI asyrdan hem gülläp ösmegini dowam etdirýär. Soltan Süleýman Kanunynyň (XVI asyr) çykan kada-kanunlary döwleti berkidýär. Selim I Ýowuzyň 1512-1520-nji ýyllar aralygynda Siriýany, Müsüri, Aljiri, Mekke we Medinäni öz raýatyna geçirmegi bilen dünýä musulmanlarynyň Halyflygy Osman imperiýasyna berilýär. Soňra Krym, Abbasiniýa we Demirgazyk Afrika ýerleri hem şoňa birikdirilýär.

Garagoýunly türkmenleriň döwleti. Garagoýunly we Akgoýunly türkmen uluslary Günbatar Aziýanyň topragyna haçan we haýsy ýol bilen gelipdirler diýen soraga orta asyr taryhy çeşmeleriniň berýän jogaby bir-birine çapraz gelýän birnäçe toparlara bölünýär.

XVI asyryň hindi taryhçysy Ibrahim Harir özüniň “Taryh-i humayun” diýen eserinde Akgoýunlylar Häzirbegjan we Yrak ülkelerinde seljuklar döwründe ýaşapdyrlar we seljuk soltanlary olara Diýarbakiri we onuň töwregini iktä görnüşinde sowgat beripdir diýip tassyklaýar. Şeýlelikde garagoýunly we akgoýunly ili gadymy oguzlaryň-türkmenleriniň gös-göni nesilleri bolup çykyş edýärler.

1366-nji ýylda Baýram Hoja Mardini gabaýar we öz garşysyna çykan artyklaryň güýçlerini derbi-dagyn edýär. Şu waka bilen

baglanyşykly artykly hökümdary Mälik Mansuryň ilçisi Jelair soltanynyň huzuryňa Bagdada baryp Baýram Hojanyň çapawulçylygy barada habar berýär we ony garagoýunlylara garşy ýörüş etmeklige çagyryýar. Soňky ýyllaryň baharynda Jelair soltany Uweýis garagoýunlylar bilen ilkinji gezek çaknyşypdyr we olaryň arasynda gandöküşlikli söweş bolup geçipdir. Şol söweşde Baýram Hoja ýeňilip öz uluslary we agşamlary bilen söweş meýdanynda gaçyp gitmäge mejbur bolupdyr.

Baýram Hoja 1380-nji ýylda ölüpdir. Şeýlelikde Baýram Hoja tükeniksiz dawalar zerarly öz içinden ýumrulyp, mongol döwletleriniň gowşamagyndan peýdalanyň garagoýunly güýçlerini birleşdirilen we olary döwlet tertibi görnüşinde jebisleşdiren ilkinji türkmen beglikleriniň biridir.

Baýram Hojadan soň garagoýunly ulusynyň baştutanlygyna Nasyr-ad-Din Gara Muhammet (1380-1389) geçýär. Gara Muhammediň edara eden ýyllarynda garagoýunlylar öz ýagdaýlaryny ep-esli pugtalandyrypyrlar we goňşy welaýatlara täsirlerini artdyrypdyrlar. Haçanda soltan Uweýsiň ogullarynyň arasynda tagt ugrunda dawa tutuşanda Gara Muhammet soltan Ahmediň tarapynda çykyş edýär we açyk meýdan söweşinde onuň bäsdeşleriniň güýçlerini derbi-dagyn edýär. Özem garagoýunly hökümdary soltan Ahmediň önünde şeýle şert goýýar, ýagny garagoýunlylar soltan goşunlary goşulmazdan diňe öz güýçleri bilen söweşmeli we ýeňiş gazanan halatlarynda harby olja doly suratda olaryň eline geçmeli. Soltan Ahmet bu teklip bilen razylaşmaga we söweş gidip duran halaty bir gapdaldan syn edip durmaklyga mejbur bolupdyr. Bu söweşde garagoýunlylar ýokary harby ussatlyk görkezip ajaýyp ýeňiş gazanýarlar we olaryň eline baý olja düşýär. Bu ýeňiş garagoýunlylaryň harby kuwwatlylygyny we syýasy abraýyny ýokary göterýär we şondan soň olaryň goňşy ýurtlaryň üstüne çapawulçylygy güýçlenip ugraýar.

1387-nji ýylda garagoýunly ýygynlary ilkinji gezek Teýmiriň goşunlary bilen çaknyşypdyr. Garagoýunly güýçleriň aýgytly hereketleri netijesinde çagataý goşunlary öz söweş tertibini ýitirip tertipsiz ýagdaýda

baş-başdaklyk bilen yza çekilip ugrapdyrlar. Teýmiriň özi hem söweş meýdanynyndan gaçyp gitmäge mejbur bolupdyr.

Türkmenleriň Töwrizde hökümdarlygy uzaga çekmändir. Güýçli içeri agzalalyklar zerarly tiz wagtdan olar Töwrizi terk etmäge mejbur bolupdyr. Taryhy çeşmeleriň habar bermegine görä Gara Muhammet 1389-njy ýylda başga bir türkmen emiri Gara Hasan bilen bolan söweşde heläk bolupdyr.

Gara Ýusup Garagoýunly türkmenleriň döwletiniň hökümdary bolup, ol Gara Mämmediň doganynyň ogludyr. Gara Ýusup dogany Müsür Hojanyň tagta dawasyny bes etdirenden soň, Garagoýunly türkmenleriň döwletiniň başyna geçipdir.

1393-nji ýylda Yragy tabyn eden agsak Teýmir bu ýerden Akgoýunly we Garagoýunly türkmen beglerine habar ýollap, olaryň özlerine tabyn bolmagyny talap edipdir. Gara Ýusup barmasy kyn gaýaly daglara çekilipdir. Teýmirleňiň Hindistan saparyndan dolanyp, gündogar Anadolyda gaýtadan peýda bolmagy Gara Ýusuby ýene kyn güne goýupdyr. Ol ata-babalaryň özüne miras galdyran ýurduny Wan kölüniň töweregindäki ýerleri taşlap, Mosula çekilipdir. Gara Ýusup Jelaýyr hökümdary soltan Ahmet bilen bilelikde ilki bada Müsür memlýüklerine sygynmak üçin ýola düşüpdir. Emma Halabyň naýyby Demirdaş olaryň ýoluny kesip, Müsüre goýbermändir. Şeýle bolnsoň olar Osman-türkmen soltany Ýyldyrym Baýezide delalat isläp, onuň huzuryna barypdyrlar.

1400-nji ýylda agsak Teýmir Osman-türkmen topraklaryna aralaşyp, Siwasy eýeläpdir. Agsak Teýmir Beýezidiň ilçilerine öz duşmany Gara Ýusubyň berilmegini talap edipdir. Emma Baýezid bu talaby ýerine ýetirmändir. Gara Ýusup Osmanly topraklaryny taşlap, Yraga gelipdir. Bagdady eýeläp, gysga wagtlygam bolsa Yragyň esasy böleginiň häkimi bolupdyr.

Ankara söweşinde (1402-nji ýylyň iýun aýynyň 28-i) Ýyldyrym Baýezidi ýeňen agsak Teýmir Gara Ýusuba agyr zarba urmak üçin Miranşany uly goşun bilen ugradypdyr. Olaryň arasynda bolan uly

söweşde (1403) Gara Ýusup ýeňilipdir. Onuň bir aýaly we ähli söweşlerde ýanynda bolan dogany ýaraly teýmirileriň eline ýesir düşüpdirler we öldüripdirler. Gara Ýusubyň özi zordan gaçyp janyny gutarypdyr we Damaska gidipdir. Damaskyň häkimi Gara Ýusuby we Ahmet Jelaýyry ilki oňat garşylapdyr. Agsak Teýmir Müsür saltany Ebul Ferejden duşmanlarynynyň öldürilmegini talap edensoň, zyndana taşladypdyr. Zyndandan boşansoň (1404) Gara Ýusup ilki Mardine, ol ýerdenem Mosula gelipdir. Onuň Akgoýunly begi Gara Ýülük Osman bilen çaknyşygy netijesinde tamamlanypdyr.

Teýmir ýogalansoň (1405) Gara Ýusup özüniň öňki hökümdarlyk eden ýerlerini gaýtaryp alypdyr. Teýmiriň agtygy Ebu Bekiri iki sapar agyr ýeňlişe sezewar etmegi (1407) Gara Ýusubyň abraýyny artdyrypdyr. Bu yeňiş netijesinde ol Teýmiriň imperiýasynyň möhüm bir parçasyny bölüp aýryp, ol ýerde Garagoýunly türkmenleriň döwletini gurupdyr.

1409-njy ýylda Akgoýunly begi Gara Ýülük Osman Mardini gabap, Artykogullaryny gysaja salypdyr. Artykly hökümdary Mälik Salyh kömek sorap Gara Ýusuba ýüz tutupdyr. Şäheri Akgoýunlylaryň howpundan halas eden Gara Ýusup gyzlarynyň birini Mälik Salyha nikalap berip, ony Mosulyň häkimligine belläpdir. 1410-njy ýylda Erzinjany alypdyr. Özüne garşy çykyp Töwrüzi eýelän köne dosty Ahmet Jelaýyry söweşde ýeňipdir. Häzirbegjany ogly Pir Pudaga Yragy bolsa şa Muhammede beripdir. 1411-nji ýylda Gara Ýusup Töwrüzde türkmen beglerini ýygnap, ogly Pir Pudagy mirasdar diýip yglan edipdir. 1412-nji ýylyň ahyrynda Kura derýasynyň boýunda bolan söweşde Gara Ýusup Kahetiýanyň patşasy Konstantiniň, Şirwanşasy Ybraýymyň we Şekanyň hökümdarynyň goşunlaryny derbi-dagyn edipdir. Gara Ýusup 1415-nji ýylda Häzirbegjandaky Soltaniýany alýar, soňra Bagdady eýeleýär.

Gara Ýusup ömrüniň ahyrynda günbatarda Müsüriň memlük soltanlaryna, gündogarda bolsa Teýmiriň ogly Şahruha garşy göreşmeli bolupdyr. Mirasdar ogly Pir Pudagyň biwagt ölümi Gara Ýusubyň bilini

büküpdür. Teýmiriň ogly Şahruh atasynyň köne duşmanynyň ejizländigini duýup, 1420-nji ýylyň awgust aýynyň ahyrynda Hyratdan ýörişe ugrapdyr. Ýöne Şahruh onuň bilen söweşmeli bolmandyr. 13-nji noýabrda Gara Ýusup aradan çykypdyr. Gara Ýusubyň ogullarynyň (Muhammet, Işgerder, Işpend, Jahanşa, Abu Seýit) hersiniň bir ýerde bolmagy netijesinde goşunda agzalalyk başlanypdyr. Mundan peýdalanylýp Şahruh Soltaniýany, Töwrüzi eýeläpdir.

Gara Ýusup Günorta Häzirbeýjany gös-göni özi edara etmek bilen döwletiň galan ýerlerini öz ogullaryna mülkler görnüşinde paýlap beripdir. Döwletiň paýtagty Töwriz şäheri bolupdyr.

Soltan Şahruh ölendenden soň, (1447) Jahanşa özüni garaşsyz döwletiň baştutany hökümünde alyp barypdyr. Jahanşa Gara Ýusup Türkmeniň ogludyr. Jahanşah Hakyky dädese Gara Ýusup ölendenden soň 1437-nji ýylda şalyk koşgüne çykyp, 30 ýyl patşalyk edenden soň, 1467-nji ýylda Akgoýunly taýpasyndan bolan Uzyn Hasan bilen eden söweşinde ölýär.

Akgoýunly soltany Uzyn Hasan söweşde ýeňip, Garagoýunly hökümdary Jahanşany hem-de onuň ogly Muhammet Mürzäni öldürdipdir, beýleki ogly Ýusubyň bolsa gözlerini oýdurypdyr.

Hasan Aly Gargoýunly türkmenleriň döwletiniň hökümdary, onuň dolandyran ýyllary 1467-1469-njy ýyllar. Ol Jahanşanyň ogludyr.

Aly tagta geçen badyna kakasyny öldüren Uzyn Hasanyň garşysyna uly goşun toplapdyr. Akgoýunlylar bilen Garagoýunlylaryň arasynda uly söweş başlanýar. 1468-nji ýylyň awgustynda bolan bu söweşde Hasan Aly ýeňilip, Häzirbegjana gaçypdyr. Özüni yzarlaýan Uzyn Hasan begden gaçyp gutulmajagyna göz ýeten Hasan Aly 1469-njy ýylyň maý aýynda öz janyna kast edipdir. Onuň ölüminden soň, Uzyn Hasan 1469-njy ýylda Kermany, 1470-nji ýylda Bagdady eýeleýär we Garagoýunly türkmenleriň döwleti ýykylýar.

Akgoýunly türkmenleriniň döwleti. Akgoýunlylar oguzlaryň baýandyr urugyndan bolup, olar oguzlaryň düker, baýat, çepki

taýpalaryna esaslanyp güýçlenýärler. Tur Aly begiň döwründe bolsa akgoýunly türkmenler Trabzon Rum soltanlygyna hüjüm edýärler. Trabzon imperatory bu hüjümleriň önüni almak üçin Akgoýunly begiň ogly Gutly bege öz gyzyny beripdir.

Gutly begiň ogly Ahmediň döwründe, Akgoýunlylar Garagoýunlylar döwleti bilen birnäçe gezek söweşipdir. Akgoýunly döwletiniň syýasy täsiriniň ösmeginde Ahmed begiň dogany Gara Osmanyň ýa-da Gara Ýülügiň orny ulydyr. Ol özüniň gaýratlygy bilen beýlekilerden tapawutlanypdyr. Gara Osman 1389-njy ýylda Kazy Burhaneddiniň elinden Şiwasy basyp alýar. Ol Osmanlylaryň gol astyndan çykanlygy üçin Osmanlara garşy Müsüriň Memlýuk soltany Berkuk bilen ylalaşýar. Soňra Teýmirleň Anadola ýöriş edende ol ony parahatçylykly garşylaýar we onuň penasyna girýär. Teýmirleň bolsa ony Diýarbekire hökümdar edip belleýär.

Garagoýunlylar bilen Akgoýunlaryň arasyny has ýitileşdiren zatlaryň biri hem Gara osmanyň ogullarynyň biri Alybegi garagoýunly soltan Gara Ýusubyň nökerleri tutup, zyndana salýarlar

Aly beg köp wagt zyndanda oturýar. Onuň zyndandan sypmak nesibesi Teýmirleniň ogly, Şahruhyň Azerbeýjana garagoýunlylaryň üstüne ýeniş etmegi bilen amala aşýar, Aly begiň ýatan zyndanyňa Şahruhyň ogly Baýsenger baryp, ony zyndandan çykarypdyr.

Aly begiň beýleki ogly Hasan beg ol pursatdan peýdalanyp Diýarbekiri basyp alýar. Soňra bolsa dogany Jahangiriň bolýan şäheri Mardine ýöriş edýär hem-de şäheri gabaýar. Ýöne bu ýerde Hasan beg doganyňa garşy uruşmazlygy töwella edip, olaryň enesi Sara hatyn yüz tutýar. Şundan soň Akgoýunly döwletiniň iň ösen döwri bolan Uzyn hosanyň döwri başlanýar. Uzyn hasanyň hakyky ady Hasan bolup, onuň boýy uzyn bolandan soň oňa Uzyn Hasan diýipdirler. Ol şu at bilen hem taryha giripdir.

Akgoýunlar döwletiniň döwlet diýip atlandyrylmagy, onuň nyşany bilen baglanşyklydyr

Akgoýunly türkmenleriň döwleti Uzyn Hosanyň 1453-1478 ýylyň döwründe gülläp ösýär. Bu döwürde onuň ýerleri giňelip, döwletiň güýçli ösen derejä ýetýär. Akgoýunly döwletiniň paýtagty Tebliz bolupdyr. Uzyn Hosan özüne patyşa titulyňy alyp, soň onuň nesilleri hem göteripdir. Uzyn hosanyň döwründe akgoýunlylar garagoýunlylar bilen söweş göreş alyp barypdyrlar. 1467-nji ýylda Muşyň (Ermenistanda) ýakynyndaky söweşde akgoýunly döwletiniň şasy Jahan şanyň goşunlarynyň derbi-dagyn edýärler. Uzyn Hasan Ýewropanyň we Aziýanyň köp döwletleri bilen diplomatik gatnaşyk saklapdyr.

XV asyryň ortalarynda gündogaryň beýleki döwletlerinde bolşy ýaly, Akgoýunly döwleti hem osmanlylaryň basyp alyşlaryndan howatyrlyanypdyr.

Osman basyp alyşlary Wenesiýa, Wengriýa, Polşa, Awstriýa we Ýewropanyň beýleki döwletlerine howp salypdyr. Olar Uzyn Hasana osmanlara garşy durup biljek güýçli soýuzdaş höküminde seredipdirler we onuň bilen ýakynlaşypdyrlar.

Olar Akgoýunly döwletine bolan syýahatda gymmatly ýazgylary ýazyp galdyranlygy bilen hem bellidir. Uzyn Hasanyň ilçileri hem Wenesia köşgünde arzyly we hormatly myhman bolupdyr. Wenesiýanyň ilçisi Ambrojo Kontarini Akgoýunly döwletiniň patyşasy bilen osmanlara garşy bilelikde hereket etmek baradaky meýilnamasy ylalaşýarlar. Şol wagt onuň köşgünde wenger ýaly we polýak ilçiler hem bolupdyr. Ýöne Uzyn Hasana Ýewropa döwletleri bilen soýuz baglanyşmak başartmaýar.

Osmanlar garşy bileleşige baştutanlyk edýän Uzyn Hasany özüniň esasy duşmany hasaplaýan osmanlylar bilen Akgoýunly türkmenleriň arasyndaky uruş 1472-nji ýylda başlapdyr we ol Kiçi Aziýada bolup geçipdir, 1473-nji ýylda Molasiýanyň (Ýefratda) ýanynda bolan söweşde Uzyn Hasan ýeňiş gazanypdyr.

Osmanly çozuşlarynyň önüni alandan soň Uzyn Hasan goňşy döwletleriň üstüne ýöriş edýär. 1453-nji ýylda Diýarbakiri eýelýär. Uzyn Hasanyň in şowly ýörişleriniň biri hem onuň Gruziýa eden

ýörişidir. Ol 1477-nji ýylda Gruziýa eden ýörişinde ýurdy tozdyryp köp olja alypdyr, bulardan başgada 5 sany ýesir alyp gaýdyp ony ýasawullaryna paýlapdyr.

Akgoýunlylar döwleti özüniň ösen döwründe Rus kniýazlary bilen hem gatnaşyk saklapdyrlar. Esasan hem olaryň gatnaşyklary ykdysady häsiýete eýe bolan bolmaly. Kaspiniň we Wolganyň üstünden edilýän söwda gatnaşyklary täjirleriň ünsini çekip bilipdir. Ondan başgada ruslar bilen syýasy gatnaşyklar hem bolupdyr. Wenesiýan ilçisi Kontanini 1475-nji ýylda Uzyn Hasanyň köşgünde moskwaly ilçi Mark bilen duşandygyny ýazypdyr, soň ol Şemadany rus ilçihanasyna ýolbaşçylyk edipdir.

Uzyn Hasan ölendenden soň Akgoýunly döwletinde tagt ugrundaky dawa başlaýar. Ol göreşde Ýakup patyşa öňe saýlanypdyr. Ýakyp patyşanyň döwründe (1478-1490) Akgoýunly döwleti öňki şöhratyny saklap bilipdir. Ýakubyň döwletinde 1480-nji ýylda Bijan ogly Süleýman begiň baştutanlygyndaky goşuny osmanlylaryň goşunyny ýeňýär we Baýazit II ýaraşyk soramaga mejbur bolýar. Ýöne eýäm Ýakubyň döwründe döwlet içinden gowşap başlaýar, üznüksiz agyr salgytlar, zýygiderli uruşlar we feodallaryň hem emeldarlaryň özbaşdaklaryna ymtylmagy ýurdy pese düşüp başlapdyr.

Sürgal ýerleriň eýeleri patyşanyň häkimiýetini äsgermäni özbaşdak özbaşdak güýçlenip başlapdyrlar. Ýakup patyşa ölendenden soň XV asyryň 90-njy ýyllarynda Akgoýunly döwletiniň tagtyna 8 sany bäsdeş geçmäge synanşypdyrlar. Şol özara uruşdan soň tagta Rüstem patyşa (1492-1497) geçýär. Mundan soň ýene-de özara tagt ugrundaky göreşler başlapdyr. Iki ýyla çeken özara tagt ugrundaky göreşler Akgoýunlylar döwletini düýpli pese gaçan döwlet 1499-nji ýylda iki bölege bölünipdir. Akgoýunly döwletiniň ikinji bölegine patyşalyk edýän Myrat şanyň gol astyna Yrak we Farsa geçipdir. Bu bölünen iki döwlet hem uzak ýaşamandyr 1501-nji ýylda sefawi şasy Ysmaýyl I Elweniň döwletini, 1503-nji ýylda bolsa Hemedanda bolan söweşde Ysmaýyl I

Myraty ýeňýär. Şondan soň özara uruşlaryň netijesinde tapdan gaçan Akgoýunly döwleti ýaşamagyny bes edýär. Onuň ýerine Sefewi türkmenleriň döwletini gurdylar.

19. X-XVI asyrlarda türkmen halkynyň medeniýeti.

VIII-X asyrlarda Türkmenistanda häzirki zaman ekinlerinden: arpa, bugdaý, şaly, künji; bakja ekinleri: gawun, garpyz, käşir, sogan; miweler: alma, armyt, garaly we ş.m. ösdürip ýetişdiripdir.

Merwiň ilatynyň köplügi sebäpli, özünde öndürilen galla ýetmezçilik edipdir. Şoňa görä-de, gallanyň Mawerannahr tarapdan getirilen ýyllary az bolmandyr.

Merw sebitlerinde pagta öndürilendigi sebäpli, hünärmentçiligiň dokmaçylyk görnüşi ösüpdir. Hatda Horasanda öndürilen matalaryň hemmesine “Merw matalary” diýlen wagty-da bolupdyr.

Merwde, Abiwertde, Nusaýda, Dehistanda we Horezmde ýüpekçilik degişli orunlary tutupdyr. Pile öndürilendigi hakynda ýazuw çeşmelerinde ýatlanýar.

Horezm ýerlerinde üzümçiligiň, gawun-garpyz, künji ýaly ekinleriň möhüm rol oýnandygy hakynda hem maglumatlar bar.

Samaniler döwletiniň ösen wagty Ysmaýylyň (892-907 ý.) edara eden döwri bolupdyr. Ol döwürde merkezleşdirilen döwlet döredilipdir. Welaýat çinownikleri hut Ysmaýylyň özi tarapyndan bellenipdir. Şäher häkimi döredilip, oňa “rais” diýlipdir. Ol wezipe nesilden-nesle geçipdir. Şäher häkiminiň esasy wezipesine söwda-satyga gözegçilik etmek, yslam dininiň ýaýramagyna ýardam etmek ýaly işler giripdir.

X asyrda türk halklary we şol sanda oguzlaryň hem bir bölegi yslam dinini kabul edipdirler. Samanitleriň paýtagty Buhara yslamynyň ruhy daýanç şäherlerinden biri bolupdyr. Ol ýerde arap halyfatynyň köp ýerlerinden yslam teoretikleri jemlenipdirler. Dini mekdep-medrese

açylyp, Halyfatyň ähli ýurtlary üçin yslam taglymatyny ýaýradyjy kadrlar taýýarlapdyrlar. Horasanda we Mawerannahrda medrese halyfatyň paýtagty Bagdatdakydan bir asyr öň açylýar. Orta Aziýada musulman dini taglymat şeýle bir ösüpdür, hat-da şol döwürde halyfatyň özünde-de şeýle ýokary derejä ýetip bilmändir.

Ysmaýyl Samani ruhanylaryň we metjitleriň maddy üpjünçiligini gowulandyrmak üçin, birnäçe çäreler geçiripdir. Metjitleriň wakf emläkleri artypdyr. Metjitlere we medreselere ýer bölünip berlipdir. Ylym we din dili hökmünde arap dili, döwlet we edebi dil hökmünde pars dili giňden ulanylypdyr.

Merw, Buhara, Samarkant, Ürgenç orta asyr şäherleri öz döwriňiň ylmy we medeni merkezleri bolupdyr.

Emma Samaniler köşgünde göreplik we basdaşlyk höküm sürüpdir. Ilatdan alynýan salgytlaryň hasabyna köp edara ediş apparatlaryň çinownikleri saklanypdyr. Döwletiň ygtyýarynda bar bolan 45 million dirhem pulunyň 20 million döwlet çinowniklerini we goşuny saklamaga harçlanypdyr. Emma goşunyň maddy we ruhy ýagdaýy öwerlik bolmandyr. Şoňa görä-de goşunda häli-şindi närazylyk ýüze çykyppdyr. Goşunda gulluk edileni üçin berilmeli peşgeşler birsyhly tölenmändir. 944-nji ýylda Horasanda goşunlaryň çykyşlary bolup, Buharadaky Samani hökümdary Nuhy agdarmaga synanyşyk edilipdir. Salgytlaryň artmagy, halk köpçüliginde härazylyk döredipdir we X asyryň ortalaryndan başlap Samani döwleti pese düşüp başlapdyr. Türk harby gwardiýalarynyň naçalnikleri Samani hökümdarlaryny goldamakdan ýüze dönderipdirler. Gaýtam olara garşy aktiw göreşipdirler.

Türkmen topragy ösen siwilizasiýalaryň, medeniýetiň, sungatyň dörän ýeridir. Türkmenistanyň territoriýasynda şu güne çenli saklanyp galan ýadygärlikler, arheologik tapyndylar munuň aýdyň şaýadydyr. Beýik Seljuklar döwletiniň, Köneürgenç türkmenleriniň döwletiniň gülläp ösen döwründe bilim, ylym, medeniýet, sungat, arhitekturanyň ösüşi dünýäni haýran galdyrypdyr. Bu döwürde şäherlerde mawzoleýler,

ybadathanalar, minaralar, kerwensaraýlar gurlupdyr. Şäherlerde keramika, metal işläp bejermeginiň, zergärçiligiň esasy merkezleri bolupdyr. XII asyryň 40-njy ýyllarynda bina edilen Soltan Sanjaryň mawzoleýi Türkmenistanda iň uly arhitektura ýadygärlikleriniň biridir. XIV asyryň başlarynda Gürgeňdäki minaranyň gurluşygy Horezmiň hökümdary Gutlug Temir tarapyndan gutarnykly bina edilipdir. Türkmen topragy beýik akyldarlaryň, şahyrlaryň, alymlaryň ýaşan mesgenidir.

Gündogaryň beýik akyldarlarynyň biri **Ibn Sina (Awisenna)**. Türkmenlerde ol Lukman Hekim ady bilen tanalýar. Ol 980-nji ýylda Buharanyň golaýynda eneden bolýar. 10 ýaşynda ol Buharadaky dini mekdebi tamamlýar. Ol ýerde ýazmagy, okamagy, goşgy ýazmagy öwrenýär, Gurhany doly ýat tutýar. Ibn Sina ýaşlykdan lukmançylyk, tebigçilik bilen gyzyklanyp başlaýar. 16 ýaşynda ol Samanylar döwletiniň weziri Mansury agyr keselden bejermegi başaýar. Minnetdarlyk bildirip Mansur Ibn Sina köşk kitaphanasyndan peýdalanmagyna rugsat berýär.

Şol döwürde Samanylar döwletiniň syýasy durmuşy asuda bolupdyr, hiç hili uruşlar, çozuşlar bolmandyr. Bu bolsa Ibn Sinanyň döredijilik işi üçin amatly bolupdyr. Ibn Sina tanymal alymlar Al Biruni bilen dostlukly gatnaşykda bolupdyr. Gaznawylar döwletiniň hökümdary Mahmyt Gaznawy ähli alymlara we şahyrlara onuň köşgünde ýaşamagy talap edipdir. Ibn Sina onuň talabyna boýun bolman, gije derwiş sergezdanyň eşigini geýip şäherden gidýär. Onuň ýoly Garagumuň, Nusaýyň, Merwiň üsti bilen geçipdir. Ol köp şäherlerde ýaşapdyr. Oňa alymlaryň halypasy diýipdirler. Şol döwürde ony Gündogaryň beýik alymlary we filosoflary tanapdyr.

Eger gadymy gadymy filosofiýany Aristotel, Gippokrat dagy döreden bolsa, onda irki orta asyr filosofiýany Ibn Sina, Al Horezmi, As Samani dagy esaslandyrypdyrlar. Ibn Sina 200-e golaý ylmy işleri ýazypdyr. Ol ilkinji kitabyňy 21 ýaşynda ýazypdyr. Lukmançylyga degişli birnäçe kitaplary ýazypdyr.

Muhammet al Biruni 973-nji ýylda Horezmde dogulýar. Onuň durmuşy sergezdançylykda geçipdir. Ol niredede ýaşasa-da, niredede bolsa-da, bilime-ylma bolan höwesini hiç haçan egsilmändir. Bu höwes kynçylyklary eňmäge kömek beripdir. Biruni belli alym ibn Yragyň elinde terbiýelenipdir. Mahmyt Gaznawynyň talabyna görä, ol Gazna şäherinde ýaşamaly bolupdyr.

Al Biruni ylym we onuň döreýşi barada köp pikirleri aýdypdyr. Biruni tebigy ylymlardan hem başy çykypdyr. Ol dünýä howadan, suwdan, toprakdan, boşlukdan ybaratdygyny aýdypdyr. Ol ýeriň ekwatoryny ölçäpdir. Häzirki wagtda hem alymlar Biruniniň maglumatlaryny has ygtybarly diýip hasap edýärler. Ol dartylyma kanunyny Nýutondan has ir aýdanlaryň biri, ondan başga-da Günüň daşyndan Ýeriň aýlanýandygyny Kopernikden has ir öz ylmy işlerinde ýazypdyr. 995-nji ýylda ol Ýeriň globusyny ýasapdyr.

Al Biruni taryhçy, matematik, geograf we astronomiýadan başy çykypdyr. Ol köp wagtyny kitaphanada geçiripdir. Öň döredilen gol ýazmalary ýeke-ýekeden okap çykypdyr. Ol belli alymlar Aristotel, Platon, Ptolimeýiň işlerini okapdyr. Al Biruni öz zamanasynyň ylmyndan has öňe gidipdir. Ol 1048-nji ýylda Gazna şäherinde aradan çykýar. Al Biruni 150-den gowrak ylmy işleri ýazypdyr.

Nyzam al Mülk (1017-1092) Ol Beýik Seljuklar döwletiniň görnükli işgäri, tanymal şahyr bolupdyr. Nyzam al Mülk Omar Haýam bilen bile okapdyr. 30 ýyllap Seljuklar döwletinde baş wezir bolup işläpdir. Döwlet işlerini ussatlyk bilen ýerine ýetiripdir. Ol özüniň “Syýasatnama” kitaby bilen meşhurdur. Bu kitap birnäçe bölümlerden ybarat bolup, onuň her bir bölümünde aýry-aýry meseleler barada gürrüň gidýär. Bu kitapda Nyzam al Mülk türkmenleriň göwnüne degmezligi maslahat berýär.

Mahmyt Kaşgarly Ol XI asyrdaky ýaşap geçen. Mahmyt Kaşgarly özüniň “Türki sözleriň diwany” sözlügi bilen bellidir. Bu sözlügiň türkmen diliniň we edebiýatynyň taryhy üçin uly ähmiýeti bardyr. **Alyşir**

Nowaýy (Myraly) ol görnükli döwlet işgäri, şahyr, sazanda bolupdyr (1441-1501). Ol Hyratda (Eýranda) dogulypdyr. Ol ençeme saz gurallary çalmagy başarypdyr hem-de birnäçe sazalary döredipdir. Gulluk wezipesi boýunça ol emir bolupdyr. Alyşir Nowaýy rubaýy, gazal, dürli žanrlarda eserleri ýazypdyr. 15 ýaşynda ol iki dilde: hem pars, hem türki dillerinde ýazýan şahyr hökmünde tanalypdyr. Öz serişdelerini Myraly kerwensaraýlar, köprüler, suratçylar üçin ussahanalary gurmaga sarp edipdir.

Al Horezmi. Ol Horezmli bolupdyr. Al Horezmi Bagdatdaky akyldarlar öýünde işläpdir. Ol matematika ylmynyň düýbünü tutujylaryň biridir. Al Horezmi algoritmi, algebrany döreden adamlaryň biridir.

As Samani. XII asyrdaky ýaşap geçipdir. Ol Merwde, Ürgençde, Nusaýda ýaşap geçipdir. As Samani köp tomly “Merwiň taryhy” diýen kitabyňy ýazypdyr.

Omar Haýýam (1040-1123) Ol şahyr hem alym bolupdyr. Omar Haýýam Günübatara we Gündogara belli bolupdyr. Ol Merwdäki ady belli obserwatoriýa ýolbaşçylyk edipdir. Obserwatoriýada Asman dünýäsine syn edilipdir.

20. Teýmirleň we onuň imperiýasynyň emele gelmegi.

Türkmenistanyň XI-XV asyrdaky taryhy Orta Gündogaryň taryhynda uly yz galdyran teýmirileriň we onuň oruntutarlary bilen baglanyşyklydyr. XIV asyryň 60-njy ýyllarynda Sufy dinastiýasyna degişli, asly türki-mongol çarwa han-beglerinden bolan Teýmirleň Mawerannahryň Keş (Şährisebz) welaýatynyň hökümdary bolýar. Onuň

bir aýagy agsak eken . Şonuň üçin ol taryhda Teýmirleň adyna eýe bolýar (Leň-parsça “ agsak” diýmek). Teýmirleň 1366-njy ýylda Samarkandy eýeläp, 1370-nji ýylda Mawerennahryň doly hökümdary bolýar. Ol Çagataý ulusyna doly eýe durjak bolup 1372-nji ýylda Horezme ýöriş edýär. Horezmiň hökümdary Hüseyin Sufy Teýmirleňiň goşunlaryna berk gaýtawul berýär, ýöne ol tarpa-taýyn ölýär. Onuň oruntutary Ýusup Sufy bolsa Teýmirleň bilen ýaraşyk baglaýar.

1373-nji we 1376-njy ýyllarda Teýmirleňiň Horezme eden ýörişleri-de degerli netije bermeyär. Şonuň üçin 1379-njy ýylyň başlarynda Teýmirleň güýç toplan Horezme täzeden ýöriş edýär. Bu sapar ol Gürgenji aňsatlyk bilen basyp alýar. Sebäbi şol wagtlar Gürgençde baý toparlaryň özara oňsuzlygy dowam edýär eken. 1388-nji ýylda Teýmirleň Merkezi Aziýanyň çäklerinden çykyp, Günbatara basybalyjylykly ýörişe giden mahalynda, Horezmiň hökümdary Süleýman Sufy we Altyn Ordanyň hany Togtamyş Mawerannahra çozupdyrlar. Teýmirleňiň howlukmaçlyk bilen yzyna gaýdyp gelmegi olary gaçmaga mejbur edýär. Gahar-gazapdan ýaña donuna sygyp bilmedik Teýmirleň Gürgenjiň üstüne başinji gezek harby ýöriş geçirýär. Ol Gürgenji düp-düz edip, şol ýerde arpa ekmegi buýrupdyr. Şäher 10 günläp talanypdyr, ilatyň köpüsi Samarkanda göçürilipdir. Geljekde, Gürgenç az-kem dikeldilen hem bolsa, ozalky ýaly Gündogaryň in baý we möhüm söwda merkezleriniň biri bolmak derejesine hiç wagt ýetip bilmändir.

Teýmirleň Günorta Türkmenistana hem birnäçe gezek talaňçylykly ýörişler geçirýär. Ol 1381-nji ýylda Keleti, Merwi, Nusaýy dolandyran Aly begi we Gürgeni, Mazanderany Dahstany öz häkimýeti astynda saklan emir Walyny özüne boýun egdiripdir. Tiz ara Aly beg we emir Waly ýene-de Teýmirleňe garşy çykyş edipdirler. Bu bolsa 1382-nji ýylda Horasanyň üstüne Teýmirleňiň täze ýöriş etmegine getiripdir. Onuň goşunlary Kelet galasyny gabaýar. Aly beg jezalandyrylyp öldürilýär. Gozgalaňa gatnaşan türkmen taýpalarynyň käbir topary, esasan hem

jangurbany tiresi Daşkendiň töwereklerine göçürilýär. Emir Wali hem Teýmirleňiň raýatyna tabyn bolmakdan boýun gaçyrypdyr. Muny bahana edinen Teýmirleň 1384-nji ýylda goşunlary bilen Sarahs, Abywert, Nusaý we Durun şäherleriniň üstünden geçip, Gürgeni we Mazenderany basyp alypdyr.

Teýmirleňiň harby güýjüniň esasy bölegini çarwa taýpalardan bolan meýletin goşun düzüpdir. Onuň düzüminde türkmen atlylary hem bolup, olar uzak harby ýörişlere gatnaşypdyrlar. 1391-nji ýylda Altyn Orda edilen ýörişden Şyh Dawudyň ýolbaşçylygyndaky türkmen nökerleri aýratyn tapawutlanypdyr. Teýmirleň 1389-1391-nji we 1394-1395-nji ýyllarda birnäçe gezek basybalyjylykly ýörişler geçirip, imperiýasyny giňeldipdir. Onuň düzümine Merkezi Aziýa, Altyn Orda, Türkiýe, Siriýa, Demirgazyk Afrika, Zakawkaziýa, Eýran we Demirgazyk Hindistan giripdir. Imperiýanyň paýtagty Samarkant şäheri bolupdyr.

Teýmirleň özüni ýeňilmez serkerde hökmünde tanatjak bolup, basyp alan ýurtlarynda erbet elhençlikler edipdir. Onuň goşunlarynyň geçip giden yzyndan diňe ýakylan şäherler we obalar galypdyr. Basyp alnan ýurtlaryň iň ökde hünärli senetçilerini Mawerennahra äkidipdir. Olary Samarkant we Keş şäherlerinde ajaýyp ymaratlar gurmakda ulanypdyr.

Teýmirleňiň imperiýasy syýasy we ykdysady taýdan mäkäm bolmandyr. 1391-njy ýylda günorta horasanly türkmenler we oturymly ilat Togtamyşyň tarapyna geçip, gozgalaň turuzýar. Gozgalaň Teýmirleňiň ogly Miran şa tarapyndan rehimsizlik bilen basylyp ýatyrylýar we 10 müňe golaý adam öldürilýär. 1405-nji ýylda Teýmirleň ölendenden soň, onuň imperiýasy ikä bölünýär. Olaryň birinjisine tutuş Horasan, şol sanda Günorta Türkmenistanyň ýerleri giripdir we paýtagty Hyrat şäheri bolupdyr. Ol Teýmirleňiň ogly Şahruh tarapyndan dolandyrylypdyr. Ikinjisine Mawerannahr we Horezm ýerleri degişli bolup, Samarkant şäheri onuň paýtagtyna öwürilipdir. Bu ýerleri Şahruhyň

ogly Ulugbeg dolandyrypdyr. Teýmirleňiň nesilleriniň arasynda häkimiýet ugrundaky özara göreşler imperiýany gowşadan hem bolsa, 1507-nji ýyla çenli basylyp alnan ýerlerde olaryň täsiri saklanyp galypdyr. Şahruhyň Horasany dolandyran döwründe (1405-1447) önümçilik gatnaşyklarynda, ekerançylykda we şäher senetçiliginde käbir üstünlik gazanylypdyr. Döwleti dolandyrmakda Şahruh harby-çarwa han-beglere däl-de, esasan ilatyň ekerançylyk we söwda bilen baglanyşykly toparlaryna daýanypdyr. Şonuň üçin hem mongollar tarapyndan ýumrulan Merw oazisiniň suwaryş sistemalaryny dikeltmek işleri geçirilipdir. 1410-njy ýylda Murgap derýasyndaky bendi dikeltmek başlanýar. Munuň özi ekerançylygy birneme janlandyrýar. Şol döwürde Merw oazisinde ösdürilip ýetişdirilen ýokary hilli pagta we galla Hyrada hem äkidilipdir.

Teýmirler döwründe ekerançylygyň ösüşi garamaýak daýhanlaryň gün-güzeranyny känbir gowlaşdyrmandyr. Sebäbi özara tozgunçylykly uruşlar, keseki basybalyjylaryň jebir-sütemleri we salynýan dürli salgytlar olaryň ýagrynysyna ýel çaldyrmandyr. Döwletiň ýa-da aýry-aýry han-begleriň peýdasyna girizilen hyraç esasy salgyt bolupdyr. Mundan başga-da bigar (suwaryş sistemalarynda, gurluşyk işlerinde we ş.m-lerde mejbury işlemek borçlulygy), jan salgydy, mal salgydy, ýerli administrasiýany ekläp-saklamak üçin alynýan dürli görnüşli salgytlar daýhanlary agyr güne salypdyr.

Horasan 1507-nji ýyla çenli, ýagny 100 ýyldan gowrak wagtlap Teýmirileriň elinde galypdyr. Şol wagtyň içinde ol ýrede önümçilik gatnaşyklary ösüp, berkäpdir. Ekerançylykda we şäher senetçiliginde üstünlikler gazanylypdyr

XV asyrdan Horasan daýhanlarynyň köpüsiniň öz ýerlerini ekip bejermäge gurdy çatmandyr. Şonuň üçin olar baý adamlaryň hojalygynda ülüşli kärendeçi bolup işläpdirler. Teýmiriler döwründe iri ýer eýeçiligi ösüpdir we onuň iň möhüm görnüşi süýürgal bolupdyr. Süýürgal miras geçän ýer bolup, onda ilatdan salgyt ýygnamaga, bigar borçlulyga we sud-

administratiw işleriniň hemmesine ýerli iri ýer eýeleriniň özi erk edipdir. Kähalatda tutuş etraplar hem, uly welaýatlar hem süýürgal edilip berilyär eken.

Süýürgal türkmenleriň içki durmuşynda dörän sosial-ykdysady gatnaşyk däldir. Ol keseki ýurtly basybalyjylaryň ornaşdyran sistemasydyr. Süýürgal boýunça basybalyjy hökümdarlar harby gatnaşyklaryna laýyklykda belli-belli nöker baştutanlaryna uly ýer böleklerini beripdirler. Olar bolsa şol ýerlerde hakyna tutma nökerleri işledip, hökümdarlarynyň talaby boýunça gerek diýlen wagtynda atly nökerleri bilen taýýar bolmaly bolupdyr.

Mülkleriň belli bir bölegi, metjitleriň we musulman ruhanylaryň wakf ýerleri salgyt tölemekde köp ýeňilliklerden peýdalanýar eken. Şol ýerleriň eýesine ýeňillikleri kanunlaşdyrýan tarhan haty gowşurylypdyr. Iri ýer eýeleriniň bähbidini goraýan salgyt sistemasy Teýmiriler döwletiniň hazynasyna girýän girdejini ep-esli kemeldipdir. Munuň öwezi daýhanlara we senetçilere täze salgytlaryň salynmagynyň hasabyna doldurylypdyr. Bu bolsa ilatyň aşaky sosial gatlaklarynyň nägileligini döredip, synpy göreşiň ýitileşmegine getiripdir.

1405-06-njy ýyllarda Ogurjalyda (Uzboýuň Kaspi deňzine guýýan ýeriniň golaýyndaky şäher) we Dahstanda türkmen taýpalary uly gozgalaň turuzypdyrlar. Teýmiriler döwletiniň emeldarlarynyň eden-etdiligine garşy Hyratda hem halk gozgalaňy bolupdyr. Olaryň hemmeside güýç bilen basylyp ýatyrylypdyr.

Teýmiriler döwründe Günorta Türkmenistanyň hojalygynyň az-kem ösmegine we senetçiligiň köne däpleriniň saklanyp galmagyna garanzadan başda belleýşimiz ýaly, mongol çozuşyndan öňki derejesine ýetip bilmändir. Bu bolsa içerki we daşarky söwdanyň pese düşmegine öz täsirini ýetiripdir.

Teýmirileriň tükeniksiz özara uruşlary we sähraly taýpalaryň çapawulçylygy mongol zulumynyň ýetiren zyýanlaryny ýok etmäge päsgel beripdir. 1447-nji ýylda Şahruh ölenden soň, onuň mirasdüşeri

Ulugbeg bilen teýmirileriň beýleki şazadalarynyň arasynda häkimýet ugrunda göreş başlanýar. Ulugbege Horasany elde saklamak başartmandyr. Birnäçe weýrançylykly uruşlardan soň Horasan teýmirileriň şazadasy Abdyl-Kasym Baburyň eline geçýär we ol Gürgende berk ornaşýar. Soňra ol Nusaýy, Ýazyry basyp alýar we 1449-njy ýylda Merwi, Hyrady eýeleýär.

Babur ölenden (1457) soň, Horasanda han-begleriň eden-etdiliği güýçlenýär. Oňa Mawerannahryň teýmirilerden bolan hökümdary Abu Seýit we Zakawkaziýadaky garagoýunly türkmen taýpasynyň serdary Jahan şa gatnaşypdyrlar. Netijede, Horasany Abu Seýit tä 1468-nji ýyla çenli dolandyrýar.

Abu Seýit ölenden soň, uzaga çeken özara uruşlar netijesinde teýmirileriň neslinden bolan soltan Hüseyin Baýkara (türkmen folklorynda-Soltansöýün) Horasanyň hökümdary bolmak başardýar.

Han-begleriň arasyndaky tükeniksiz ululy-kiçili uruşlaryň bolandygyna garamazdan, soltan Hüseyin özi ölyänça (1506), Horasany elde saklaýar. Soltan Söýün 37 ýyllap Horasanyň hökümdary bolýar, ömrüni feodal dagynyklyga garşy, boýun synmajak bolýan goşun serkerdelerine, ýerli häkimlere, hatda öz ogullarynyň edýän oýunlaryna garşy öreşip geçipdir. Şonuň üçin hem Horasanyň hojalyk we ykdysady durmuşy Mawerennahra garanynda has ýokary derejede we abat bolupdyr. Sebäbi Soltan Söýün döwründe Mawerannahryň timuritlerden bolan şazada häkimleri bir topar özbasdak, biri-biri bilen duşmançylykly häkimliklere bölünip, diňe özara uruşlar bilen meşgul bolupdyrlar. Bu bolsa ykdysadyýetiň pese düşmegine, halkyň hal-ýagdaýynyň ýaramazlaşmagyna getirýärdi. Onuň häkimýetiniň berk bolmagynda işdeş egindeşi we baş weziri, görnükli şahyr Aly Şir Nowaýy (Myraly, 1472-1487) uly rol oýnapdyr.

Soltan Söýün Horasanyň hökümdary bolany üçin, onuň kuwwatly we adalatly döwlet gurmak ugrundaky tagallasyna Alyşir Nowaýynyň işjeň kömek edendigi üçin, bu iki şahs türkmen halkynyň aňynda uly orun

alypdyr. Şonuň üçin hem Soltan Söýün bilen Alyşir Nowaýynyň atlary türkmenleriň arasynda örän ýörgünli bolýar we biri-birinden aýrylmazdyr. Soltan Söýün bilen Alyşir Nowaýy Horasanyň ykdysadyýetine, medeniýetiniň ösmegine köp üns beripdirler, bölünişik we özbaşdaklyk tendensiýasy bilen kesellän gedem feodallar, şazadalara, köşkdäki dildüwşiklere garşy barlyşyksyz göreş alyp barypdyrlar.

Soltan Söýün Baýkaranyň dolandyran ýyllarynda ýurduň çäkleri Ürgenji, häzirki Türkmenistanyň esasy bölegini we Owganystanyň demirgazyk welaýatyny öz içine alypdyr. Şol territoriýada ýaşan türk halklaryň ählisi-de Nowaýyny öz arkadaýanjy, hossary hasaplapdyrlar. Nowaýy ylym-bilimi jany-teni bilen söýüp, onuň ösmegi üçin elinden gelen mümkinçiligi edipdir. Orta asyr syýahatçysy Wamberi “Buharanyň hem Mawerannahyryň taryhy” diýen eserinde “Nowaýy diňe Horasanda üç ýüz ýetmiş ymarat saldyrypdyr. Şol ymaratlaryň esasy bölegi metjit, medrese, kerwensaraý, köpri, keselhana, kitaphana ýaly halkyň ylym-biliminiň pajarlap ösmegi üçin zerur jaýlardyr” diýip, maglumat beripdir. Eger-de biz Türkmenistanyň Mary, Ahal, Balkan welaýatlarynyň Horasana girenligini göz önünde tutsak, onda Nowaýynyň saldyran ymaratlarynyň esasy böleginiň biziň topragymyza degişlidigini ynam bilen aýdyp bileris. Nowaýy Maryda *Hysrowy* medresesini saldyrypdyr. Onuň talypalaryna ýokary talyp haklaryny belläpdir. Nowaýy halkyň aň-düşünjesiniň ösmegi üçin saldyran ymaratlaryny esasan öz hasabyna gurdurypdyr.

Soltan Söýün bilen Alyşir Nowaýynyň dostlukly gatnaşyklary, sylaşykly işi 20 ýyl çemesi dowam edýär. Nowaýy köşkdäki pyssy-pujurlyklara garşy aýgytly göreş alyp barypdyr.

Türkmen taýpalarynyň han-begleri Teýmiriler döwletiniň emeldarlary bilen dil tapmaga, soýuz baglaşmaga mejbur bolan hem bolsa, olara doly boýun egmän, belli bir derejede özbaşdaklygyny saklap bilipdirler. Türkmen taýpalary demirgazyk tarapdan Deşti-Gypjagyň özbek çarwalarynyň çozuşlaryna häli-şindi sezewar bolupdyr. Deşti-

Gypjagyň hökümdary Juçy neslinden bolan Abl-Haýyr (1426-1468) 1430-njy ýyldan başlap Türkmenistanyň çäklerine aralaşypdyr we gysga wagtlaýyn Horezmi basyp alypdyr. Soňra özbek hany Mustafa Derýalygyň kenarlaryny hem-de Wezir şäherini eýeläpdir.

21. Türkmenleriň XVI-XVII asyrlarda goňşy döwletler bilen gatnaşygy.

Türkmenistanyň XVI asyrdan XIX asyryň ortalaryna çenli bolan taryhy Eýran, Horezm (Hywa), Buhara hem-de Russiýa ýaly döwletler bilen ýakyndan baglanyşykly bolupdyr. Sebäbi şol döwürde Türkmenistanyň kä bir künjegi, kä-de beýleki künjegi goňşy döwletleriň düzümine giripdir. Türkmenleriň özbaşdaklygyny saklan ýerleri-de goňşy döwletler tarapyndan yzygiderli talaňçylyklara sezewar edilýärdi. Goňşy döwletler ýerli-ýerden türkmen ülkesine göz gyzdýrýardy. Şonuň üçin XVI-XVII asyrlar türkmen üçin agyr döwür bolupdyr. Elmydama goňşy döwletler bilen çaknyşyk bolup durupdyr. Goňşy döwletler türkmenleri özleriniň gol astynda saklajak bolupdyrlar. Türkmenlerden köp salgyt almak isläpdirler. Goşun üçin ýaş ýigitlerden nöker talap edipdirler. Türkmenler bolsa ol talaplara boýun bolmandyrlar. Her halda-da keseki ýurtly basypalyjylara türkmen halkyny doly boýun egdirmek başartmandy. Her näçe jan çekse-de, uruş alyp barsa-da, türkmen ýerlerinde dikmelerini bellese-de, türkmenleri boýun egdirmek Eýran şalaryna, Hywa hanlaryna we Buhara emirlerine başartmandyr. Eýran şalarynyň, Hywa hanlarynyň, Buhara emirleriniň türkmen ýerlerindäki dikmeleri real häkimlikden mahrumdy. Türkmen jemgyýeti halkyň öz saýlan, ykrar eden hanlary, serdarlary, ruhanylary tarapyndan dolandyrylýardy. Türkmenleriň özbaşdak bir bitewi döwleti bolmandyr. Türkmen ýerleriniň bir bölegi Buhara hanlygynyň eline düşüpdir, beýleki

bir bölegi Horezm hanlarynyň agalygy aslyna geçipdir. 1510-njy ýylda Talhatanbaba (Syýahýabyň golaýynda, Merw oazisinde) söweşi bolýar. Bu söweşde Eýran şasy Ysmaýyl Sefewi Buhara emiri Şeýbanyny ýeňýär. Şondan soň Günorta Türkmenistan Eýran şalarynyň gol astyna düşýär, ýöne olar real häkimiýetden mahrumdy, isledigiçe salgyt ýygnap bilmeýärler. 1524-nji ýylda Ysmaýyl şa aradan çykansoň, Horezm hany Ilbars sefewi dikmelerini Ahaldan, Etekden kowup çykaryp, ol ýerleri öz raýaty diýip yglan edýär. Şeýlelikde, Günorta Türkmenistanda sefewileriň agalygy synýar.

XVI asyryň I ýarymynda Garrygala, Etrek derýanyň kenarynda Eýran agalygy dowam edipdir. Eýrany şol wagtlar Sefewiler nesli dolandyrypdyr. Eýranlylara gyzyldaşlar hem diýer ekenler. Sebäbi olaryň sellelerinde 12 sany gyzyldolajyk bolýar eken. Eýran şasynyň dikmeleri ýerli ilatdan jan başyna salgyt ýygnapdyrlar. Horezm soltanlary-da Etrek-Gürgen ýerlerini özlerine raýat hasaplap, salgyt ýygnamak isläpdirler. Şeýlelikde, Etrek-Gürgen ilaty iki tarapa: hem-ä Eýran şalaryna, hem-de Horezm hanlaryna salgyt töläpdirler. Olar syýasy babatda Eýrana-da, Horezme-de doly boýun egmändirler. Erkinligi janyndan eý görýän türkmenler iki oduň arasynda galypdyrlar. Telim gezek Eýran şasynyňam, Horezm soltanyňam goşunlaryna gaýtawul berip, salgyt ýygnaýjylary yzyna boş kowupdyrlar.

Etrek-Gürgen türkmenleriniň Eýran dikmesiniň garşysyna guran iň uly hereketleriniň biri 1550-nji ýylda Aba serdaryň ýolbaşçylygynda başlanan uruşdur-gozgalaň. 8 ýyla çeken bu gozgalaňyň serkerdesi Aba serdar oklygöklen tioresindendir. Gozgalaň Abanyň Eýran şasynyň salgyt ýygnaýan emeldaryny we onuň janpenalaryny öldürmegi bilen başlaýar. Astrabadyň häkimi gozgalaňy basyp ýatyrmak üçin güýçli ýaraglanan jeza beriji goşun bilen Etrek-Gürgene gelýär. Aba serdar gökleň taýpalaryndan kömek sorap, birleşen halk gozgalaňy basyp ýatyrmak üçin iberilen goşuny derbi-dagyn edýär. Hanyň özüni Aba serdar çapyp öldürýär. Söweş netijesinde gökleň-okly ili Eýran agalygyndan azat

bolýar. Aba serdar öz nökerleri bilen Eýranyň tutuş bir welaýatyny (Astrabat şäherinden beýleki ýerlerini) eýeleýärler. Eýran şasy Tahmasp I muňa gahar edip 1554-nji ýylda 8-müň esgerden ybarat saýlama demir don geýinen atly hem pyýada goşunyny Aba serdaryň garşysyna ýollaýar. Abany tutup getirmegi, ilatdan bolsa ýene-de köp zat toplamagy buýurýar. Aba serdar, ýaşlygyna garamazdan, ussatlygyny görkezýär. Ol Horez hany Durunyň, Ürgenjiň hökündary bilen ylalaşyk baglaşýar. Netijede, birleşen türkmen – huwa goşuny Eýran şasy Tahmasp I –niň goşunyny kül edýär. Söweşiň iň aýgytly pursatynda sefewi serdarlary söweş etmän, Etrek derýasynyň aňyrsyna gaçýarlar. Şu üstünlikden soň Aba бүтін Etrek-Gürgen türkmenleriniň uly serdaryna-hanyyna öwrülýär. Abanyň adyny Aba serdar diýip tutup başlapdyrlar. Aba serdar soň hem birnäçe gezek Eýran şasynyň goşunlaryny ýeňipdir. 1557-nji ýylda Tahmasp I türkmenleriň garşysyna öňküsindenem köp, 3 esse agyr ýaraglanan 12 müň goşuny Aba serdaryň garşysyna ýollaýar. Goşuna türkmen ilini doly gyrmak hem-de Aba serdaryň kellesini getirmek buýrulydyr. Aba serdar bu gezegem Horezmiň hany Aly soltan bilen umumy dil tapyp, özlerinden 4 esseden gowrak artykmaçlygy bolan sefewi goşunyny ýeňipdir. Şeýlelikde, Etrek-Gürgen türkmenleri özbaşdaklyk gazanypdyr, hiç kime salgyt tölemän azat we erkin ýaşapdyrlar. Ýöne bu azatlyk uzak dowam etmändir. Eýran begleri gozgalaňçylaryň edermen serdaryndan öç almak niýetinden el çekmeýärler. Uruş arkaly Aba serdary ýeňip bilmedik sefewi şasy ony hile bilen heläk etmägeň ugruna çykýar. Aba serdary Eýranyň belli begleriniň gyzyna öýeripdirler. 1558-nji ýylda gije ukuda ýatan Aba serdar özüniň pars aýaly we aýalynyň hyzmatkärleri tarapyndan öldürülipdir. Aba serdaryň doglan wagty barada maglumat ýok. Rowaýatlar görä, ol öldürilende bary-ýogy 24-25 ýaşlarynda eken. Edermen serdaryň kellesi Eýran şasyna peşgeş berilýär. Aba Serdar ölenden soň gozgalaňçylar baştutansyz galypdyrlar. Gozgalaň basylyp

ýatyrylypdyr. Gozgalaňçylardan rehimsiz öç alnypdyr. Şondan soň Etrek-Gürgen türkmenleri ýene Eýran şasynyň gol astyna düşüpdirler.

22. Abulgazy han. “Türkmenleriň nesil daragty” kitaby.

Horasanda, Horezmde, Mawerannahrda ýaşayan türkmenleriň köpüsi çöllük sähralara, Maňgyslak, Balkan daglarynyň demirgazyk tarapynda ýerleşen gyrlara, umuman, Kaspi deňzinden gündogardaky barmasy kyn bolan çöllük ýerlere gaçyp gidipdirler. Seljuklaryň döwründe höküm süren türkmenleriň, oguzlaryň köpüsi Günbatara – Yraga, Kiçi Aziýa (häzirki Türkiýä), Azrebaýjana, umuman, Ýakyn Gündogara tarap gitdiler. Iki asyryň dowamynda, ýagny XIII asyryň ikinji ýarymyndan başlap, tä XV asyryň ortalaryna we aýaklaryna çenli döwürde türkmen halkynyň emele geliş prosesinde täze, ikinji etap bolup geçýär. Orta asyrlardaky oguz türkmenleriniň aglabasy günbatara gidip, Azerbaýjan, türk, krym tatarlary, gagauzlar, meshetli türkler, Yrak, Siriýa türkmenleri ýaly halklary emele getirdiler. Orta Aziýadan günbatara tarap çykyp gitmek prosesi XIII – XV asyrlarda dowam edipdir. 5 asyrlap dowam eden günbatara tarap gidişlik orta asyr türkmenleriniň agramly bölegini, esasy toparlarynyň şol ýurtlarda galmagyna getirdi, şol ýurtlary türkileşdirmek bilen tamamlandy. Mongollaryň zarbasy netijesinde Ýazyr türkmenleriň soýuzy dargaýar. Gadymy oguz taýpasy ýazyrlar günorta we günbatar Türkmenistany öz içine alýan taýpa soýuzyny döredipdirler. Ýazyrlaryň soýuzyna Maňgyslak, Balkan töwereklerinde we Horasanda ýaşayan türkmen taýpalaryň bary diýen ýaly giripdirler. W.W.Bartoldyň hasap etmegine görä, ýazyrlaryň soýuzyna girýän taýpalaryň sany örän köp bolupdyr we Ýazyr diýilse, oňa goňşy ýurtlardaky ilatlar aýratyn bir halk hökmünde garapdyrlar. XIV asyryň başlarynda ýazyrlaryň soýuzy dargaýar. Ýazyrlaryň käbir bölegi Kiçi Aziýa tarap çykyp gidýär. Ýazyrlardan

galan esasy bölek garadaşly ady bilen biziň günlerimize çenli saklanyp galypdyr. Garadaşlylaryň nesilleri Horezmde, Günorta Türkmenistanda, Owganystanyň demirgazyk raýonlarynda ýaşaýarlar. Abulgazynyň türkmenleriň nesil daragty – şejeresi barada ýazan işi türkmen halkynyň etniki sostawynda orta asyrlardakydan has tapawutly, oguzlarda ady tutulmaýan birnäçe taýpalaryň dörändigini görkezýär. XIV-XV asyrlarda salyr taýpa soýuzynyň içinden ärsary, teke, ýomut, saryk ýaly täze taýpalar ösüp ýetişýär. Şol döwürde okly-göklen atly taýpa nähili özbaşdak taýpa emele gelýär. Okly-göklen taýpasyna gadym oguzlardan galan gaýy we dodurga taýpalaryň bölekleri giripdir. Abulgazynyň beýan etmegine görä, 10 müň öýli salyrlar Horasandan çykyp Yraga, Farsa tarap gidipdirler. Yraga, Farsa gidenleriň bir bölegi Maňgyslaga gaýdyp gelipdirler. Şolara Alp-Ogurjyk baştutanlyk edipdir. Alp-Ogurjyk Yrakda oguzlaryň baýandyr taýpasy bilen çaknyşypdyr. Alp-Ogurjyk salyrlaryň müň öylüsini alyp, Krymyň, demirgazyk Kawkazyň, Powolžýäniň we Ýaik (Ural) derýasynyň üsti bilen Maňgyslaga gelýär. Ýollarda urup ýenjilip, maňgyslaga 300 öýli salyr gaýdyp gelipdir. Maňgyslakda hem gypjaklardan gaçyp Balkan daglarynda mekan tutupdyrlar. Salylaryň soýuzyna girýän taýpalar iki bölege – “içki” we “daşky” salyrlar diýilýän böleklere bölünipdirler. Daşky salyrlara ärsary, teke, saryk we ýomut taýpalary giripdirler. Abulgazynyň şejeresinde saryklar bilen tekeleriň ata-babasy ata-babasy bir bolupdyr, ýagny salyrlardan Toýtutmaz diýen biri bolupdyr. Ýomutlar bilen ärsarylaryň ata-babalary Alp-Ogurjygyň ogullarynyň biri bolupdyr. Ärsarylaryň düýbünü tutan Ärsarybaba bolupdyr. Ärsarybaba XIV asyryň birinji ýarymynda ýaşap geçipdir. Ärsarybaba türkmenleriň salyr soýuzynyň bize mälum bolan iň soňky parasatly ýaşulusy hem-de ýolbaşçysydyr. XVII asyrdaky ýaşap gemen Hywa taryhçysy Abulgazy bahadur han öz “Şejereýi teräkime” diýen kitabynda Ärsarybaba barada şeýle maglumatlar berýär: “Salur ilinde Abulhanda (Balkanda) Ärsarybaý tiýgen bar irdi. Uzak ömür tapgan, döwletli we musulmanlykga küşeş kylaturgan (boýun sunan) kişi irdi. Bu

sözümiziň delili bu kim – ol zamanda Ürgençde (Köneürgençde) bir eziz kişi bar erdi. Şeref atly şyhlyk mesesinde (çininde) olturgan we hem molla irdi. Ärsarybaý baryp, şyh mazkurga kyrk tiwe (düýe) nyýaz (peşgeş, sowgat) berip, enaýat kylyp, iltimas (haýyş) ýüzünden arz kyldy “biz türk (men) halky turur biz. Araby kitaplaryny okup, mänisge (manysyna) ýetişip amal kylmaklyk besli (örän) muşgul bolaturur. Eger araby meselelerini türkçege terjime kylyp, enaýat kylsaňyz irdi, sogapga şarik bolar irdiňiz” tiýdi. Irse (erse), Şyh Şeref hoja taky barça mesele dinini (dini meseleleri) terjime kylyp bir kitap etip, “Mu`in al murid” (muritler, ýagny yslamy goldaýjylar üçin gollanma) diýen at gýup, Ärsarybaýga berdi. Ol wagtdan tä bu wagtaça barça türkmenler ol kitapnyň meselelerige amal kylaturlar”. Abulgazy “Şejereýi teräkimesini” 1660-1661- nji ýyllarda ýazypdyr. “Muritler üçin gollanma” 1313-1314-nji ýyllarda ýazylypdyr. “Mu`in al murid” atly kitabyň häzire çenli mälüm bolan ýeke-täk ekzemplýary Türkiýäniň Ankara uniwersitetinde saklanylýar. “Mu`in al murid” atly kitabyň ýazdyrylmagy Ärsarybabanyň halkyny sowatly etmekde, aň-bilimli ýaýratmakda bitirenhyzmatynyň az dældigine güwä geçýär. Ärsarybaba 1313-1314-nji ýylda azyndan 40 ýaşan bolmaly. Kābir maglumatlara görä Ärsarybaba 1335-nji ýyllar töwereginde aradan çykypdyr. Ärsarybaba 70-75 ýaş ýaşandyr diýip çaklanylýar. Ärsarybaba XIII asyryň 60-70-nji ýyllarynda dogulupdyr diýen çaklama bar. Abulgazy “Şejereýi teräkimede” Ärsarybaý salyrlardan Ogurjyk (Ugurjyk) alpyň neberesi, ýagny onuň Berdi diýen oglundan bolan Gulhajy diýen agtygynyň ogly diýip görkezýär. Kābir çeşmelerde Ogurjyk (Ugurjyk) alp batyr Göroglynyň prototipi hasaplanylýar. Belli edebiyatçy alym professor Mäti Kösäýew Ärsarynyň ata-babasy bolan Ogurjyk – Ugurjyk alpy Görogly hasaplaýar. Abulgazy Bahadur hanyň Ärsarynyň ata-babasy bolan Ogurjyk alpy 16 arkadan Oguz hana ýetirýändigine üns bermek zerurdyr. Abulgazy Ogurjyk alpy 16 arkadan Oguz hana ýetirýändigini barada şeýle ýazýar: “...Türkmenleriň taryh bileturutgan kişileri Ögürjik

alpny on alty arkada Oguz hanga ýetgüzip, mundan sanap tururlar: Ögürjik alpnyň atasy Gara girazy... Ögürjik zamanyndan tä bu wagtaça 500 ýüz ýyl, 600 ýyl bolup turur”. Ärsarybabanyň Eýnelgazy, Zeýnelgazy, Mustapagazy diýen üç ogly we Mamabike atly bir gyzy bolupdyr. Ärsarybabanyň agtyklarynyň atlaryna Ulugtepe (Uludepe), Güneş, Gara, Bekewül, Töre, Sokman diýlipdir. Ärsarybabanyň aýalynyň ady Akbibi bolup, ol gözli atanyň, ýagny Esen atanyň gyzy, aýalynyň enesiniň ady Aýjäjek diýen malumatlar bar. Ärsary bilen Ýomut doganoglan bolupdyrlar. Olaryň ikisem Ogurjyk alpyň ogly Berdiniň agtyklary diýilýän maglumatlar bar. Häzirki wagtda ärsary ýa-da könedan habarly türkmen ýaşulularynyň köpüsiniň omyn ýa-da birine pata berenlerinde öz sözlerini “Ärsarybabanyň döwletini bersin”, “Ärsarybabanyň rysgalyny bersin” diýip, tamamlýandyklary Ärsarynyň egsilmez döwletli, rysgally, sahy adam bolandygyny tassyklaýar. Ärsarybaba Türkmenbaşy etrabynda ýerleşýän Ärsarybabanyň daglarynda jaýlanypdyr. Türkmenbaşy şäherinden ilki bilen 254 km ýol geçip, Gyzylgäýä barmaly. Ondan 42 km çemesi uzaklykda Tüwer obasy ýerleşýär. Şol obadan 12 km uzaklykda dagyň ýokarsynda Ärsarybabanyň gubury bar. Ärsarybabanyň gubury Garabogaz kölüniň gündogar kenaryndan 25 km töweregi uzaklykda ýerleşýär. Ärsarylaryň Balkan sebitlerinde ýaşandygyny XIX asyryň başynda şu ýerlere syýahat eden rus ofiserleriniň Lamba dag barada berýän maglumatlary tassyk edýär. Abylgazyň berýän maglumatlaryna görä, Ärsarybabanyň bir näzenin gyzy bolupdyr, adyna Mamabike diýer ekenler. Eýranyň mongollardan bolan patyşasy onuň tarypyny eşidip, sawçy iberipdir. Emma gyzy oňa bermändirler. Eýranyň patyşasy Ärsarybaý bilen uruşýar, şol uruşda-da Ärsarybaý ölýär. Gyza bolsa şol Eýranyň patyşasy öýlenýär. Esli wagt ýaşanlaryndan soň Mamabikeden perzent önmäni üçin, ony atasy öýüne gaýtaryp getirýärler, ýanyna-da bir maşgalaly guly hyzmatkär diýip goşupdyrlar. Şol gul bilen gyrnagyň 4 ogly bolýar, iki ulusynyň atlary Hyzr bilen Aly bolýar. Mamabike bularyň hemmesini

azatkerde diýip yglan edýär. Olar Uzboýuň ýakasynda mekan tutup, kem-kemden gurplanypdyrlar. Olaryň töweregine hor-homsy, talaňa düşüp, tozan adamlar üýşüp başlapdyrlar. Köp ýyllaryň dowamynda uruşlar zerarly käbir dargan tireleriň, bölünen, gaçyp-gezip ýören maşgalalaryň hasabyna bular köpelipdir. Sebäbi kimem çöl-beýewanda ýeke galsa, hossar gözläp başlaýardy, kime-de bolsa birigip, abanyan howplardan goranmagyň çäresini agtarypdyr. Şeýlelikde, bular köpleip, il bolupdyrlar, il bolupdyrlar “Siz kim bolarsyňyz?” diýip soraland: “Biz Hzr baýyň adamlary bolarys” diýip jogap beripdirler. Kem-kemden bulara “Hyzr ili” ady galypdyr. Alynyň töweregine ýygananlaryň arasynda diňe türkmenler däl-de, aç-ýalaňaç galan özbekler-de bar ekeni. Bulara “Aly ili” (alili) at galypdyr. Alynyň beýleki kiçi doganlarynyň nesli “çagataýgullar” we “gara öýli” atlaryny alyp, bular-da Uzboýuň ugrunda ýaşapdyrlar, özlerem azlyk we garybrak bolupdyrlar. Abulgazynyň berýän maglumatlaryna görä dewejiler “düýejiler” taýpasy Uzboýuň ýakasynda ýaşapdyrlar. Altyn Ordanyň hany Janybegiň (1341 – 1357 ý.) zamanynda Ürgençden başlap tä Astrabada çenli, Maňgyslakda, umuman, Kaspi deňziniň gündogar kenarlarynda ýaşayan türkmenleriň hemmesi şoňa bakna bolupdyrlar. Özbek hanyň (1312 – 11341 ý.) ogly Janybek hanyň Balkan daglarynyň öri meýdanlarynyň köpdüğinden habary bar ekeni we şol ýerlere ýörite düýe bakdyrmak üçin 30 maşgalany iberýär. Şularyň nesillerine deweji ady galýar. Altyn Ordanyň hany Berdi beg (1357–1359 ý.) ölendən soň hanlykda tagt üstünde içki göreş güýçlenýär. Balkan daglarynda ýaşayan türkmenler mundan peýdalanylýp, salgyt tölemesini bes edýärler. Balkan daglarynda ýaşayan türkmenler dewejileriň üstüne çozup, talaň salýarlar, düýe sürülerini paýlaşypdyrlar. Dewejiler garyp düşüp, “garaöýlüler” bilen goşluşypdyrlar we deňiz ýakasynda balyk tutup, güzeran görüpdirler. Olar ärsary beglerine ýüz tutup Balkan daglarynyň çeşmelerini we guş keteklerini özlerine kärendesine bermegini haýyş edipdirler. Ärsary begleri olara çeşme suwlaryny ulanyp, eken ekinleriniň hasylynyň gylla ýarysyny, guş

höwürtgelerinden her ýyl duzak gurup tutulan kepderi, awa salynýan laçynyň, bürgüdiň belli bir mukdaryny getirmek şerti bilen kärendesine bermäge razy bolupdyrlar. Şol şertlerden başga dewejiler bilen gara öýlüler ärsarylara gyş saraýlaryny gurmak üçin her iki mün düýe ýüki gamyş getirip bermeli bolupdyrlar. Şondan soň gara öýlüleriniň tiresine “syýadagsakar” ady galypdyr. Syýadagsakarlaryň nesilleri häzirki Sakar etrabynda ýaşaýandyrlar. Hyzr-ili, Aly-ili, Dewejiler – şularyň üçüsi-de Uzboýuň ýakasynda ýaşap, “Üç il” ady bilen belli bolupdyrlar. Abulgazynyň maglumatlaryna görä, hyzrililer Uzboýuň ýokary böleginde, ýagny Pişgäh (pişge-guýy) bilen Garry-geçidiň aralygynda ýaşapdyrlar. Alililer Uzboýuň orta akymynda Garry-geçitden Balkan daglarynyň gündogar çetlerine çenli ýerde ýaşapdyrlar. Dewejiler Balkan daglaryndan Kaspi deňzine çenli aralykda ýaşapdyrlar. Üç ile” girýän taýpalaryň hemmesi Altyn Ordanyň agalygy synanyndan soň Horezme tabyn bolupdyrlar we şoňa salgyt töläpdirler. Horezme has golaý ýaşan adakly-hyzrlar Horezme nöker gullugyny berjaý edipdirler. W.W.Bartoldyň çen edişine görä, “Uzboý türkmenleri Horasana-da, Horezme-de tabyn bolmandyrlar.” “Esgi” taýpasy Janybek hanyň zamanynda emele gelýär. Türkmenlerden salgyt ýygnamak we olary ezmek maksady bilen Janybek Balkan daglarynyň etaplaryna häkim edip bir uýgury iberipdir. Bu uýgur gaty rehimsiz we zalym bolup, ilata çydamaz ýaly zulum edip başlapdyr. Onuň töwereklerinde hyzmatkärleri we gullary köp bolupdyr. Türkmenler uýguryň Aýaz atly bir guluny yryp, uýgury öldürmegi haýyş edipdirler we onuň ähli ýygnan zatlaryny Aýaza berjediklerini aýdypdyrlar. Türkmenleriň aýaga galjakdygyna gözi ýeten Aýaz öz häkimini öldürýär. Aýazyň öz häkimini öldürmegi Janybek hanyň ölen ýylyna (1357 ý.) gabat gelýär. Aýaz yzyna Altyn Orda dolanman, türkmenleriň arasynda galýar we “Esgi” tiresiniň esasyny goýýar. “Esgi” tiresi Uzboýuň ýakasynda ýaşapdyr. Aýaz türkmen ertekilerindäki Aýaz hanyň prototipi – nusgasy hasaplanýar. Özi gul bolup, tire baştutanyna öwrülendi üçin, oňa soň-soňlar “Aýaz han çarygyňa

bakarak!” diýen bolmaklary mümkin. Hyzrili, alili, çagataý-gullar, gara öýli, deweji, syýadag-skgar, esgi ýaly türkmen taýpa-tireleriniň emele gelen wagty XIV asyryň birinji ýarymy hasap edilse ýalňyş bolmaz. Bu taýpalaryň emele gelmeginde we taryhynda Iki sany mongol döwletiniň – ilerden hulaguitleriň, gaýradan hem Altyn Ordanyň uly täsiri bolupdyr. XIV asyrdaky hemme taýpalar diýen ýaly Uzboýuň ýakasynda ýaşapdyrlar. Sebäbi şol zamanda Uzboýuň Amyderýanyň suwy bolandyr çen tutulýar. Okly-gökkeňler Etrek-Gürgen boýlarynda, Astrabada golaý ýerlerde ýaşapdyrlar. Soň tekeleriň, ýomutlaryň, ärsarylaryň sostawyna giren burkaz, soltanyz (soltan-eziz), olam, agar ýaly tireler Türkmenistanyň gadymy medeni oazislere bolan Murgapda, Lebapda ýaşapdyrlar. XV asyryň 70-nji ýyllarynda türkmenler Buharanyň etginde-de ýaşapdyrlar. Teýmiriň Otrarda söweşiň ýören wagty Horezm häkimi Buhara çozup, türkmenleriň düýelerini sürüp äkidipdirler. Nohurly, mürçeli, süñçeli, änewli, mehinli ýaly gadymdan daglarda we dag eteklerinde ýaşan türkmen taýpalary-da bolupdyr.

XVII ayrdan başlap türkmenler barada kitap ýazan awtorlaryň aglaba köpüsi Turkmenler çarwa, göçme halk diýseler-de, beýleki birileri türkmenleriň maldarçylygy ekerançylyk bilen utgaşdyrýandyklaryny ýazypdyrlar. Ikinji pikir türkmenleriň hojalyk kärine berilen dogry häsiýetnamadyr. Biž oňa aşakda anyk maglumatlar esasynda göz ýetireris.

Emma bu babatda ýene-de bir zada üns bermek gerek. Olam XVII-XIX asyrlarda, XX asyryň başlarynda türkmenler hakynda kitap ýazan günbatar ýewropaly we orsyýetli awtorlaryň käbirleriniň türkmen hakykatyny ýoýýanlygydyr. Sebäbi şol adamlaryň pikirine, geçmişde, has takygy türkmen ülkesini patyşa Russiýasy basyp almazyndan ön türkmenleriň esasy käri çarwaçylygam, ekerançylygam, hünärmentçiligem däl-de alamançylyk bolupdyr. Eger olaryň sözlerine ynansaň, ata-babalarymyz il çaspyp, galtamançylyk edip ekenipdirler. Ekin ekmekligi ýa-da mal bakmaklygy, hamala diýersiň

özlerine mynasyp däl kär hasaplapdyrlar we olardan baş çykarmandyrlar. Elbetde, bular hakykatdan örän daşpikirdir. Sebäbi ata-babalarymyz ekin ekmänem, mal bakmanam, hünärmentçilik bilen meşgullanmanam başarypdyrlar. Olar köppudakly hojalyk alyp barypdyrlar.

Olar sähel mümkin bolan halatlarynda ekerançylygy, hünärmentçiligi, söwdany we hojalygyň beýleki pudaklaryny çarwaçylyk bilen utgaşdyrypdyrlar. Bu ýagdaý olaryň sosial-ykdysady, medeni ösüşine şol sanda hojalyk işlerine-de güýçli täsir edipdir.

XVII asyryň ortalarynda Hywa hany we taryhçysy Abulgazynyň maglumatlaryna görä, XVI-XVII asrlarda tekeleriň, ýomutlaryň, saryklaryň, gökleňleriň, arabaçylaryň hasan ili türkmenleriniň hojalygynda maldarçylyk esasypudak bolupdyr. Üç ili adyny alan adakly-hyzyrlylarda, alililerde we düýeçilerde bolsa ekerançylyk ösüpdir.

Alymlaryň çaklamalaryna görä, XVI-XVII asyryň ortalarynda Sarygamyşda, Uzboýuň ugrunda ýaşayan türkmenler 50 müň ga çemesi ýere ekin ekipdirler. Bu bolsa şol döwürde sarygamyşly we uzboýly türkmenleriň maldar-ekerançy bolandyklaryna güwä geçýär. XVII asyryň ortalarynda Sarygamyşda Amyderýanyň suwunyň gelmeginiň kesilmegi ol ýerde ýaşayan ilatyň başga ýerlere geçmekligine getirýär we hojalyk käriniň üýtgemegine täsir edýär.

Ata-babalarymyz oturymly ýagdaýa esasan XVIII asyrda geçipdirler. Şol döwürde türkmenleriň uly tireleriniň aglaba köpüsi Kaspiniň gündogar kenarlaryndan Hywa hanlygynyň ýerlerine, Köpetdagyň eteklerine göçüpdirler. Günorta we günorta-gündogar Türkmenistanda tekeler, salyrlar, saryklar, beýleki az sanly tireleriň köpüsi ýurt tutunypdyrlar. XIX asyryň ortalarynda olaryň hojalygynda ekerançylyk esasy pudaga öwrülipdir.

Ilatyň belli bir bölegi çarwaçylyk bilen-de meşgullanypdyr. Günorta Türkmenistanda çarwa toparlar gum eteklerinde, Merkezi Garagumda, Tejen-Murgap derýalarynyň aşak akymlarynda ýaşapdyrlar.

23. Nedir şa

Türkmen halkynyň uzak we şöhratly taryhynda XVIII asyryň aýratyn orny bardyr, çünki bu döwür syýasy wakalardan doludyr. XVIII asyr biziň ata-babalarymyzyň halkyň özbaşdaklygy ugrunda gaýduwsyz göreş alyp baran zamanasydyr. XVIII asyryň 20-nji ýyllarynda Eýrandaky gyzybaşlaryň (sefewileriň) dinastiýsy öz möwritini geçirip dargap başlaýar, ýurda baş-başdaklyk, bulam-bujarlyk aralaşýar. Bu pursatdan peýdalanylýp, Horasanda Nedirguly hanyň mertebesi kem-kemden artyp başlaýar. Ýeri gelende aýtsak, Nedir 1688-nji ýylda Etekde, häzirki Kaka etrabyň günortasyndaky Kelat diýen galanyň golaýynda dogulýar. Özüniň ýaşlyk ýyllaryny töweregine atly nöklerini ýygnaýp, çapawulçylyk edipdir, soňabaka Abywerdiň häkiminiň hyzmatynda duran, Etekde, Ahalda, Marydam ýaşaýan türkmenleriň garşysyna göreş alyp barypdyr. Ol ilki başda Etekdeki Abywerd, Bowgaja, Garahan, Gozgan gala, Niki gala, Zagçent gala, Deregez töwereklerinde ýaşaýan, soňabaka Nusaý, Hurmant, Durun etraplarynda oturýan türkmenlere garşy harby hereketler alyp barýar. 1724-nji ýylda Nedir Horasanyň demirgazyk tarapyna özi häkimlik we serkerdelik edip başlaýar. 1726-njy ýylda bolsa ol gyzybaşlaryň in soňky patyşalaryndan Tahmasp II-niň gullugyna girýär. Maşadyň häkimi Mälik Mahmydy öldürýär we bütin Horasany öz eline alyp, Nedirguly adyny Tahmaspguly ady bilen çasyrýar. Şol ýylam öz inisi Ybarýym hany Mary türkmenlerine temmei bermek üçin iberýär. Soltanbendiň ýanynda bolan söweşde türkmenler ýenilýär, bent ýykylýar, Bozaryk, Apbasabat diýen ýerlerde ýesir düşen gajarlary alyp Maşada gaýdýar.

1729-30-njy ýyllarda Nedir Eýranyň gündogar böleginden owganlary, günbataryndan hem osmanly türkleri kowup çykarýar. Şeýlelikde, Ol Eýranyň syýasy bitewiligini gazanan, “ýurduň azat ediji”

adam hökmünde onuň şöhraty artýar, mertebesi arşa çykýar. 1731-nji ýylda şa Tahmasp ölýär, onuň deregine entek juda ýaş şazada Apbas III-ni tagta çykaryp, Nedir onuň adyndan ýurdy edara edýär. Emma 3-4 ýyldan olam ölýär. Indi Nediriň önünde şa tagtyny eýelemek üçin hiç hili päsgelçilik ýokdy, hemme şazadalar gyrlyp gutarypdy. 1736-njy ýylyň Nowruz baýramyna gabatlap, Nedir şa saýlamak maksady bilen Mugan sähralygynda Ählihalk gurultaýyny çagyryýar. Gurultaýa gatnaşan 20 müň wekiliň, nökerler bilen bilelikde 100 müň adamyň “haýyşy” boýunça Nedir şa tagtyny eýelemäge razylyk berýär. Saýlawdan soň Nedir öz ýaranlaryna sahylyk bilen zerli serpaý we ýesir düşen ýaş gyzlardan gyrnak paýlaýar.

Şalyk tagtyny eýelän wagtyndan başlap Nedir Eýranyň öňki serhetlerini dikeltmek üçin çäklenmejekdigini aýan etdi we basybaljylykly uruşlara taýýarlanyp başldy. Ol Maryny, Soltanbendi dikeldip, harby taýýarlyklaryň daýanç bazasyna öwürýär. 1737-38-nji ýyllarda Owgan taýpalaryna boýun egdirdi, Hyrady, Kābili, Gandahary aldy, ”Beýik mongollaryň” döwletine garşy uruş ygılan etdi we 1739-njy ýylyň martynda Delini basyp aldy. Şondan soňra Buhara bilen Hywany basyp almaklyga girişdi. Ol Amyderýa boýunda 1100 sany gaýyk ýasamagy buýrup, olaryň üstüne galla azyk, top-ýarag, ok-däri ýükläp, derýa boýunça Türkmenabada (Çärjew) tarap ugradýar, özi bolsa 1740-njy ýylyň 20-nji awgustynda Kerkä gelip, agyr leşgerini üçe bölüp derýanyň çep-sag kenary bilen aşaklygyna süýşüp ugraýar. Derýanyň çep kenarynda oturýan Lebaply ärsarylar Nedire boýun synmajak bolup, hemmesi derýa boýy bilen Horezme, Üstýurda, Maňgýslaga tarap çekilipdirler. Nediriň köşk taryhçysy Mehtihan Astrabat türkmenleriniň şa goşunlarynyň duzagyna düşmändigini belleýär.

Nedir şa Buhara ýöriş etmek maksady bilen Çärjew galasynyň düýbünde düşläp, agyr leşgeri derýanyň sag kenaryna geçirmek üçin gaýyklardan ýüzmek köpri gurdurýar. Goşunlary derýadan geçiren günü Nediriň huzuryna Buharadan Hekim beg Atalyk ýörite wekiller we

gymmat baha sowgatlar bilen gelip üç günläp myhmançylykda bolýar. Nedir şa onuň eline perman ýazyp berýär we öz adyndan Buharada hereket etmegi üçin artykmaç hukuklar beripdir. Şundan soň Atalyk Buhara Abylfeýz hanyň ilçisi hökmünde däl-de, Nedir şanyň ygtyýarly wekili hökmünde gaýdyp gelýär we hanyň köşgüne barman, Mirarap medresesinde düşleýär. Ol şähre jar çekdirip, Nedir şanyň gelýändigini kimiň şu mesele bilen bagly işi çyksa, özüne ýüz tutmalydygyny habar berýär. Hekim beg Atalygyň özüni beýle tekepbirlik bilen alyp barmagy Abylfeýz hany ynjalykdan gaçyrýar we ony hile, soň bolsa güýç bilen gola saljak bolýar. Emma başarmaýar we özüniň çykgynsyz ýagdaýa düşendigine göz ýetirip, köşk hyzmatkärleri bilen Nedir şanyň önünde dyza çökmek üçin ýola düşýär. Atalyk we başga derwezeden çykyp, Abylfeýziň yzından ýetýär we ikisi bile Nediriň huzuryna gelýär. Bu duşuşyk Zerewşan derýasynyň boýundaky Çarbakyr diýen ýerde bolup geçýär.

Boýun synyp gelen Abylfeýzi Nedirşa hoşniýetlilik bilen kabul edýär. Onuň bilen garyndaşlyk açyp gyzyna öýlenýär, başga bir gyzynam öz inisi Alyguly hana alyp berýär. Emma Nedir Buharany Hekim beg Atalygyň üsti bilen edara edipdir, salgyt ýygnapdyr, özbeklerden we türkmenlerden goşunynyň üstini ýetiripdir, bu 10 münlik otrýada serkerde edip, Atalygyň ogly Muhammetrahymy bellädir. Şeýlelikde, Buharany basyp almak üçin goşun çekip gelen Nedir şanyň bu meselesi ap-aňsat çözülipdir. Ol Buharadan gaýtmanka Abylfeýz hana Hywa hany Ilbarsyň adyna hat ýazyp, oňa-da öz göreldesine eýerip, Nedir şanyň önünde boýun synmagy maslahat bermegi tabşyrypdyr. Hywa hany Abylfeýziň maslahatyny almandyr, haty getiren wekillerinide öldüripdir we aç-açan boýnyýogunlyk edipdir.

Buhara hanlygyny eýelemek Nedir şa üçin harby gezelenç ýaly bolan bolsa, Hywa hanlygynda ol örän güýçli garşylyga duçar bolupdyr. Ilbars han asly gazaklardan bolup, özüni Çingiz hanyň neslinden

hasaplapdyr. Nedir şa Hindistandaka Horasana çozuş edipdir. Şonuň üçin hem Nedir şa Ilbars hana owaldan dişini çarhlap ýören eken.

1740-nji ýylyň oktýabr aýynyň 7-sinde Nedir şanyň goşunlary Buharadan çykyp, Horezme tarap ugraýar. Ilkinji söweş Çärjew-Dänew etraplarynda Horezm türkmenleriniň atly goşunlary bilen bolýar. Goşunlar ýene-de ýüzüp, köpriden geçip, topy-tophanalary, ýarag-esbaplary, azyk-harytlary, gaýyklara ýükläp, derýa bilen goşun hem çep kenar boýunça oktýabr aýynyň 19-ynda Horezme ugraýarlar. Noýabr aýynyň 3-inde agyr leşger Düýeboýun obasynda düşläpdir. Ilbars han nökerlerini Hazarasp galasynda jemleýärdi. Emma ol açyk söweşe girmäge gorkýardy we galanyň içinden çykman gizlenýärdi. Pitnegiň eteginde bolan söweş hereketlerine ýene-de, esasan, türkmen atly goşunlary gatnaşýar. Bulara ýomut serkerdesi Muhammedaly Uşak baştutanlyk edýärdi. Söweş adatdan daşary çekeleşikli we gan döküşikli häsiýetde geçýär. Nedir şanyň hut özi Eýranyň şol, sanda türkmenler bilen könedan hasaply horasanlylaryň saýlama goşunlaryna baştutanlyk edip söweşe girýär. Eýran goşunlarynyň agdyklyk edýändigine göz ýetiren türkmenler yza çekilmäge mejbur bolýar. Şeýlelikde Horezmiň territoriýasyna entek girmänkä-de, giren badyna-da, Nedir şa ilki bilen türkmenleriň gazaply garşylygyna duçar bolýar.

Pitnegiň ýanyndaky söweşden soň Nedir şa Hazaraspda gizlenip ýatan Ilbarsyň üstüne ugraýar. Ilbars han galadan gaçyp, derýa boýy bilen Hanka galasyna gaçýar. Hazaraspnyň ýanynda türkmenler Nedir şanyň goşunlary bilen ýene-de söweşe girýär. Emma bu söweş hem olar üçin şowsuz gurtarýar, köpüsi ýesir düşýär. Ýesirleri şanyň huzuryna alyp gelenlerinde Nedir şa jomartlyk edip, olara mähribanlyk bildirýär, sylag hormat bilen ýesirlikden boşadyp her haýsynyň öz iline, dogduk obasyna baryp, ýomutlary we beýleki türkmenleri köşeşdirmegi we şa tarapyndan olara merhemet ediljekdigi habar bermegi aýdýar. Ýomut serkerdelerini bolsa Nedir şa öz köşgünde hyzmat etmäge çagyrypdyr we Eýranyň-Turanyň haýsy ýerinde ýurt tutmak isleseler, olara iň gowy ýerleri bölüp

berjekdigini aýdypdyr. Nedir şanyň ýekeje haýyşy bardy, bu-da türkmenleriň özüne tabyn bolmagyny we nöker gullugyny berjaý etmegini sorapdyr. Emma türkmenler Nedir şa hyzmat etmekden boýun gaçyrypdyrlar we Köneürgenje tarap çekilipdirler.

Nedir şa Ilbars hany yzarlap, Hanka galasyny gabapdyr we ony zabt edip almak üçin dört tarapdan pyýada goşunlary sürüpdir. Üç günläp galany top-okuna tutupdyr. Gabawa düşen özbek serkerdeleri noýabr aýynyň 14-inde galadan çykyp, Nedir şanyň aýagyna ýykylypdyrlar. Ilbars hany we onuň ýakynlaryny-da galadan süýräp çykaryp, Nedir şanyň gaşyna getiripdirler. Ol ýeňlen duşmanyň günäsini geçmek barada gadymdan gelyän dessury bozup, Ilbars hany we onuň 20 sany wezir-wekillerini eden-etmişleri üçin ölüme buýrupdyr. Hywa hanlygyny gutarnykly eýeländen soň, Nedir şa onuň administartiw işlerini düzgünleşdirýär. Hywadaky 12 müň guly azat edip, olary Horasan ugradýar we Abywerdiň günortasynda ýörite Hywaabat galasyny gurduryp, şoňa göçürüp getirýär. Olary azyk, mal bilen üpjün edýär.

Nedir şa Hywadaky işlerini tamamlap, Türkmenabada, Marynyň üsti bilen Horasana gaýdýar, öz dogduk mekany Kelatda uly toý berýär we Kawkaza, Dagystana, Rumystana harby ýörişlere gidýär. Emma Horezmde Nediriň goýup giden dikmelerine garşy halk herekedi köşeşmeýärdi. Ilbars hanyň ogly Abylgazy bilen Nediriň dikmesi Artyk ynagyň arasynda gizlin göreş dowam edýär. Bu göreşe salyrlar bilen ýomutlar hem işeň gatnaşardy we ahyrky netijede Artyk ynak öldürilýär. Türkmenler gozgalaň edip, ikä bölünýärler, salyrlar bilen ýomutlar bäsleşip, Horezmde öz harby agalygyny gazanmak ugrunda göreşýärler. 1744-45-nji ýyllarda ýomutlar Horezmde Pitne turzup, Nedir şanyň inisi Alyguly hanyň jeza beriji goşunlary bilen aldym-berdimli uly söweşler alyp barýarlar. Bulara Etrek-Gürgen ýomutlary-da kömege gelyär. Bu gozgalaňa igdir, çowdur, arabaçy, pelleçi, tekeleriň bir bölegi gatnaşypdyr. Diňe salyrlar Abylgazy han bilen gatnaşyk edýärdiler. Horezmli türkmenler aýratyn-da ýomutlar, Nedir şa ölýänça öz

pitneçiligini dowam edipdirler. Şeýle gozgalaňlar Astrabatda, Mazendaranda, umuman Nedir şanyň imperiýasynyň hemme künjeklerinde-de dowam edýärdi we olardan rehimsizlik bilen öç alynýardy. 1747-nji ýyl Nediriň şalyk eden in soňky ýyly bolýar. Imperiýanyň dürli ýerlerinde gozgalaňlar, pitneler zalymlyk bilen ýatyrylýardy, günäli-günäsiz adamlar münläp gyrylýardy. Nedir özüniň in ýakyn adamlaryndan ýowuzlyk bilen öç alýardy, hat-da öz oglunyň hem gözünü oýdurypdyr. Ol hemme kişä münküri bolup, melanholiýa keseline duçar bolýar, onuň üçin köşk dowzaha döňýär. Çünki ol ýekedi, gijelerine ýatman, ýalňyz galan in bagtsyz adamdy. Onda-munda Nedir ölüpdür diýen her-hili myş-myşlar ýaýraýar. Nedir şa köşk adamlaryndan goşunbaşylardan aýratynda öz ildeşleri bolan awşarlardan öler ýaly gorkýardy. Ol hatda gaçmak hyýalyna-da münüp, ýanynda hemişe eýerli atlary saklapdyr. 1747-nji ýylyň iýun aýynyň 19-ynda Goçandyň golaýynda Muhammetguly hanyň baş tutanlygynda awşar begleri gije Nediriň serperde çadyryna kürsäp girýärler we uzak garşylyk görkezenden soň ony öldürýärler.

Nedir şa ölendenden soň onuň imperiýasy pagyş-para bolup dargaýar. Hindistan, Owganystan, Hywa, Buhara, Kawkaz we beýlekiler bölünip aýrylyýar. Horasanda adyl şa ady bilen Alyguly han hökümdar bolýar. Emma ony bir ýyl geçmänkä, Nediriň dogany Ybraýym tagtdan agdaryp gözünü oýdurýar. Ybraýymy hem öz nobatynda Nediriň agtygy Şahruh öldürip, tagta çykarýar. Şaýy ruhanalary Şahruhyň garşysyna gozgalaň edip, ony-da tagtdan düşürip gözünü oýdurýarlar. Şeýle wakalar biri-birine sepleşip dowam edip durýar. Günorta Eýranda bolsa Zentleriň dinastiýasy häkimýeti eýeleýär. Şeýlelik bilen, Nedir şanyň zamanasy bolan XVIII asyryň birinji ýarymy tamam bolýar.

24. Türkmen-rus gatnaşyklary. Hojanepes.

Türkmenleriň Russiýa bilen gatnaşyklarynyň gözbaşy has irräkden gaýdýardy. Eýýäm birnäçe asyryň dowamynda Merkezi Aziýa bilen Russiýanyň arasynda söwda gatnaşyklary dowam edýärdi. Maňňşlagyň Üstýurduň – türkmen ýerleriniň üstünden geçýän söwda ýollary Moskwa, Nižniý Nowgorod ýaly şäherler bilen baglanyşdyrýardy. Kaspiý deňziniň üsti bilen Gara deňiz kenarlaryna-da ýetilýärdi.

Söwda gatnaşyklarynda getirilýän we äkidilýän harytlar köplenç şol bir zatlar bolupdyr. Şolardan getirilýän sowutlar, ot açýan ýaraglar, agaç gap-gaçlar, “balyk dişi” (morž süňki), aýna, çüý, Ýewropada öndürilýän mawut we şuna meňzeş zatlar eken. Merkezi Aziýada haýwanlaryň derileri, gymmat baha daşlar, nagysly ýüpek mata, miwe kişdesi, tohum atlar, halylar çykarylypdyr. Buhara şol wagt esasy söwda merkezleriniň biri bolany üçin, onuň bazary has uzaklarda hem tanalypdyr. Uzak ýerlere ýaýran türkmen halysyna birnäçe ýerde “Buhara halysy” diýilip hem aýdylypdyr.

XVI asyrdan başlap Maňňşlagyň üstünden geçýän söwda ýollary aýratyn ähmiýete eýe bolýar. Sebäbi Merkezi Aziýadaky özara uruşlar-aragatnaşygy kynlaşdyrypdyr. Galmyklaryň üstünden geçýän ýollar hem täjirler üçin howply bolupdyr. Söwda kerwenleriniň talanan wagty az bolmandyr.

Moskwa döwletiniň hökümdary Iwan IV Groznyý Kazan hanlygyny (1552) we Astrahany (1557) boýun egdirensoň, Merkezi Aziýa halklary bilen aragatnaşyga giň ýol açylýar. Russiýa ol ýerdäki hanlyklar hem-de türkmen taýpalary bilen gös-göni araçäkleşýär. Söwda hem diplomatik gatnaşyklar üçin zerur şertler ýüze çykýar.

Iwan IV (Iwan Groznyý) 1558-60-njy ýyllarda inlis täjiri Antoni Jenkinson Iwan IV-niň ilçisi hökmünde iki gezek şu ýerlerde bolýar. Birinji gezekde Eýrana geçip barýarka, Hazaryň kenarynda düşende, türkmenlere paç töländigi, olardan düýe satyn alandygy barada ýazypdyr. Ikinji gezeginde Hywa hanlygynyň ýolunda Sarygamyş töwereklerinde “türkmen patyşalygy” barada belläpdir.

XVII asyrdan başlap, eýýäm türkmen-rus söwda gatnaşyklary barada maglumat berýän dokumentler peýda bolýar. Türkmen taýpalarynyň ýaşaýan ýerleriniň üstünden geçen rus diplomatik wekilleriniň sany artýar. Olar köplenç ýol ugrunda gören-eşiden zatlaryny ýazyp galdyrypdyrlar. 1616-njy ýylda rus ilçisi Iwan Hohlow Hywa ýolunda bulagaýlygyň höküm sürýändigini belleýär. Sebäbi şol wagt Hywada tagt üçin güýçli göreş dowam edýär eken.

XVII asyryň ikinji ýarymynda türkmenler bilen Russiýanyň arasyndaky gatnaşyklar diňe söwda häsiýetine däl, eýsem diplomatik häsiýete hem eýe bolýar. 1641-nji ýylda türkmenleriň ajy tiresiniň wekilleri Moskwada söwda edipdir. 1677-nji ýylda türkmen wekilleri özleriniň Russiýa raýatlygyna kabul edilmegini sorap, Astrahana barypdyrlar. 70-80-nji ýyllarda türkmen çarwalary Astrahan guberniýasynyň çäklerinde gyslapdyrlar.

Sarygamyş kölüniň ýuwaş-ýuwaşdan guramagy bilen türkmen taýpalarynyň köpçülikleýin göçhä-göçlügi türkmenleri Russiýa tarap itekläpdir. Goňşy gazakdyr galmyklar hem-de Hywa hanlygy bilen gatnaşyklaryň ýitileşmegi, türkmen taýpalarynyň özara oňsuksyzlygy bu prosesi has-da güýçlendiripdir. Şonuň üçin XVII asyryň ahylarynda Maňňyşlak türkmenleriniň uly bölegi Russiýanyň raýatlygyna geçip, Demirgazyk Kawkaza göçýär. Olaryň sany, käbir maglumata görä, 90 müň adam (18 müň hojalyk) hasaplanýar. Häzirki Stawropol türkmenleri şolaryň nesilleridir.

XVIII asyra aýak basylansoň, türkmen-rus gatnaşyklary has-da ýygjamlaşýar. Şol döwürde Russiýa bilen Eýranyň, Hywanyň, Buharanyň arasynda söwda hem diplomatik gatnaşyklar güýçlenýär. Ilçileriň köpüsiniň ýoly türkmen ýerleriniň üstünden geçipdir. Türkmenler ýolbelet bolmak, kerwenlere mal bermek, kerwenleri goramak bilen, olara ýakyndan kömek beripdirler. Şeýdip, Russiýa bilen yzygiderli aragatnaşyk ýola goýulypdyr. 1713-nji ýylda türkmen taýpalarynyň wekili, abdallardan bolan Hojanepes Söýün ogly (1678) astrahanly knýaz

Zamanow bilen rus imperatory Pýotr I-niň ýanyna barypdyr. Şonda Hojanepes Amyderýanyň öňki akabasyndaky çägeden altyn alyp boljakdygyny aýdypdyr. Derýanyň öňki akabasynan sowulmagyny ol, birinjiden, Russiýanyň suw ýoly bilen Hywa etraplaryna aralaşmazlygy, ikinjiden, Hywa hanlarynyň türkmenleri bakna etmegi üçin gerek bolandygy bilen düşündirilipdir. Ol Amyderýany öňki ugry boýunça akdyrmaga ýardam etse, Russiýany goldajakdygyny-da nygtapdyr. Derýanyň suwunyň gaýtadan öňki akabasy bilen akdyrylmagy Sarygamyş-Balkan-Maňnyşlak ýerlerine ýaşaýşyň gaýtaryp berilmegini aňladýardy. Ýerli ilat muňa gaty gowy düşünýärdi.

XVIII asyryň başlary Russiýanyň öz serhetlerini berkidýän, meýdanyny giňeldýän döwrüdi. Pýotr I diňe Ýewropa “penjire açmak” bilen çäklenmän, eýsem türkmen hem-de gazak sähralary arkaly Aziýa ýurtlaryna “açardyr derwezeler” gözleýärdi. Şonuň üçin patyşa Honepesiň tekliplerini göwünjeň goldaýar, sebäbi Hazar deňziniň kenarlarynda berkitmeler gurmak, şeýdibem, Russiýanyň Gündogara tarap kolonial syýasatyny janlandyrmak üçin amatly pursat ýüze çykýardy. Hut şeýle maksat bilen hem Pýotr I bu ýerlere kapitan Aleksandr Bekowiç-Çerkasskiniň baştutanlygynda ýörite ekspedisiýa ýollaýar.

Bekowiç-Çerkasskiý (Ol Döwlet Gireý ady bilen hem bellidir) gelip çykyşy boýunça Demirgazyk Kawkazyň ilatyndandy. Ýaş wagty ol Kabardadan Peterburga düşýär. Pýotr I-niň terbiýeçisi knýaz B.A.Golisynyň gyzyna öýlenýär. Daşary ýurtlarda deňizde ýüzmek ylmyny öwrenýär. Gaýdyp gelenden soň, harby gulluga baş goşýar. Ol ilkinji gezek 1714-nji ýylda Ural derýasynyň aýaguçlaryny, Astrahan töwereklerini öwrenýär.

1715-16-njy ýyllarda guralan ekspedisiýa bilen Bekowiç-Çerkasskiý Hazaryň türkmen kenarlarynda bolýar. Pýotr I ýörite permanynda ekspedisiýanyň önünde Hywa hanyny Russiýanyň täsiri astyna çekmek, Amyderýanyň öňki akabasyny hem-de Hindistana barýan

suw ýollaryny öwrenmek, Hazaryň kenarlarynda galalar gurmak, Buhara barada maglumatlar toplamak esasy wezipe edip goýlupdy. Ekspedisiýanyň düzüminde 8 müňden gowrak adam bolup, şonuň 6 müňden gowragy regulýar goşun, kazaklardyr dragonlar eken. Olaryň ygtyýarynda 6 mis top, 9 çoýun top bolupdyr. Şol gezek üç sany gala-berkitme: Düýpgaragan (Maňňşlak ýarym adasynda), Aleksandrbaý (Balkan aýlagynda; “baý” iňlisçe “aýlag” diýmek) we Gyzylsuw esaslandyrylypdyr. Ol ýerleri Hywa hany Şirgazy öz raýaty hasaplaýar eken. Berkitmeleriniň gurulmagy, elbetde, ony ynjalykdan gaçyrypdyr. Muňa garamazdan, ekspedisiýa öz wezipelerini kem-käs ýerine ýetirip, yzyna gaýdypdyr.

1717-nji ýylyň Maý aýynda A. Bekowiç-Çerkasskiý täzeden ekspedisiýa guraýar. Bu gezek otrýadda 3 müň adam, 7 top, 6 müňden gowrak at toplanýar. Suw ýoly bilen Astrahandan Gurýewe çenli gaýdylýar. Soňky iki ekspedisiýada ownukly-irili gämileriň 147-si gatnaşan eken. Gurýewden aňryk otrýad gury ýer bilen gidipdir. Ýolbeletligi galmyk hany Aýukanyň ýörite ýollan wekili Maňlaý Kaşka (Bakşa) öz üstüne alypdyr.

Iýun aýynyň 20-sine Gurýewden Hywa tarap ugran otrýad 45 günde 1350 wýorst ýol geçipdir. Ýoluň esli bölegi geçilenden (Üstýurdyň Ýalgyz diýen guýusyna gelnenden) soň, A. Bekowiç-Çerkasskiý Şirgazy hana gymmat bahaly sowgatlar gowşurmak hem-de özüniň Russiýanyň ilçisi bolup gelyändigini habar bermek üçin onuň ýanyna dworýan Kereýtowyň baştutanlygynda ýüz esgeri ugradýar. Tizden Maňlaý Kaşka ýitirim bolýar. Ol öňürdip gelip, hana: “Seniň üstüne urşa gelyärler” diýip şugullaýar. Rus çapary ýaragsyzlandyryp, zyndana salynýar. Otrýad bilen söweşmek üçin nöker toplanyp ugralýar. Knýazyň otrýadlary bilen Şirgazy hanyň goşunynyň arasyndaky üç günlük çaknyşyk Awgust aýynyň 16-syna han üçin peýdasyz gutarýar.

Şondan soň Şirgazy han bolup geçen zatlardan “bihabardygy”, otrýada ýetirilen zyýan üçin “ötünç sorap”, knýaza wekil ýollaýar. Han

ruslary “myhmançylyga” çagyryýar. Şonda ol otrýad uly bolany üçin, böleklere bölünse, gowy myhmanlajakdygyny duýdurýar. A. Bekowiç-Çerkasskiý bilen Şirgazy hanyň arasynda ýüzbe-ýüz gepleşik bolýar. Ýoldaşlarynyň käbiriniň garşylygyna garamazdan, knýaz goşunlarynyň baş şähere bölünip myhman alynmagyna razylyk berýär. Baş topara bölünen goşun Hywa, Gürgenje, Hazaraspa, Gürlene, Şabada tarap ýola düşýär, emma tizden olaryň bary hanyň goşuny tarapyndan gyrylýar. Knýazyň hem-de onuň ýanyndakylaryň kelleleri kesilýär. Şeýlelik bilen, knýaz Bekowiç-Çerkasskiniň soňky ekspedisiýasy tragik ýagdaýda tamamlanýar.

1725-nji ýylda Eýrana hem Buhara wekil edilip ýollanan Florio Benewini bilen duşuşanda, han öz hereketlerini şeýle düşündirýär: “Bekowiç ilçä däl-de, basybalyjy hökmünde geldi. Ýogsam Russiýadan munça uzak ýerde onuň näme işi bar?! Onuň münlerçe esgeri-de bardy. Onuň alyhezreti Döwlet Gireýiň asyl maksadyndan bihabardyr.” A. Bekowiç-Çerkasskiniň otrýadyndan diri galan sanlyja adam birnäçe ýyl Merkezi Aziýanyň dürli künjeklerinde ýesirlikde bolansoň, öz ýurduna gaýdyp barýar. Türkmenleriň Russiýa bilen aragatnaşygyny islemeýän Hywa hany: “Ekspedisiýada Hojanepesiň eli bolmaly” diýip, ony yzarlaýarlar. Hojanepes Astrabada (häzirki Gürgene) tarap gitmäge mejbur bolýar. Şol ýerde öýlenýär. Bir ogly, bir gyzy bolýar. Ähli wagt asyl mekanyň küýsäp gezýär. Ahyrynda-da Maňňşlak ýolunda Gyzylsuwuň golaýynda garakçylaryň elinden wepat bolýar. Ol türkmen taýpalaryny birleşdirip, türkmen topragyny gülzarlyga öwürmek arzuwyna ýetip bilmeýär.

1719-njy ýylda ruslar Hazaryň türkmen kenarlaryna ylmy häsiýetdäki ekspedisiýany ýollaýar. Düzümünde Werden, Urusow we Soýmonow bolan ekspedisiýa deňiz kenarlarynyň kartasyny çekýär. Soýmonow 1726-njy ýylda ikinji gezek gelip, karta çekmek işini dowam edýär. A. Bekowiç-Çerkasskiniň kartasyny-da ulanmak bilen, soňra

Soýmonow Hazaryň günorta-gündogar kenarlarynyň kartasyny çap etdirýär.

25. Türkmen-rus gatnaşyklary. Kyýat han Nurmuhmet išan.

XVIII asyryň ikinji ýarymynda Russiýa Türkmenistany çuňrak öwrenmäge girişýär. 1746-njy ýylda kapitan Tokmaçew inžener-moýor Ladyženskiniň, 1773-nji ýylda S.G.Gmeliniň ekspedisiýalary Türkmenistan barada köp maglumat toplaýar. Ladyženskiniň bellemegine görä, şol wagt Çelekende nebit, kükürt, duz alnypdyr. 1781-nji ýylda graf Woýnowiçiň harby ekspedisiýasy Ogurjaly adasyny harby nukdaý nazardan öwrenip ony berkitmäge gurmak üçin amatsyz hasaplaýar. Graf öz adamlarynyň türkmenler tarapyndan dostlukly garşylanandygyny nygtapdyr.

XIX asyryň başlarynda Russiýanyň senagat taýdan ösüşi onuň çig mal çeşmeleriniň, söwda bazarlarynyň giňeldilmegini gaýry goýulmaýan zerurlyga öwürýär. Bu bolsa Merkezi Aziýany eýelemäge bolan meýli has-da güýçlendiripdir.

Şol döwürde Beýik Britaniýa Hindistanda doly ornaşypdyr. 20-30-njy ýyllarda iňlis senagat harytlary Orta Gündogara aralaşyp başlapdyr. Beýle ýagdaý Beýik Britaniýa bilen Russiýa ýaly uly ýurtlaryň arasynda Merkezi Aziýa üçin bäsdeşligi ýitileşdiripdir.

Goňşy döwletler bilen yzygiderli çaknyşyklar, birsyhly özara oňsuzlyklar türkmenleri güýçli döwletlerden çynlakaý haraý gözlemäge mejbur edipdir. Beýle ýagdaý Hazaryň kenarlaryndaky we Maňnyşlakdaky türkmen taýpalarynyň Russiýa ýykgyt etmegine eltýär. Sebäbi, birinjiden, olara Hywa hanlarynyň, goňşy gazak taýpalarynyň hem-de demirgazykdan galmyklaryň yzygiderli çozuşlaryna döz gelmek agyr düşýär, ikinjiden, olar Russiýa bilen deňiz arkaly öňrärden bäri dostlukly, syýasy, söwda-ykdysady gatnaşyklar saklapdyr. Şeýtmek bilen

türkmenler güýçli döwlete daýanyp, özbaşdaklygyny goramak isläpdirler. Iň bolmanda, öz ýerlerinde parahat durmuşy saklamaga çalşypdyrlar. Patyşa Russiýasynda pajarlaýan hökmürowanlyk syýasatynyň düýp mazmunyna – täze-täze ýerleri eýelemek niýetine entek türkmenleriň doly göz ýetirip bilmändigini-de boýun almak gerek.

1801-nji ýylda Maňňşlak türkmenleriniň (abdallaryň) wekilleri Astrahana, 1802-nji ýylda demirgazyk türkmenleriň beýleki bir wekilçiligi Peterburga barýar. Rus raýatlygyna kabul edilmek, arkalaşyp, deňiz kenarlarynda galalar gurmak, Russiýa suwlarynda týulendir, balyk tutmak, öri meýdanlarynda mal bakmak olaryň esasy haýyşlary bolupdyr. Patyşa hökümeti amatly pursatlary elden bermändir. Aleksandr I-niň 1803-nji ýylyň Gurbansoltan aýyndaky “Patyşa hatynda” abdallaryň Russiýanyň howandarlygyna kabul edilýändigini, haýyşlarynyň köpüsiniň kanagatlandyrylýandygy barada aýdylypdyr. 1813-nji ýylda patyşanyň razylygy bilen maňňşlakly abdallaryň, çowdurlaryň, igdirleriň we burunjyklaryň bir bölegi Astrahana göçüpdir. Dogry, ol ýerde ön hem türkmenleriň bir topary ornaşyp, eýýam Russiýanyň durmuşyna goşulyşyp hem gidipdir. 1812-nji ýyldaky Watançylyk urşuna türkmenleriň hem gatnaşandygy barada maglumatlar bar. Saýlama bedewli türkmen ýigitleriň “ganatly eskadronlarynyň” şöhrata beslenen fransuz atlylarynyň darandygy barada öz döwrüniň awtorlary ýazyp galdyrypdyrlar.

Türkmenleriň Russiýanyň howandarlygyna ymtlyşyny 1805-nji ýylda Düýpgaraganda berkitme gurmaga gelen general Felkerzam hem belläpdir. 1804-13-nji ýyllardaky Russiýa – Eýran urşy döwründe kenar ilaty Russiýa goldaw bermek bilen çykyş edipdir. Urşan iki döwlet 1813-nji ýylda Gülüstan şertnamasyny baglaýar. Şertnama boýunça, Russiýa Kaspiý deňzinde agalygy öz eline alýar. Her halda, uruşda öz tarapynda bolan türkmenleri soňra ruslar gajarlaryň talaňçylygyndan goramandyr. Kenar ilaty rus howandarlygyna alynmagyny haýyş edip, 1819-njy ýylda

gelen ekspedisiýanyň baştutanlary maýor Ponomaryowa-da, kapitan Murawýowa-da hat üsti bilen ýüz tutypdyr.

1832-nji, 1836-njy ýyllarda G. S. Karelinin “sowda-ylmy” ekspedisiýalary Kaspiniň gündogar kenarlarynda bolýar. Ol 1832-nji ýylda Nowo-Aleksandrowsk berkitmesini gurýar. Ekspedisiýalar döwründe türkmenleriň taryhyna, geografiýasyna, etnologoýasyna, hojalygydyr sosial gurluşyna degişli köp maglumat toplanýar. Kareliniň tagallasy bilen 1836-njy ýylyň tomsunda aksakgallaryň Çelekende geçirilen umumy maslahatynda çelekenlileriň hem-de ondan günortadaky 160 mün ýomudyň Russiýadan howandarlyk soramak baradaky karary kabul edilýär. Şol karar we tire ýaşulularyň goly çekilip, golasy (möhüri) basylan hat Karelinen rus hökümdaryna ýollanypdyr. Onda ýomutlarda agzybirligiň ýoklugy, beýleki taýpalaryň, Hywadyr Eýranyňam özlerini öz gününe goýmaýandygy barada ýazylypdyr. Şeýle haýyşnamalaryň ýüze çykmagyna Russiýanyň türkmenlere köp zat wada bermegi-de, alnyp barylýan sowda-satyg işleriniň netijeleri-de sebäp bolan bolmagy mümkin, belli bir derejede mejbur edilmek ýolunyň-da ulanylan bolmagy ähtimal.

XVIII – XIX asyrlaryň sepgidinde türkmen-rus gatnaşyklarynda Kyýat hanyň roly uly bolýar. Russiýadan gelenleriň ählisi diýen ýaly, şol sanda ýaňy ady tutulan Karelin hem Kyýat handan kömek alandygyny nygtapdyr. Kyýat han ýomutlaryň jafarbaý bölüminiň nuraly-köp tiresinden eken. Ol 1754-nji ýylda Esenguly sebitinde demirçi ussanyň maşgalasynda eneden doglupdyr. Kyýat han Eýran şasynyň yzarlamaşyndan gaçyp, birnäçe wagt Kümüşdepede ýaşapdyr. Soňra Çelekene göçüp barypdyr.

Kyýat han Eýran şasynyň Kaspide agalyk etmegine garşy çykyp, Russiýa bilen gatnaşykda bolupdyr. Russiýa, öz gezeginde, ony ýaka türkmenleriniň aksakgaly hökmünde ykrar edipdir. Köp sowda gepleşikleri, diplomatik gatnaşyklar Kyýat han bilen baglanyşyklydyr. Russiýanyň ikiýüzli dolandyryş syýasatyna düşünse-de, Kyýat han

aragatnaşygy bes etmändir. Ruslar üçin Eýran bilen parahat gatnaşmak zerurdy. Şol sebäpli rus patyşasy türkmenleriň arkasyndan Eýran bilen hem gepleşikler geçiripdir. 1837-nji ýylda Mazanderan hökümdary Ardaşir Mürze Çelekene ýöriş edende, rus gämileri ony goldapdyr. Kyýat han mümkinçilikden peýdalanyň, söwda-satyg işlerini oňarypdyr, öz täsiriniň ýetýän ýerlerini giňeldipdir. Onuň ogullary Tiflisde rus dilinde sowat öwrenipdir. 1838-nji ýylda Kyýat han öz hanlyk häkimýetini ogly Ýagşymämmede tabşyrypdyr.

Ömrüniň soňky ýyllarynda Kyýat han Russiýadan eden tamasynyň hasyl bolmanlygy üçin närazylyk bildiripdir. Dürli bahana aralap, Kyýat han Kawkaza eltilýär we şol ýerde resmi bolmadyk tussaglykda saklanýar. Ogullary Ýagşymämmediň, Annamuhammet Garaşyň we ýomutlardan ýene dört adamyň zamuna alynmagy hem Kyýat hany azatlyga çykarmaýar. 90 ýaşynyň içinde, ýagny 1843-nji ýylda Kyýat han Tiflisde ýalňyzlykda wepat bolýar. Soňra ogly Ýagşymämmet Woroneže sürgün edilip, ol hem 1849-njy ýylda şol ýerde aradan çykýar. Geljekki Ýomudskileriň nesilbaşy Annamuhammet Garaşa diňe 1885-nji ýylda ata watanyna gaýdyp delmek başardýar.

XIX asyrdaky türkmen-rus gatnaşyklarynda uly yz galdyranlaryň ýene biri çowdurlaryň dyşgy tiresinden bolan Nurmuhammet (Sary) işandyr. (1806-71). Onuň kakasy Bekdurdy işan (1737-1807) öz döwründe türkmenleriň, hywalylaryň, buharalylaryň, gazaklaryň, ruslaryň hormatlaýan adamlarynyň biri eken.

Nurmuhammet işan hem kakasy ýaly sowatlylygyň, öňdengörüjiligi, gönümelligi bilen giňden tanalypdyr. Eýýäm ýigirmi ýaşlaryndan ol taryhy arena çykyp başlan eken. 1835-nji ýylda onuň tagallasy bilen Maňňyşlakdaky çowdurlardan, igdirlerden, ärsarylardan 1800 öýli rus raýatlygyna kabul edilýär.

Nurmuhammet işan türkmen-rus gatnaşyklaryny has ysnyşdyrmagyň tarapdary bolýar. Russiýanyň howandarlygynda Maňňyşlakda öňki güllän durmuşyň gaýtadan joşmagyny küýseýär. Dürli

sebäplere görä ol ýerden giden türkmenleri ýygnap, gazak taýpalarynyň eýelän guýularydyr öri meýdanlaryny gaýtaryp alyp, ilaty suw bilen üpjün edip, türkmenleri birleşdirmegiň janköýeri bolýar. Ol Maňňşlakda berkitmeler gurmagy, Hywadyr Buharanyň üsti bilen Hindistana söwda ýoluny açmagy rus hökümetine maslahat berýär. Öň ýesir düşen ruslary öz hasabyna satyn alyp, azatlyga goýberýär. Türkmen halkynyň bähbidini arap, birnäçe gezek rus emeldarlary bilen gepleşýär. Patyşa Aleksandr II bilen Kawkazda ýörite duşuşyk guraýar. Birnäçe gezek Hywa hany bilen hem duşuşýar. Türkmenleri öz gününe goýmagy, güýçli rus döwleti bilen parahat gatnaşmagy oňa maslahat berýär. 1871-nji ýylda Seýit Muhammet Rahym han bilen aç-açan gürründen soň Nurmuhamet işan yzyna gaýdanda, ýolda şübhelí ýagdaýda keselleýär we aradan çykýar, şol ýerde-de jaýlanýar.

Kyýat handyr Nurmuhamet işanyň, başga-da münlerçe türkmeniň bitewi bir döwlet gurmak maksatlary ýene-de amala aşman galýar. Howandar hökmünde seredilýän Russiýanyň özi-de bu meselede degerli ýardam bermeýär. Rus patyşasy üçin erkana göçüp-gonup ýören türkmenlerden özi ýaly hökümdarlaryň bähbidi ýokardady. Muňa russiýa bilen Eýranyň arasynda Etrek derýasy boýunça çekilen “serhet” hem şaýatlyk edýär.

1837-nji ýylda rus patyşasy Nikolaý I imperiýanyň günorta serhetlerine – Tiflise gelyär. Awa-şikara çykyp, Eýran hökümdary Muhammet şa bilen duşuşýar. Çekilen keýpden soň inlis maslahatçylarynyň täsiri bilen Muhammet şa Etrek derýasyndan günortanyň öz gol astynda goýulmagyny soraýar. Nikolaý I oňa dilden razyllyk berýär. Şeýlelik bilen, Türkmenistanyň günorta-günbatar ýerleri iki döwletiň arasynda paýlaşylýar. Etrek derýasyndan günortadaky ýerler Eýranyň düzümine girýär. Derýadan demirgazykdaky ýerler Russiýanyň täsiri astyna düşýär. Türkmenleriň bähbidi welin hasaba alynmaýar.

Şeýle “ylalaşyk” ýöne ýerden gazanylmandy. Bu ýerde hökümdarlaryň bähbitleri halklaryň, şu pursatda türkmen halkynyň

bähibidinden ýokarda goýuldy. Sebäbi şol wagtlar Russiýa Türküstana tarap ekspansiýany ýaýbaňlandyrmagy niýet edýärdi. Şu eglşiğe gitmek bilen, ol Eýran tarapyndan garaw görmezlige bil baglaýardy. Şeýdibem, indi niçeme wagt bäri türkmenleriň Russiýa bilen geçiren gepleşikleri, olaryň isleg-arzuwlary ýele sowrulypdy. Gürrüňi edilýän “ylalaşygyň” şertlerine jany ýanýan Kyýat han 1839-njy ýylyda Kawkazyň baş komanduýuşisine: “Serediň-ä, ol ýerde kimleriň guburlary ýatyr: türkmenleriňkimi ýa-da parsalaryňky?! Meniň ähli azabym puç boldy” diýip ýazypdyr.

Taryhy çeşmelere görä, kenardaky ilatyň Russiýa ýykgyň etmegi gowşamaýar. Bu işde patyşa hökümetiniň uzakdan görüjilikli zomynlyk syýasaty uly rol oýnapdyr. Muňa Russiýa wepalylyk barada ýomutlaryň 1842-nji ýyldaky kasam-borçnamasy hem şaýatlyk edýär. Onda: “Biz rus harby gämileriniň bize temmi bermäge elmydama güýjüniň hem-de mümkinçiliginiň bardygyna we olara hiç hili garşylyk görkezip bilmejekdigimize eýýäm bütinleý göz ýetirdik” diýip ýazylan eken.

Kaspiň günorta-gündogar kenarlarynda agalygy berkitmek üçin 1841-nji ýylda Aşyradada (Eýranda) rus kreýserligi (geljekde Aşyrada deňiz stansiýasy) esaslandyrylýar. Onuň komandiri edilip kapitan E. W. Putýatin bellendir. Tizara kapitan bütin deňiz ýakalarynda agalygy öz eline alýar. Ol rus balykçylaryny, täjirlerini “alamandan goramak” bahanasy bilen türkmen gämilerini islän wagtly, islän ýerlerinde barlamaga görkezme berýär.

Kaspiň kenarlarynda doly ornaşmak üçin 1846-njy ýylda Baş ştabyň polkownigi M. M. Iwaniniň ekspedisiýasy Düýpgaraganda Nowo-Petrowsk berkitmesini gurýar. Polkownik Dandewiliň 1859-njy ýyldaky ekspedisiýasy hem şeýle maksat bilen guralypdyr.

XIX asyryň ortalarynda Russiýanyň türkmenler baradaky hökmürowanlyk syýasaty has netijeli bolup başlaýar. Gury ýerdäki goňşular bilen agzalalyk kenardaky ilaty Russiýaga has-da golaýlaşdyrýardy. Güýçli döwlete arka diräp, birleşmäge, parahat zähmet

çekmäge ymtylýan deňizýaka ilat kuwwatly goldawa muşdakdy. Asyryň ortasynda Kaspiý kenaryndaky türkmenleriň 23 müň öýlüsi, ýagny 115 müň çemesi adam eýýäm rus howandarlygyna geçipdi. Olaryň aglabasy günbatar ýumutlar bilen igdirler hem abdallardy.

Russiýanyň türkmen ülkesinde gazanýan her bir üstünligi Welikobritaniýany ynjalykdan gaçyrýardy. Bäsdeşlik esasda inlis wekilleriniň Russiýa garşy wagzy güýçlendirmek niýeti bilen Astrabat welaýatynda peýda bolandygyna çeşmeler şaýatlyk edýär.

Taryhy dokumentler 60-njy ýyllarda Hywa hanlygyndaky türkmenleriň Atamyrat hanyň baştutanlygynda özlerini howandarlyga almagyny sorap, rus hökümetine ýüzlenendigine güwä geçýär. Ruslara ilki bilenem Hywa tarapa gidýän rus täjirlerine “ýardam edip, özlerini görkezýänçä”, haýyşlarynyň ýerine ýetirilmejekdigi barada olara duýdurylypdyr.

Şeýlelik bilen, XIX asyryň ortalaryna çenli türkmen-rus gatnaşyklary ýygjamlaşýar. Şu döwürde parahat durmuşa ymtylýan türkmenler rus imperiýasynyň raýatlygyna ýykgyň edýärler. Bu bolsa patyşa Russiýasyna kalbynda ýugrup ýören matlabyny – türkmen ýerlerini doly eýelemegi amala aşyrmaga aýratyn ýeňillik döredýär.

26. Nurberdi han. Gowşut han.

Nurberdi han. Nurberdi han öz zamanasynyň uly syýasy we jemgyýetçilik işgäri bolupdyr. Ol halk bilen bile hereket edipdir, onuň aladasy bilen ýaşapdyr. Nurberdi han 1820-nji ýylda Ahalyň Mehin obasynda dünýä inipdir. Onuň hem asly Gowşut hanyňky ýaly han-beglerden bolupdyr. Kakasyna Döwletmyrat han, atasyna Garababa han, daýysyna Kazy han diýer ekenler. Ol ýaşlykdan Ahalyň belli hany Garaoglanýň terbiýesini alypdyr.

1850-nji ýylda Ahalyň merkezi hasaplanýan Gökdepede uly maslahat bolýar. Oňa ähli gala hanlary, serdarlar, ýaşulular, ulamalar we

beýleki parasatly adamlar çagyrylýar. Şol maslahatda Nurbedi Ahalyň hanlar-hany, ýagny baş hany edilip saýlanýar.

Nurberdiniň hanlyga göterilmegi mynasybetli tutulan üç günlük toýdan soň, onuň kakasy gylýal sürülerini ýataklara gabap, ulagsyz ýigitlere at saýlap almagy teklipe edipdir. Özüniň ähli mal-garasyny we emlägini ogly Nurberdiniň hanlygyna, halkyna bagyşlapdyr. Nurberdi han çynar boýly, görmegeý, daýaw, akylyly-paýhasly adam bolupdyr.

Nurberdi han öz töweregine Orazmämmet han, Çopan batyr, Dykma serdar, Gara batyr, Gurbanmyrat işan, Amangeldi Gönibek ýaly pähim-paýhasly adamlary toplap bilipdir. Olar bilen häli-şindi maslahatlaşyp, halkyň gün-güzerany bilen baglanyşykly ähli meseleleri bile çözüpdir. Ol türkmen taýpalaryny birleşmäge, agzybirliğe, birek-birege kömek bermäge çagyrypdyr. Bu meselede özi görelde görkezipdir. Haçanda 1858-nji ýylda gökleňlerden kömek sorap habar gelende, ol 10 müň atly bilen derrew Garrygala barypdyr. Aňyrdan Mahmyt işanyň baştutanlygynda 8 müň atly ýomut türkmenleri gelipdir. Netijede gökleň, teke ýomut taýpalarynyň birleşen güýçleri Eýranyň goşunlaryny çympytrak edipdirler. Eýran goşunlarynyň ketdeleri Nurberdi handan çekinipdirler. Meselem 1861-nji ýylda Nurberdi hanyň Mara kömege gelýändigini eşiden Eýran goşununyň baştutanlary aljyrap başlapdyr.

Nurberdi hanyň döwründe Ahal, Tejen we Mary sebitlerinde ýaşayan türkmen taýpalary ýakyn aragatnaşykda we agzybirlikde ýaşapdyrlar. Olar bütin günorta Türkmenistanyň özbaşdaklygyny keseki ýurt basybalyjylardan goramakda uly güýje öwrülipdirler. Nurberdi hanyň täsiri gökleň we ýomut türkmenleriniň arasynda hem bolupdyr. Şeýlelik bilen türkmen taýpalarynyň birleşmek meýli güýçlenipdir.

Gowşut hanyň teklibi boýunça Nurberdi hana Mara gelende-de Ahaldaky ýaly öz öýünden örsün diýen niýet bilen oňa abraýly ýeriň asylyly maşgalasy Töre sokynyň gyzy, adamsy 1855-nji ýylda uruşda ýogalan Güljemaly alyp berýärler. Uly hormat goýup bir inçe ýabyň boýundaky ýerleri mülk ýer edip berýärler.

Nurberdi han 1878-nji ýylda Gowşut hanyň aradan çykanlygyny eşidip, “*Sag omurdanym goparlan ýaly boldum*” diýip Mara gidipdir. Şol ýerde ol basym syrkawlapdyr. Patyşa goşunlary Gökdepä hüjüm edenlerinde Nurberdi han Maryda eken. Sebäbi bir ýany ýarawsyzlyk, bir ýany ruslaryň Amyderýa tarapdan Mara hüjüm etjek diýen gürrüniň ýaýramagy onuň şol ýerde wagtlaýynça bolmagyny talab edipdir. Rus çinownikleri hile gurap, her-hili ýalan ýaşryk gürrüň ýaýratsalar-da, Mary ilaty Ahal ilatyna kömek üçin gyssagly taýýarlyk görüp başlapdyr.

Nurberdi han duýdansyz ýolugan keselinden aýňalandan soň, haýal etmän 1880-nji ýylyň sentýabr aýynda Gökdepä gelyär. Gökdepäni ýaňişli goraýjylar hany gowy garşy alypdyrlar. Ol oglynyň mazarynyň başyna baryp, aýat okapdyr. “Berekella ogul, sen il-güniň, ýurduň üçin mert söweşi gurban bolupsyň, ýatan ýeriň ýagty bolsun” diýip gaýdypdyr. Ony ýene baş han belläpdirler.

Nurberdi han Gökdepäniň golaýyndaky Yzgant obasdynda mekan tutup, şol ýerde uly ýygnak çagyrypdyr. Ýygnakda ruslar ýene dolanyp geler diýilip Diňlidedäki galany gurup gutarmaly diýen karara gelipdirler. Şeýle hem ýurtda düzgün-tertibi hem-de howpsuzlygy berjaý etmegi üpjün etmek üçin müň adamdan ybarat ýasawul –gorag güýçlerini düzüp, ony hanyň ygtyýaryna bermeli edilipdir. Olary eklemek üçin hana belli bir derejede ilata salgyt salmaga rugsat berilipdir. Ýasawul-gorag güýçlerine esasan Ahalyň serhetlerini goramak, polisiýa we awangart gullugyny berjaý etmek tabşyrylypdyr. Olara Orazmämmet han, Myrat han, Öwezduurdy han, Hezretguly han ýolbaşçylyk edipdir.

Ruslaryň göz tussaglygyndan gaçyp, öz halkynyň arasyna dolanyp gelen Dykma serdar bilen Sopy han göni Nurberdi hanyň ýanyna baryp, öz başlaryna düşen ýagadýy düşündiripdirler. Nurberdi han bolsa Dykma serdar bilen Sopy han hakda alasarmyk gürrüň etmeli dældigini, olaryň patyşa goşunlaryna garşy janaýaman göreşendiklerini halka ynandyrypdyr.

Nurberdi han galanyň gurluşygyna aýratyn üns beripdir. Ol Diňlidedä göçüp barypdyr. Gurluşyk uly depginde alynyp barylypdyr.

Emma hanyň saglyk ýagdaýy ýaramazlaşyp, 1880-nji ýylyň aprel aýynyň aýaklarynda ardan çykypdyr. Onuň ölümi bütin türkmen halkyna uly ýitgi boplupdyr. Ol türkmenleriň arasynda dörän baştutanlaryň iň beýigidi. Külli türkmen onuň ýasyny tutupdy. Gökdepeden egne göterip Han-kärizdäki gonamçylyga äkidip jaýlapdyrlar. 1990-njy ýylda onuň mazarynyň üstüne haşamly äpet ýadygärlik gümmez galdyryldy. Ol ýer indi uly ilin zyýarat edýän ýerine öwrüldi.

27. Sarahs söweşi. Garrygala söweşi.

XIX asyryň 40-50-nji ýyllarynda hem goňşy feodal döwletler türkmenleriň üstünden agalyk etmek ugrunda özara bäsdeşliklerini dowam etdiripdirler. Türkmen taýpalarynyň bir topary olaryň käbirine, kä beýlekisine mejbury ýagdaýda kem-käs bakna bolupdyrlar. Emma olar sähel mümkinçilik bolan halatlarynda goňşy döwletleriň hiç birinde boýun bolmandyrlar. Özbaşdaklyk, erkinlik ugrunda gaýduwsyz göreşipdirler.

Hywa hanlarynyň Günorta Türkmenistany talamagy, aýratyn-da Muhammedemin-Mädemini hanyň (1846-1855) döwründe has

güýçlenipdir. Ol hanlyk eden döwründe Mary, Sarahs, Tejen sebitlerinde ýaşayan türkmenleriň üstüne her ýyl diýen ýaly ýöriş gurapdyr. Her gezekki ýörişde onuň nökerleri ýerli ilatyň mal-garasyny we öý goşlaryny talapdyrlar, ekin meýdanlaryny torç edip, olaryň bizar petini çykarypdyrlar. 1852-nji ýylda Hywa nökerleri Merw töweregindäki saryk çopanlaryny öldürip, olaryň 40 mün düýesini, 80 mün goýnuny sürüp alyp gidipdirler.

1854-nji ýylyň aýaklarynda Mädemini han çaklaňrak goşun bilen Sarahsyň üstüne öz salgyt ýygnaýjylaryny iberipdir. Ilat olara malyň baş sanyndan kyrkdan biri möçberinde zekat tölemeli eken. Sarahsly tekeler hanyň salgyt ýygnaýjylaryna hiç zat bermän olary kowup goýberipdirler. Ozaldan yrsarap ýören Mädemini hanyň muňa gahary gelip, Mara we Sarahsa ýöriş etmegi ýüregine düwüpdür.

Ol Köneürgençden Gurbannazar molla ogly Akmämmedi — Ak işany çagyryp, oňa öz niýetini mälim edýär. Ak işan oňa: «Öz raýat il-halkyň üstüne goşun çekip gitme, päliňden gaýt» diýip töwella edýär. Emma Mädemini han türkmenleriň arasynda uly hormata mynasyp bolan Ak işanyň töwellasyny almaýar. Ak işan öň Hywa hany Mädeminiň sargydy boýunça ýörite sapak bermek üçin çagyrylypdyr. Ondan Köneürgençdäki uly medresede sapak bermek haýyş edilipdir. Hanyň özem Ak işandan aram-aram sapak alýar eken.

Mädemini han goşun çekip ugrandan soň, Ak işan ol ýerde durmaýar. Ol Ahala gelip, Merw, Sarahs ýaşulularyna hanyň maksadyny habar edipdir.

Han 1855-nji ýylyň başlarynda 40 mün goşunly, azyk-suwlugy we harby enjamlary ýüklenen 30 mün düýeli Marynyň golaýynda Garaýap diýen ýere gelip durýär. Ol Sarahs tekelerine derrew salgydy tölemegi hem-de olaryň Mara göçüp gelmeklerini talap edýär. Sarahs kethudalary han bilen salgydy wagtly-wagtynda tölemek barada ylalaşýarlar. Emma Mara göçüp gelmek meselesinde razylaşmandyrlar. Sebäbi olar Mara göçüp gelseler Hywa hanynyň gol astyna düşmelidiler. Eýran bilen ara

bozuljakdy. Türkmenler bolsa Eýran bilenem, Hywa bilenem arany bozman, onşyp ýaşamak isleýärdi.

Sarahsýň baş hany Gowşudyň: «Uruşmalyň, gan dökmäliň. Gan dökmek iki tarap üçin hem zyýandyr» diýip, hanyň wekilleri bilen geçiren parasatly we adalatly diplomatik gepleşikleri garaşylýan netijäni bermändir. Şondan soň Gowşut han söweşe has ykjam taýýarlyk görýär, gala köp güýç toplayar.

Mädemin hanyň goşunlary mart aýynyň başlarynda Sarahs galasynyň golaýyna gelip, ony top okuna tutup başlaýar. Gala örän berkdi, onuň iki sany uly derwezesi bardy.

Türkmenler gan dökmeginiň önüni almak maksady bilen Mädeminiň ýanyna Seýitmuhammet işany töwellaçy iberýärler. Emma han Sarahs tekeleriniň in uly işanynyň töwellasyny hem almandyr. Şundan soň galadakylar daş çykyp, söweş meýdanynda duşman bilen döş-gerip söweşmäge mejbur bolupdyr. Galanyň daşyndaky bu ilkinji uly söweşe her tarapdan baş mün töweregi atly gatnaşypdyr. Söweş gazaply bolupdyr. Bu aldym-berdimli söweşde iki tarap hem köp pida çekipdir. Hywa nökerleriniň belli serkerdelerinden biri bolan Mirahmet han agyr ýaralanyp, şondan hem ölüpdür. Gowşut hanyň atyna ok degip hatardan çykypdyr. Bu söweş türkmenleriň ýeňsi bilen tamamlanypdyr. Olar duşmandan köp olja alypdyrlar.

Emma Hywa hanynyň nökerleri soňam 17-18-nji martda galany top okuna tutmagy dowam etdiripdirler. Galany goraýjylar bolsa daş çykyp, olara garşy sowuk ýarag bilen gaýduwsyz söweşýärler. Duşmanyň her gezekki eden hüjümlerini yzyna serpikdirýärler.

Hywa hany iki-üç gün dowam eden söweşden soň, azrak goşun bilen Sarahs iletyny boýun egdirip bilmejegine göz ýetiripdir. Şonuň üçin ol 19-njy martda Hywadan alyp gaýdan tutuş hemme goşunyna birden hüjüme geçmäge buýruk beripdir. Özi bolsa bir belentlikde çadyr dikdirip, şol ýerden ýakyn adamlary bilen söweşiň gidişine ýolbaşçylyk edýär. Edil şol pursadyň ön ýanynda Gowşut han öz pähim-paýhasyna

eýerip, Hywa hany bilen bile gelen ýomut nökerlerine: «Siz ýomut garyndaşlarymyz, biziň bilen uruşmaň. Siz bize kömek ediň. Mädeminiň çäresini özümüz göreris» diýen manyda ýörite hat ýollapdyr. Ýomutlar öňem Mädemin handan öýkeli bolansoň, milli duýga eýerip, söweşe girmändirler. Olardan görelde alyp, Hywa hanyna nöker bolup gelen ýemreliler, garadaşlylar we beýleki türkmen taýpalarynyň wekilleri öz ganybir doganlary bolan tekeleriň garşysyna söweşe girmekden ýüz dönderipdirler.

Urşuň barşynda Gowşut han tarapyndan gazanylan bu syýasy we diplomatik üstünlik Hywa hanyna uly urgy bolupdyr. Galybersede, Günorta Türkmenistan ýerlerini hemişe Hywa hanlygyndan gabanyp ýören Eýran hem Öz bähbidini arap, Hasan hanyň baştutanlygynda 500 atly iberipdir.

Hanyň beren buýrugy esasynda onuň goşunlary galany zabt edip almaga girişipdirler. Türkmenleriň galadaky atly we pyýada esgerleriniň bir bölegi galanyň günortasyndaky, beýleki bölegi bolsa demirgazygyndaky derwezeden çykyp, iki tarapdan hanyň goşunlarynyň garşysyna hüjüme geçipdir. Söweşiň dowamynda iki tarapyň goşunlary hem garma-gürme bolup garpyşypdyrlar.

Bu aldym-berdimli söweşde türkmen ýigitleri gylyç bilen naýzany duşman nökerlerine garşy ökdelik bilen işledipdirler, olary bir ýandan paýhynlap, gylyçdan geçirip başlapdyrlar. Hanyň nökerleri bu çaknyşyga çydaman duw-dagyn bolup gaçyp başlapdyrlar. Hanyň serkerdeleri olary yzyna gaýtarjak bolup synanyşypdyr emma bu synanyşyk indi giçdi.

Mädemin hanyň hut özi atyna atlanyp, ýanyndaky nökerleri bilen söweşe girmäge hyýallanýar. Edil şol pursatda öňe hereket edip barýan ýigitler Mädeminiň çadyryň önünde atynyň üstünde oturanyny görüp, onuň üstüne topulypdyrlar. Gurban kel diýen bir batyr ýigit haýal etmän, hana göni gylyç salypdyr. Han atdan agan-da bolsa, onuň kellesini Oraz ýaglyň ogly Sähetnyýaz alypdyr. Hanyň töweregindäki wezir-wekiller

hem gylyçdan geçirilipdir. Diňe şol günki söweşde Hywa nökerleriniň 3 müňe golaýy gyrylypdyr. Aman galanlarynyň bir bölegi ýesir düşüpdür, bir bölegi bolsa Garaýabyň üsti bilen yzyna gaçypdyr. Söweşde köp top, ok, ýarag olja alnypdyr. Bu gandöküşikli söweşde Sarahs iletynyň uludan-kiçä ähli aýal-erkegi gatnaşypdyr. Aýallaryň bir bölegi galanyň etegindäki ýaralylary gala çekmäge kömek edipdir. Beýleki bir bölegi bolsa elleri dokma keserli, synnyly, pyçakly duşmana garşy gaýduwsyz söweşip, öňe hereket edýän ýigitlere goldaw beripdirler. Şolaryň arasynda geljekde uly abraýa eýe bolan Güljemal han hem bar eken. Ol söweşde öz edermenligini görkezipdir.

Hywa hanynyň bigünä halkyň üstüne goşun çekip gelmegi netijesinde birnäçe gonamçylyk emele gelipdir. Ilatyň gün-güzeranyňa uly zyýan ýetipdir. Bu söweşde Gowşut han özüniň uly serkerde we uly diplomatdygyny görkezýär. Amansähet serdar, Täçgök serdar ýaly in ýakyn dostlary onuň her bir parasatly hereketini goldapdyrlar. Bu serdarlar geňeşde we söweşde öň hatarda bolupdyrlar.

Sarahsyň eteginde Hywa hanynyň goşunynyň derbi-dagyn edilmeginiň uly ähmiýeti bolupdyr. Sarahs söweşinden soň, Hywada hanlyk eden hökümdarlaryň biri-de Günorta Türkmenistanyň üstüne harby ýöriş edip bilmändir. Bu söweş olara sapak bolupdyr.

Sarahs tekeleri ýuwaş-ýuwaşdan Mara süýşüpdirler. Ol ýerde ymykly ornaşyp, Murgapda bent gurupdyrlar. Ekerançylyk we maldarçylyk bilen meşgul bolup başlapdyrlar. Salyrlar bolsa Sarahsa süýşüpdirler.

XIX asyryň 30-40-njy ýyllarynda türkmenler entegem dagynyk mülkdarçylyk düzgüninde ýaşaýardy, syýasy bitewiligi ýokdy. Ownuk hanlar bir-birinden üzňedi, hatda özara dawa-jenjeller häli-şindi tutaşyp durýardy. Goňsusy Eýranda bolsa resmi döwlet bardy, ol syýasy taýdan bitewidi.

Sarahs söweşi bilen baglanyşykly öz bäsdeşi Hywa hanlygy aradan aýrylandan soň, Eýran hökümeti indi Günorta Türkmenistany

doly eýelemek üçin giň ýol açyldy diýip düşünyärdi. Eýranyň şasy Nasreddin şa serhetdeş ýurtlaryň ählisinden öz ýurduny-döwletini has kuwwatly hasaplaýardy.

Ol türkmenleriň üstüne ýöriş guramak üçin mejlis geçirýär. Köşkdäki emeldarlaryň we serkerdeleriň mekirlik bilen taryna kakyp görýär. Şol mejlisde Büjnürt welaýatynyň häkimi Japarguly han türkmenleriň üstüne gitmäge taýýardygyny mälim edýär. Şa Japarguly hany 1858-nji ýylda öz goşunlaryna baş serkerde edip Garrygalany, soňra bolsa Ahaly basyp almak üçin iberýär.

Japarguly han hilegär, namart, şöhratparaz adam eken. Ol 1846—1850-nji ýyllarda Abulhasan han salyr bilen Eýranyň merkezi hökümetine garşy gozgalaňa ýolbaşçylyk edipdir. Gozgalaň ýenlenden soň, Türkmenistana gaçyp gaýdypdyr. Bu ýerde ol mysapysyran bolup, sada türkmen han-begleriniň ynamyna giripdir. Ýöne kabir serdarlar oňa doly ynanmandyrlar. Şonuň üçin olar Nurberdi hana ondan ätiýaçly bolmagy duýdurypdyrlar.

Nasreddin Eýranda şa bolansoň, Japarguly hanyň günäsi geçilip, öz ýurduna çagyrylýar. Türkmenler ony hormatlap öz ýurduna ugradypdyrlar. Ol ýurduna baransoň, şanyň buýrugy bilen ýene-de Büjnürt häkimligine bellenýär. Ol edilen ýagşylygy unudyp, türkmenleriň üstüne agyr goşun çekip gaýdýar.

Uruş howpunyň abanyp gelýäninden habarly gökleňler özara maslahat edip, iki sany dogan goňşy taýpalara çapar ýollap, olary kömege çagyrmagy karar edýärler. Muny Abdysetdar kazy hem tassyklaýar. Ol şeýle ýazýar:

*Gelen duşman aldyrarly däl ýekä,
Nama gönderildi yomuda, tekä.*

Habar barandan atlanha-atlan bolup, derrew gökleň doganlaryna kömek bermek üçin Ahaldan Nurberdi hanyň baştutanlygynda 10 müň atly, günbatardan Mahmyt işanyň baştutanlygynda 8 müň atly Garrygala(häzirki Magtymguly etraby) gelýär. Başa agyr iş düşende

ganybir doganlarynyň gelýändigini gören gökleň ili muňa gaty begenipdir. Bu wakany Abdyssetdar kazy «Jeňnamada» şeýle suratlandyrýar:

*Gördi gökleň ili gerdi gubary,
Ýetip gelen on müň çapyksuwarý.*

*Tanadylar ony, Nurberdi handyr,
Merdana il bilen bir tenu-jandyr.*

*Öňlerinden çykyp, aldylar garşy,
Uly-kiçi aýdyp ýüz-müň alkyşy.*

*Ýaşyl donly, eli ýaşyl hasaly,
Könlünde hak ýady, dili senaly.*

*Mahmyt işan diýrler onuň ismine,
Gelýär ol baş bolup ýomut iline.*

Munuň özi türkmenleriň atly-ýaragly saýlama edermen ýigitlerini bir tuguň—baýdagyň astyna jemläp, duşmanyň önünden çykmaga doly mümkinçilik beripdir. Garrygalanyň eteginde uruş başlanypdyr. Japarguly han tophanalaryny öňe çykaryp, galany top okuna tutup almakçy bolýar. Türkmenler bolsa ilki mergenleri, soňra galan nökerlerini söweşe salýarlar. Söweşiň edil jygba-jygbaly pursatynda günbatardan gelen ýomut atlylary hem hüjüme geçýär.

Uruşda tekeleriň, ýomutlaryň, göklenleriň birleşen güýçlerine umumy ýolbaşçylyk etmek missiýasy Nurberdi hanyň paýyna düşýär. Duşman bilen söweş barha gyzyşýardy. Nurberdi han kethudalar, serdarlar bilen maslahatlaşyp, olara duşmanyň üstüne aýgytly hüjüme geçmek wagtynyň gelendigini mälim edýär. Soňra han ähli nökerlere ýüz tutup, türkmen tire-taýpalarynyň agzy bir bolanda almajak galasynyň,

gaýtarmajak ýagysynyň ýokdugyny nygtap, olary şir-peleň kimin uruşmaga, daramaga çagyýar. Duşman bilen aýgytly söweş bolan güni tekeler Nurberdi hanyň, Dykma serdaryň, Çopan bataryň(kir) ýolbaşçylygynda ortada, ýomutlar Mahmyt işanyň, Tuwakmyrat Garaşyň baştutanlygynda çep tarapda, gökleňler bolsa Durdy hanyň, Ýagşy mergeniň baştu-tanlygynda sag tarapda durup söweşipdirler.

Japarguly han ähli top-tophanasyny söweş meýdanyna sürýär. Bu aýgytly çaknyşykda iki tarap hem gyzgyn söweşýär. Aldym-berdimli söweşiň gidip duran pursady Nurberdi han atyna atlanyp söweşe girýär. Ol «Goçaklarym, batyrlarym, türkmen topragy üçin, ar-namys üçin Allany çagyryp, duşmany berk uruň, onuň tuguny depiň» diýip ähli nökерlerini ruhlandyrypdyr, olara goldaw beripdir. Türkmenleriň gazaply hüjümine çydaman Japarguly hanyň nökерleri yza çekilmäge mejbur bolupdyrlar.

Kän salym geçmänkä, türkmenler doly ýeňiş gazanypdyrlar. Olar duşmanyň tuguny çapypdyrlar, gaçyp barýanlaryň yzyndan ýetip gylyçdan geçiripdirler.

Umuman, Garrygalanyň eteginde bolan uruşda Poly mergen, Öwezli tentek batyr, Çary batyr, Pena serdar, Marydan gelen Gülten batyr ýaly başga-da köp ýigitler uly edermenlik görkezipdirler. Nurberdi hanyň özi Pena serdaryň arkasyna kakyp: «Seni dogran enä berekella!» diýip, uly guwanç bilen minnetdarlyk bildiripdir.

Japarguly han galan az-owlak nökерleri bilen ähli getiren harby enjamlaryny taşlap, söweş meýdanyndan gaçyp gidipdir. Öz ýurduna baryp, awy içip ölüpdir. Bu habary eşiden Eýran şasy Nasreddiniň gaty gahary gelipdir. Ol Eýran goşunlarynyň ýenlendigi baradaky habary elten adamy ölüme buýrupdyr.

Uruşdan soň ýeňşiň hatyrasyna türkmenler toý-tomaşa gurapdyrlar. Soňra kömege gelip, aman-sag galan teke we ýomut ýigitleri gökleň garyndaşlaryndan rugsat alyp, bir-birleri bilen hoşlaşyp öz obalaryna gaýdypdyrlar. Gökleňler eýranlylardan olja alnan mis topy

Nurberdi hana sowgat beripdirler. Türkmenleriň Garrygala söweşindäki ýeňşi eýran basybalyjylaryna uly urgy bolupdyr. Türkmenleriň üç sany uly taýpasy birleşip, duşmany derbi-dagyn edipdir. Ýeri gelende güýç birikdirip, duşmana garşy bilelikde göreşmek türkmenleriň asyrlar boýy edip gelen arzuwydy, Garrygala söweşinde türkmen taýpalarynyň birleşip göreşmeginde türkmen halkynyň wepaly ogullary Nurberdi hanyň, Durdy hanyň, Mahmyt işanyň, Çopan batyryň we başgalaryň şahsy roly uly bolupdyr.

Henize çenli söweşiň bolan ýeri barada belli maglumat ýok. Köp çeşmelerde Monjukly depäniň ady tutulýar. Abdyssetdar Kazy *“Baýyrlardan çykyp ol depe sary”* diýýär, emma haýsy depedigi anyklanmaýar. Etnografiki maglumatlarda *“Kömürli depe”* ýa-da *“kömürli gala”* barada aýdýarlar.

28. Mary-gajar urşy.

Mädeminiň goşuny derbi-dagyn edilenden soň, Sarahsly tekeler Mary tarapa süýşüp, ol ýerde öz gün-güzeranlary bilen bolup başlapdylar. Emma ol ýerde asudalyk uzak dowam etmeýär. Eýran şasy Nasreddin Garrygala söweşinde almytyny alan hem bolsa, türkmen topragyny eýelemek niýetinden el çekmeýär. Ol öz garyn-daşy Horasanyň häkimi Hemze mürze Hişmet Döwläniň baştutanlygynda 30 müňe golaý goşun, 32 top, köp mukdarda ok-däri bilen 1861-nji ýylyň tomsunda Marynyň üstüne ýöriş guraýar. Gajarlaryň bu ýörişine Mary türkmenleri «Gajar urşy» diýip at beripdirler. Türkmenlere bu uruşda-da tekeleriň söweş tälimine ökde meşhur serkerdesi Gowşut han baştutanlyk edipdir. Ol Mary oazisiniň ähli obalaryna gyssagly habar edip 10 müňe golaý halk

meýletinlerinden ybarat goşun toplapdyr. Ahal oazisiniň baştutany Nurberdi hana habar ýollapdyr.

Duşmanyň uly ýygynyň gelyändigini öňünden bilen türkmenler olary Mary galasynda däl-de, Garaýapda garşylamagy we şol ýerden berk gaýtawul bermegi makul bilipdirler. Eýran goşunlary Maşadyň golaýyndan Mara gelyänçäler türkmenleri gorkuzjak bolup, ýolda wagtal-wagtal top atyp gelipdirler. Türkmen atylarynyň bir bölegi bolsa olaryň üstüne ýolda gapdallaryndan çykyp, duýdansyz çozuşlar edipdirler. Olaryň nökerlerine ýolda meýdandan ot-çöp almaga, hatda atlaryny suwa ýakmaga-da mümkinçilik bermändirler.

Eýran goşunlary ýolda uly ýitgitler çekip, Iýul aýynyň başlarynda Garaýaba golaý gelipdirler. Türkmenler olaryň geljek ýerleriniň hemmesini öňünden suwa basdyrypdyrlar. Şonuň üçin eýran atylary, ýükli arabalary ýolda batyp-çümüp juda kynlyk bilen ýöräpdir. Türkmenleriň özleri jeňňeliklerde bukulyp, duşman bilen gaça uruş taktikasyny ulanyp, olary ysgyndan gaçyrypdyrlar.

Duşman goşuny uly ýitgiler çekip, gözgyny ýagdaýda ahyry Mary galasynda gelip girýär. Bu gala hakykatda Nyýazment gala bolmaly. Gajar urşundan soň, onuň ady Porsy gala bolup galýar. Duşman galadan çykman, günde agşamyna diýen ýaly türkmenlere haýbat üçin top atypdyr.

Gowşut han urşuň öňüni almak üçin gije-gündiz oýlanypdyr ýol agtarypdyr. Ol kethudalar we serdarlar bilen maslahat geçirip iň ynamdar adamlardan düzülen wekillerini Rahmanguly hanyň ýol-başçylygynda Eýran goşunynyň baştutanynyň ýanyna iberýär. Onuň iberen wekilleri duşmana uruşmazlygy, ýaraşygy teklip edýärler. Eger Eýran tarapy ýaraşygy makullasa, onda özleriniň goşunda gulluk eder ýaly 1000-e golaý adam bermäge razydyklaryny aýdypdyrlar. Gepleşik iki günläp dowam edipdir. Türkmenler ýaraşyk baglaşjak bolup elde baryny edipdirler. Teý ahyr bolmansoň, wekiller olara: «Siz zzyňyza gaýdyň. Biz size her öý başyna bir mysгал gyzyl ýygnap bereli» hem diýipdirler.

Emma Hemze Mürze ýakyn adamlary bilen maslahat edip, türkmenleriň bu sözlerine ynanmak bolmaz, olar öz ýagdaýlaryny gowulandyrmak üçin wagt utjak bolýarlar diýip, türkmenleriň ak ýürekden eden tekliplerini kabul etmändirler. Türkmenler olary galadan çykaryp, açyk meýdanda uruşmak üçin üstüne häli-şindi çozuş edip, ýene öz berkitmelerine gaýdyp gelipdirler. Bu ýagdaý duşmany galadan çykмага mejbur edipdir.

Gajar goşunlary galadan çykyp, Goşaseňner galasynyň golaýyna gelipdirler. Gowşut han ýaraşyk baglaşjak bolup ýene synanyşyk edipdir. Bu sapar ol ozal Eýran zyndanynda ýatan, pars dilini bilýän Saparek hany bir topar adam bilen duşman lagerine iki gezek iberipdir. Emma Gowşut hanyň bu in soňky diplomatik synanşygy-da şowsuz bolupdyr.

Ýaraşyk meselesi başa barmansoň, iki tarap hem söweşe giripdir. Türkmenler gaýduwsyz batyrlyk görkezip, duşmanyň daşyny gabapdyr. Söweş çensiz gazaply bolup, 4-5 sagada çekipdir. Jerendepe diýen ýerde söweş has-da gazaply bolupdyr. Bary-ýogy ýedi-sekiz yüz türkmen atlysy gajar ordasynyň bir müňe golaýyny gyrypdyr, ýüzlerçesini ýaralapdyr we ýesir alypdyr. Gajarlar bu söweşde 1500 gezek, türkmenler bolsa 200 gezek top atypdyrlar. Türkmenlerde top azlyk edipdir. Emma gylyçdyr naýzaly türkmen ýigitleri söweşde duşmandan rüstem gelipdir. Söweş uzyn gün dowam edipdir. Şol söweşde gajarlaryň belli serkerdesi Muhammethasan hem öldürilipdir. Elbetde ony ýesir alan bolsalar, onda ol türkmenlere kän peýda getirmegi-de mümkindi. Çünki ol köp sylary bilýärdi.

Söweşde Täçgök serdar, Amansähet serdar dagy öz nökerleri bilen aýratyn gahrymançylyk görkezipdirler. Amansähet serdar gajar nökerlerine ýüzlenip: «Geliň-de biziň hanymyza boýun egiň, ýogsam, biz siziň başyňyza gara günü salarys» diýipdir. Türkmen ýigitleri edil Amansähet serdaryň aýdyşy ýaly, duşmana şir-peleň kimin darapdyrlar. Ony Abdyssetdar kazy « Jeňnamada» şeýle beýan edýär.

Salyp tygyn, gyzylbaşdan döküp gan,

Boýaldy ýer ýüzi çün misli reýhan.

Eýran nökerleri Jerendepäni alyp bilmänsoňlar, esasy güýçleriniň duran ýerine yza çekilipdirler. Iýul aýynyň aýaklarynda türkmenler daňdanlar gajar ordasynyň esasy güýjüniň üstüne duýdansyz çozýar. Bu gazaply söweş 6 sagada golaý dowam edýär. Bu söweş gajar urşunyň ykbalyny çözüpdir. Türkmenler duşmanyň gorhanasyny ýakyp, nökerleriniň ep-esli bölegini gyrypdyrlar, ençemesini ýesir alypdyrlar. Şol ýesir alnan adamlaryň arasynda fransuz syýahatçysy Gulibef de Blok wil hem bar eken. Ol bendilikden boşadylandan soň, bu uruş barada ýatlama ýazypdyr. Onda türkmenleriň gaýduwsyzlygy we batyrllygy görkezilipdir.

Bu uruşda-da türkmen taýpalary birleşýärlər. Ahaldan Nurberdi hanyň baştutanlygynda ep-esli goşun kömege gelýär. Muny Abdyssetdar kazy hem «Jeňnama» eserinde tassyklaýar. Hemze mürze ýurduna gaçmak bilen bolýar. Ol az-owlak nökeri öz ýanyna alyp gaçyp gidipdir. Goşunyň galan bölegi bolsa, dowla düşüp, ähli goşlaryny, ýaraglaryny taşlap gaçyp başlaýar. Türkmenler olary Sarahsa, Çemenebide çenli kowalap, ownuk söweşler edipdirler. Gözi gorkan gajarlar bolsa yzlaryna garaman, aýak aldygyna gaçmak bilen bolupdyrlar. Türkmenler olaryň yzlaryndan ýetip 2500 ýesir we köp olja alypdyrlar. Şeýlelik bilen Eýranyň Mara gelen döwlet goşuny türkmenler tarapyndan derbi-dagyn edilipdir.

Türkmenleriň Sarahsda Hywanyň, Garrygalada we Maryda Eýranyň goşunlaryny derbi-dagyn etmegi günorta Türkmenistanyň doly özbaşdaklygyny üpjün edipdir. Munuň örän uly syýasy ähmiýeti bardy. Türkmen halkynyň adyny бүтін Orta Gündogara, hatda patyşa Russiýasyna ýaýradýar, mertebesini ýokary göterýär. Emma bu özbaşdaklyk uzak dowam etmeýär. Onuň ömri gysga bolýar. Sebäbi indi başga bir duşman — patyşa Russiýasy türkmenleriň ýurduna harby hereketler gurap başlapdy. Imperialistik Angliýa hem ondan kem galmajak bolup çalyşýardy.

29. I-II Ahal-teke ekspedisiýalary.

1879-1881-nji ýyllardaky Watançylyk urşunyň öň ýanyndaky ýagdaý. Ilki wagtlar Ahal ilaty rus goşunlaryna dostlukly garapdyr. Olar hem öz gezeginde Ahal tekeleri bilen oňat gatnaşyklary ýola goýmaga çalşypdyrlar. Ahal täjirleri Krasnowodskä hat-da Bakuwa-da baryp söwda edip gaýdypdyrlar. Emma soňky ýyllardaky patyşa çinownikleriniň eden-etdiligi Ahal ilatyna ýaramandyr. General Lomakin tekeler bilen gepleşik geçirende galp we alasarmyk syýasat alyp barýar. Olaryň haýyşlaryna we soraglaryna anyk jogap bermändir. Ýogsam 70-nji ýyllaryň ortalarynda Ahalteke oazisini parahatçylyk ýol bilen rus raýatyna geçirmek mümkinçiligi döräpdi. Emma paryşa hökümetiniň ketdeleri şol

mümkinçiligi peýdalanmandyrlar. Ony peýdalanmak üçin alada-da etmändirler.

Türkmenler Russiýa bilen söwda etmäge-de, ak patyşa raýat hökmünde paç tölemäge-de taýýardyrlar. Olaryň ýeke-täk maksady öz toprakalarynyň eýesi bolup ýaşamakdy. Bu uly bolsun, kiçi bolsun her bir halkyň mukaddes hukugydyr. Kesekiniň öz topragynda höküm sürmegine hiç bir halk meýletinlik bilen razy bolmaz. Ol bar güýji bilen Watanyňy goramaga çalşar.

Patyşa Russiýasy bilen baglanyşykly meselede iki akym ýüze çykypdyr. Olaryň biri patyşa goşunyna ýaragly garşylyk görkezmek bolsa, beýlekisi söweş etmezden Russiýa imperiýasyna tabyn bolmakdy. Bu iki ugruň tarapdarlarynyň arasynda jedeller köp bolýar. Ahyr rus goşunlary bilen ýaragly söweşmeli diýen netijä gelinýär. Olar bilen ilkinji kiçräk ýaragly çaknyşyklar 1877-nji ýylda Gyzylyrbadyň eteginde, 1878-nji ýylda bolsa Hojagalada bolupdyr. 1877-nji ýylyň ýazynda rus goşunlary barlag ýörişini geçirip, Gyzylyrbady eýeläpdir. Bu habary eşiden Nurberdi han öz goşuny bilen ruslaryň üstüne çozupdyr. 12-nji maýda Gyzylyrbadyň eteginde uly söweş bolýar. Söweşde türkmen ýigitleri gaýduwsyz bayrlyk görkezipdir. Emma olar ruslaryň dyngysyz atýan toplarynyň zoruna çydaman, yza çekilipdirler. Nurberdi hanyň yza çekilmegi Gyzylyrbadyň töweregindäki obalaryň ilatynyň arasynda az wagtlyk uly galagoplyk döredýär. Emma olar bahym Ahal hanynyň ýurdy goramak üçin uly taýýarlyk görýändigine göz ýetiripdirler. Ruslar Ahal tekeleri bilen baglanyşykly gerekli maglumatlary toplapdyrlar. Soňra azyklary juda azalansoň yzlaryna Krasnowodskä gidipdirler.

Ahal tekeleri rus goşunynyň türkmen topragyna aralaşmagyna gaýtawul bermegi dowam etdiripdirler. 1878-nji ýylda tekeler Hojagala w Çat töwereklerindäki rus goşunlarynyň üstüne çozupdyrlar. Çatdaky çaknyşykda türkmenler ruslardan ýesir hem alypdyrlar. Emma ruslary güýçli artilleriýasy türkmen atylaryny yzyna serpikdiripdir.

Ahalda rus goşunlaryna berk gaýtawul bermek üçin güýçli taýýarlyk işleri gidýärdi. Edil şol jygba-jygbaly pursatda Gowşut hanyň aradan çykanlygy baradaky şum habar ýyldyrym çaltlygynda Ahala ýaýraýar. Onuň ölümi türkmen halky üçin öwezini dolup bolmajak ýitgidi. Sebäbi XIX asyryň ortalarynda Maryda Gowşut han, Ahalda Nurberdi han türkmen halkynyň uly hormat goýýan pähim-paýhasly baştutanlary hasaplanylýardy. Bu iki han türkmen halkynyň ykbaly bilen baglanyşykly meseleleri bile maslahatlaşyp çözüýdiler. Türkmen halkyny birleşmäge, agzybirlige çagyryýardylar. Nurberdi hana özüniň uly geňeşdary we maslahatçysy Gowşut hany ýitirmek juda agyr degipdir. Ol rus basybalyjylaryna garşy göreşmegiň jana-jan tarapdarydy.

1-nji Ahal-teke ekspedisiýasy(harby ýörişi). Patyşa hökümetiniň ketdeleri Ahalteke oazisini ownuk harby çaknyşyklar bilen eýeläp bilmejeklerine on ýylyň dowamynda anyk göz ýetiripdirler. Olar Ahaly güýç bilen birbada basyp almak üçin ýörite taýýarlykly harby ekspedisiýa gurmagyň zerurdygyny hökümdarlaryna ynandyrýdylar. 1879-njy ýylyň ýanwarynda bu plan Aleksandr II tarapyndan tassyklanylýar. *Oňa taryhda birinji Ahalteke harby ekspedisiýasy diýlip at berilýär.* Ekspedisiýanyň naçalnigi edilip 1-nji Kawkaz goşun korpusynyň komandiri, rus-türk uruşlarynda şöhrat gazanan general Lazarew belenilýär.

Rus komandowaniýesi Ahaly basyp almak üçin Hazar tarapdan, Maryny eýelemek üçin bolsa Amyderýa tarapdan hüjüme geçiljek diýip habar ýaýradýar. Hakykatda Türküstan general-gubernatory Kaufman Mary türkmenleriniň Ahala kömege gitmeginiň önüni almak üçin Mary tarapa hüjüm edýän ýaly ýalan howsala döretmelidi. Rus goşunlarynyň komandowaniýesiniň bu aldawyndan bihabar türkmenler derrew geňeş çagyryp, goranmak barada karar kabul edýärler.

Lazarew 1879-njy ýylyň mart aýynda Çekişlere gelen günü Dykma serdaryň ogly Hakberdi han hem şol ýere gelýär. Onuň maksady Çatda ýesir alnan rus soldatlaryny özleriniň on dört teke ýesiri bilen çalyşmakdy. Emma onuň ýany bilen alyp gelenleri rus ýesirleriniň hemmesi

däl eken. Şeýle-de bolsa general galan ýesirleri özüm taparyn we boşadaryn diýip, Hakberdi hany sypaýçylyk bilen garşy alypdyr. Ol tekeleriň hemme ýesirlerini boşadypdyr. Lazarew tekeleriň gürrüňsiz boýun egmegini talap edip, Hakberdiden Dykma serdaryň adyna hat ýollapdyr. Onda şeýle setirler bar: *“Men general-adýutant Lazarew Ak patyşa tarapyndan uly goşun bilen sähra ýöriş geçirmek üçin bellendim. Siziň tiredesleriňiz mundan birnäçe ýyl ozal biziň Mihaýlow aýlagynda ýerleşýän otrýadymyzyň üstüne çozuş edipdirler, geçen ýyl bolsa olar Hojagala çozupdyrlar. Şonuň üçinem men siziň galtamanlaryňyzy mugyra getirmäge we sizde asudalygy berkarar etmäge borçludyrn. Siziň üstüňize aç-açan barýandygymy mälim edýärim we eger siz uruşmakçy bolsaňyz men muňa örän şatdyryn... Golaý wagtda men öz goşunlarym bilen siziň üstüňize ýöriş ederin. Meniň maslahatym Ahal tekelerine aýt, goý, olar men öz ýerlerine baranymda boýun synyp, önümden çyksynlar. Eger olaryň boýun synyp gelmek niýeti ýok bolsa, onda olara duýduryp goý, soňra hiç zady menden görmesinler“.*

Generalýň bu haýbat atyp ýazan hatynyň mazmuny tekeleriň gaharyny öňküden-de berk getirýär. Uruş howpunyň abanyp gelýänligi sebäpli Ahal tekeleri Aşgabatda gyssagly maslahat çagyrypdyrlar. Onda ýurdy duşmandan goramak meselesine garalypdyr. Şeýle hem Lazarewiň ýazan hatynyň doly teksti okalypdyr. Maslahata Nurberdi han gatnaşmandyr. Sebäbi ol şol wagt Maryda eken. Onuň ýerine Ahalda baş hanlygy ogly Berdimyrat han alyp barypdyr. Ýöne ol ýaş bolansoň, oňa geňeşdar we kömekçi edilip Orazmämmed han we Gurbanmyrat işan bellenilipdir. Bularyň ikiside Nurberdi hanyň iň ýakyn dostlarydy, halka özlerini aldyran akyl paýhasly adamlardy. Maslahatda ýurdy goramak üçin duşmana berk gaýtawul bermek barada karara gelinýär.

Birinji Ahalteke harby ýörişiniň önünde Ahal oazisini basyp almak wezipesi goýulypdyr. Şonuň üçin general Lazarewiň ygtyýaryna her biri 450 adamdan ybarat bolan 16 batalýon, kazaklaryň 18 ýüzligi, 2 atly eskadron, 34 top we başga-da köp mukdarda goşmaça harby enjamlar we

güýçler berlipdir. Ol Hazar deňziniň kenaryna gelip, goşuny derrew urşa taýýarlap başlapdyr.

Türkmenler hem abanyp gelýän bu howpa garşy güýçli taýýarlyk görýärdiler. Aşgabat maslahatynda patyşa goşunlarynyň Ahala süýşmeginiň önüni almak üçin Bendesene goşun iberilmeli edilýär. Berdimyrat han, Orazmämmet handyr Gurbanmyrat işan dagylar haýal etmän 4 mün atly, 2 mün pyýada goşun bilen Bendesene gidýärler. Ol ýerde pyýada goşuny goýup, Berdimyrat han Dykma Serdar bilen bile atly goşuny alyp, rus goşunlarynyň gös-göni önünden çykmak üçin Hojagala tarap ugraýarlar. Emma olara ýolda rus goşunlary duýdansyz pete-pet gabat gelýär. Bu ýerde harby çaknyşyk uzaga çekmändir. Rus goşunlarynyň ýaraglarynyň artykmaçlygyna göz ýetiren Berdimyrat han öz ýigitleri bilen Bendesene çekilipdir. Ol ýerden pyýada goşunyny hem alyp, Börmä gaýdypdyr.

Börmede gyssagly maslahat geçirilýär. Onda Ahalyň ähli ilatyny Gökdepä ýygnamaly edilýär. Hemme obalara habar iberilýär. Ýöne ähli ilaty Gökdepede jemlemek hem-de goranyşa güýçli taýýarlyk görmek üçin wagt gerekdi. Wagt utmak üçin Dykma serdar bilen Sopy hany ruslaryň arasyna ibermeli edilýär. Bular ruslardan ätiýaç edip, olaryň arasyna gitmejek hem bolupdyrlar. Emma maslahatyň kararyny ýerine ýetirmek hökmandy. Olar rus ketdeleriniň ýanyna öz turedişlerini rus raýatlygyna kabul etmegini haýyş etmek bahanasy bilen barmalydy. Olar şeýle hem edipdirler. Ýöne türkmenleriň göz önünde tutan hileleri başa barmandyr. Sebabi rus goşunlarynyň täze baştutany general A.A.Lomakin Dykma serdaryň we Sopy hanyň aýdanlaryna ynanmandyr, olaryň ýaragyny alyp, özlerinem göz tussagy edipdir. Çekişlerden gelýärkäler ýolda general Lazarewiň kebzesinden otbaşy(ýara) çykyp Çatda ýogalansoň, Lomakin rus goşunlaryna ýolbaşçylyk edip başlapdy. Rus goşunlary çalt hereket edýärdi. Olaryň golaýlap gelmegi bilen Ahal ilatynyň baştutanlarynyň galagoplugy artyp başlaýar.

Olar Gökdepede uly maslahat geçirýärler. Onda her kim öz pikirini aýdypdyr. Käbir adamlar “Orsýet gaty güýçli döwlet. Onuň bilen uruşsak, biz armanly gyrylarys. Ondan gelin boýun bolaýalyň” diýipdirler. Ikinji bir topar adamlar “Biz rus goşunlaryny topragymyza göýbermeris. Ýurdumyzy in soňky damja ganymyza çenli gorarys” diýipdirler. Üçünji bir topar bolsa, “Ilaty gala ýygnaman, kowdum-gaçdy uruş edelin” diýen teklibi öňe sürüpdir. Köp çekeleşikden soň ahyry watany in soňky damja gana çenli goramaga bütün halk bolup kasam edilýär.

Köne Gökdepe galasyna garanynda harby taýdan amatly hasaplanýan Diňlidepäniň ýanyndaky galanyň – geljekde Gökdepe galasy diýilip atlandyryljak galanyň gurluşygynyň depgini hasda güýçlendirilýär. Galanyň gurluşygyna gös göni Berdimyrat han bilen Orazmämmed han ýolbaşçylyk edýär. Olara kömekçi edilip bolsa Hezretguly han bilen Öwezduurdy han belleniliýär. Galany – uly il bolup gurupdyrlar. Onda hemme adam meýletin işläpdirler.

Emma ruslar diýseň çalt depgin bilen öňe süýşýärdi. Olar gala golaý gelenlerinde türkmenler ony heniz doly gurup gutaryp bilmändiler. Günorta ganatynyň boýy ýarpysyna-da ýetirilmändi. Galanyň hemme tarapynyň umumy beýikligi göz önünde tutulan derejesinde ýokary galdyrylmadyr. Şonuň üçin onuň içindeki ähli öýleriň depesi görünýär eken.

General Lomakin Gökdepe galasyna hüjüm etmek üçin öz goşunlaryny üç kolonna bölüpdir. Patyşa goşunlarynyň Gökdepä üç kolonna bolup gelýänini gören Berdimyrat han Garabatyryň ýolbaşçylygy astyndaky atly goşuny duşmanyň ýük çekýän ulagly üçünji kolonnasynyň üstüne sürýär. Türkmenleriň bu hüjümi ruslaryň öňden barýan esasy goşunynyň arasyny yzdan gelýän harby enjamly kolannadan üzüp, olaryň öňe süýşmegini kynlaşdyrmalydy. Emma bu başa barmaýar. Sebäbi ýükçi kolonnanyň ýagdaýyny aňan Lomakin derrew olara kömekçi goşun iberýär. Olar türkmenleri top okuna tutyp başlapdyr. Netijede türkmenleriň güýji asgyn gelip, yza çekilmeli bolupdyr.

Ikinji çaknyşyk türkmenleriň atly goşuny bilen ruslaryň öňden barýan goşunynyň arasynda bolýar. Türkmenler ruslaryň öňden barýan kolonnasynyň hereketini duruzjak bolup, ähli güýçleri bilen gaýduwsyz söweşýärler. Emma ruslaryň güýjüniň agdyklyk etmegi sebäpli türkmenler ýene-de yza çekilmeli bolýar. Ruslar öňe hereket edip edil galanyň alkymyna barypdyrlar. Indi olar galany zabt edip almaklygy ýüreklerine düwürler.

1879-njy ýylyň 28-nji awgustynda ruslar galanyň demirgazyk günbatar tarapyndan aýgytly hüjüme geçipdirler. Rus soldatlary gala çozup başlanlarynda olaryň toplary galanyň içini oka tutup başlapdyr. Az wagtdan soň top atylmasy kesilip, garpyşyk söweş başlapdyr. Türkmen ýigitleri egri gylyçlaryny bulaýlap, duşman üstüne şir dek topulypdyrlar. Muňa garamazadan, rus soldatlary barha öňe dyzapdyrlar. Bu jygba-jygbaly ýagdaýda Berdimyrat han “Ýigitler, rus basybaljylaryny kül-peýekun etmek zamany geldi!” diýip, olary ruhlandyrypdyr. Iki tarap hem gazaply söweşýär.

Ruslar barha zor salyp başlapdyrlar. Türkmenler gepleşik geçirmek üçin rus ketdelerine ýüz tutýarlar. Emma olar türkmenler wagt utjak bolýandyr öýdüp, gepleşik geçirmekden ýüz dönderipdirler. Söweş barha dartgynly dowam edipdir. Türkmenler haýran galarlyk derejede tutanýerlilik hem-de köpçülikleýin gahrymançylyk görkezipdirler. Patyşa goşunlaryna olaryň arasyndan ýekeje-de dönüklük edeni ýa-da içaly bolmagarazylyk bereni tapmak başartmandyr. Türkmenler galany gahrymançylyk bilen gorap saklamagy başarypdyrlar. 28-nji awgustda bolan söweşe ruslar tarapyndan 3000-den gowrak adam gatnaşypdyr. Şol gün patyşa goşunlary 450 töweregi adam ýitiripdirler. Olar türkmenleriň zor salmagyna, yza çeklmäge mejbur bolupdyrlar. Türkmenler 600 sany berdankany olja alypdyrlar. Söweşde türkmenler hem köp ýitgi çekipdirler. Olaryň öleni we ýaraly bolup hatardan çykany 2000 adama ýetipdir. Ölenleriň arasynda türkmeniň deňsiz-taýsyz sazandasy Amangeldi Gönibek, Gara batyr, Berdimyrat han we başgalar bar eken.

Patyşa goşunlary yza çekilip Bendesen geçelgesine baryp ýetipdirler. Ondan geçenlerinde rus goşunlary köp maddy ýitgiler çekipdirler. Harby enjamlary, azyk-suwluklary ýüklenen düýeleri bir ýandan arryklygyndan hem kesel sebäpli ölüp başlapdyr. Diňe bir günün dowamynda 345 düýe ölüpdir. Şonuň üçin ok-ýaraglaryny we goş-golamlaryny taşlap, aç-suwsyz, ulagsyz, weýran ýagdaýda özlerini zordan Bendesen obasyna atypdyrlar. Ol ýerden hem aňyrlygyna gidipdirler. Şeýlelik bilen türkmenler tarapyndan birinji Ahalteke ekspedisiýasy derbi-dagyn edilýär.

30. Gökdepe söweşi.

Rus goşunlarynyň komandowaniýesi galany gabap, onuň teýine dări üýşürüp partlatmagy, edil şol pursatda-da aýgytlaýjy hüjüme geçmegi meýilleşdirýär. Şu maksat bilen patyşa goşunlary galany gabamak işlerini 23-nji dekabrdan başlap onuň üstüne her gün dyngysyz top okuny ýagdyryp başlapdyr.

Galanyň dyngysyz top okuna tutulmagy galadaky ilatyň goh-galmagalyny artdyrypdyr. Muny eşiden Skobelew tekeler galany taşlap gaçyp gitjek bolýandyр öýdüpdir. Olar gaçyp giden halatlarynda önlerini

kesmek üçin general Petrusewiçi Gökdepe galasynyň gaýra gündogarynda ýerleşýän Jümmi galasyna iberipdir. Ol ýere baran generalyň atlylary bilen Gulbatyr serdaryň atlylarynyň arasynda 23-nji dekabrdä uly söweş bolupdyr. Söweşde general ölüpdir. Şol gün ruslar 72 adam ýitiripdirler. Olar bu söweşiň bolan ýerine “Petrusewiçiň bagy” diýip at beripdirler. Sebäbi galanyň töweregi bag-bakjalyk eken. Bu söweşde türkmenler hem köp adam ýitiripdirler. Ýerli ilatyň Jümmi galasyny “Mergenleriň gyrlan ýeri” diýip atlandyrmaklary ýitginiň az bolmandygyny aňladýar.

Rus goşunlarynyň top oklary zerarly çekilýän ägirt köp ýitgilere garamazdan, türkmenler galany gahrymançylykly goramaklaryny dowam etdiripdirler. Patyşa goşunlary her näçe jan etseler-de galany doly gabamak olara başartmandyr. Sebäbi galanyň günbatary hem-de gaýrasy tutuşlygyna galany goraýjylaryň ygtyýarynda bolupdyr. Olar şol ýerlerden islän wagtlary girip-çykyp bilipdirler. Umuman, galany goraýjylaryň gaýraky gum bilen arasy üzülmändir.

Magtymguly han heniz ýaş bolansoň, galanyň içinde ähli işlere umumy ýolbaşçylyk Dykma serdar bilen Gurbanmyrat işanyň hem-de Orazmämmed hanyň elinde jemlenipdir. Türkmenler Dykma serdary (1825-1882) diňe bir batyr söweşiji hasap etmän, eýsem ony köp gowgalary başdan geçiren tejribeli baştutan diýip hem hasap edipdirler. Gala ýyganan ähli ilat oňa ynanyndyr, ony goldapdyr, yzynä düşüpdür. Onuň sarpasy belent, abraýy uly bolupdyr. Ol tertip-düzgüni berk talap edipdir. Hemme kişi onuň buýrugyna boýun bolupdyr. Hat-da maslahatlary hem onuň özi geçirip, özi ýolbaşçylyk edip ugrapdyr.

Gurbanmyrat işanyň (1825-1902) abraýy Dykma serdaryňkydan pes bolmandyr. Ol gaýduwsyz batyrlygy we ylymdyr, sowadynyň ýetikligi bilen ilatyň arasynda uly hormata eýe bolupdyr. Ony ilat keramatly adam hasaplapdyr. Bu tejribeli üç adamynyň Gökdepe galasynyň goragynyň başynda durmagy köp meseleleriň oňaly çözülmegini üpjün edipdir.

Esasan gylaç, pyçak, hyrly tüpeň, syryklaryň ujuna gyrkylyk, synny berkidilip ýasalan naýza bilen ýaraglanan türkmenler şol döwrüň in kämil

ýaragy bilen ýaraglanan rus goşunlaryna garşy döş gerip söweşmeli bolupdyrlar. Türkmenler sowuk ýaraglar bilen garpysma söweşine ökde eken. Şonuň üçin ruslar olary golaýyna getirmejek bolup jan edipdirler. Köplenç türkmenler bilen gylyçly söweşmän, olary tüpeň we top okuna tutupdyrlar. Türkmenlerde bolsa Garrygala söweşinde Eýrandan olja alynan ýekeje mis top bar eken.

Şol agyr günlerde türkmenler Dykma serdaryň teklibi bilen ruslaryň üstüne gije duýdansyz çozmak usulyny ulanmagy karar edipdirler. Dykma serdar gijeki çozuşa gitjekleriň önüne düşüp özünüň-de gitjekdigini aýdypdyr. Onuň bu sözi galany goraýjylary ruhlandyrypdyr. Gijeki çozuş üç gezek geçirilipdir.

Türkmenleriň gijeki çozuşlary. 28-nji dekabrdä geçirilen ilkinji gijeki çozuşlyga meýletin gatnaşmaga 4000 adam isleg bildiripdir. Olaryň arasynda aýallar hem bar eken. Türkmenler gijeki çozuşa üç hatar bolup gidipdirler. Türkmenleriň bu çozuşy şowly bolupdyr. Olar dagdan daş inen ýaly duýdansyzlykda uly gykylyk bilen duşmanyň üstüne çozupdyrlar. Ruslar gapyl galypdyrlar. Emma olar bahym özlerini dürsäp, garşylyk görkezip başlapdyrlar. Türkmenler şol gün uly ýitgi çekmän, ruslara uly zyýan ýetiripdirler. Apşeron polkunyň 4 batalýonunyň baýdagyny, iki sany dag topuny, köp mukdarda ok-däri, ençeme berdanka tüpeňi olja alypdyrlar. 96 soldaty we ofiseri gylyçdan geçiripdirler, 31-sini ýaralapdyrlar. Ruslar baýdaklaryny elden gidirendiklerine gaty gynanypdyrlar. Türkmenleriň bu ýeňşini Gökdepeli meşhur jarçy Garasähet özüniň güýçli sesi bilen bütin galany goraýjylara ýetiripdir. Bu habar türkmenleriň ruhuny ýokary göteripdir. Gökdepe urşuna başdanaýak gatnaşan Öweztagan Kätibi, Annagylyç Mätäji ýaly başga-da birnäçe watançy şahyrlar türkmen ýigitlerini duşman bilen gaýduwsyz söweşmäge çagyrypdyrlar. Olaryň goşgularyny Hally şaýly atly ýogyn hem belent sesli bagsy aýdym edip aýdypdyr. Şaýlar bilen bezelen dor atyna atlanyp, eline dutaryny alyp, Ýaňgala tarap garap, Kätibiniň, Mätäjiniň we beýleki şahyrlaryň “Duşmany uruň ýigitler, gyryň ýigitler” diýen ýaly manydaky goşgularyny aýdym

edip aýdanda turbadan çykýan dek ýogyn hem ýiti sesi duşman goşunynyň arasynda gorky howsalasyny döredipdir. Türkmen ýigitlerini bolsa ruhlandyrypdyr.

Ruslar türkmenleriň gijeki çozuşlaryndan ätiýaç edip, gije garawullap ýatman başlapdyrlar. Türkmenler 30-njy dekabrdan ikinji gezek duşmanyň üstüne gije çozupdyrlar. Oňa 6000 adam gatnaşypdyr. Bu gezek hem olaryň hüjümi şowly bolupdyr. Ýene-de bir rus topuny, köp tüpeň we ok-däri olja alnypdyr. Ruslardan 53 adam ölüpdir, 98 adam ýaralanypdyr. Türkmenler hem 70 adam ýitiripdirler.

Şundan soň rus harby baştutanlary türkmenleriň duýdansyz gije çozuş usulyňy düýpli öwrenip, onuň garşysyna zerur goranyş çärelerini geçiripdirler. Her gün garaňky düşenden soň, ruslar öňdäki tranşéalary-garymlary boş goýupdyrlar. Olaryň aňry gapdalynda öz goranyş pozisiýalaryny edinip, uzyn gije söweşe taýýar bolup durupdyrlar. Bu ýagdaýdan habarsyz türkmenler 1881-nji ýylyň 4-nji ýanwarynda ruslaryň üstüne üçünji gezek çozupdyrlar. Bu gezekki çozuşa 12000 adam gatnaşypdyr. Olar duşmanyň üstüne günortadan we demirgazykdan hüjüm edipdirler. Günorta tarapdan hüjüm eden goşuna Dykma serdaryň ogly Hakberdi han, demirgazykdan hereket eden goşuna bolsa, Marydan gelen Topaz han bilen Gulbatyr serdar ýolbaşçylyk edipdirler. Türkmenleriň bu gezekki çozuşy şowsuz bolupdyr. Sebäbi olar ruslaryň öň hatardaky boş garymlaryna barandan güýçli garşylyga duçar bolupdyrlar. Gaty köp ýitgi çekilipdir. Marydan gelenleriň 300-e golaýy söweş meýdanynda galypdyr. Olaryň diri galan bir bölegi ýagdaýyň çykgynsyzdygyna göz ýetirip 5-nji ýanwarda yzlaryna gaýdypdyrlar. Bir bölegi bolsa Topaz hanyň baştutanlygynda Gökdepe urşunyň ahyryna çenli söweşipdirler.

4-nji ýanwardan soň türkmenler gije çozmak usulyndan el çekipdirler. Ruslar bolsa gala has golaý gelip, galanyň teýine däri goýmak işlerini çaltlandyrypdyrlar.

Gökdepe galasyndaky aýgytly söweş. General Skobelew aýgytly hüjüme geçmeziniň öň ýanynda galanyň etegine 7 müňe golaý goşun, 76

top, 11 raketa stanogyny, ummasyz köp mukdarda ok-däri jemläpdir. Ol gala hüjüm etmek üçin öz goşunyny üç kolonna bölýär. Birinji kolonna polkownik Kuropatkiniň baştutanlygynda galanyň partladyljak günorta guşluk burçundan, ikinji kolonna polkownik Kozelkowyň ýolbaşçylygynda galanyň ileri tarapyndan ýörite getirilen toplar bilen ýumrulyp açylan gädiklerinden hüjüm etmegi buýurýar. Üçünji kolonna podpolkownik Gaýdarowyň baştutanlygynda galanyň kybla tarapyndan hüjüm etmek tabşyrylýar. Soňra bularyň üçüsem galanyň içinde birigip, Diňlidepä hüjüm etmegi dowam etdirmeli eken.

Mundan başga-da, general rezerwdäki(ätiýaçlykdaky) kolonna köp güýç jemleýär. Bu uly güýji Diňlidepä hüjüm edilende peýdalanmaklygy göz önünde tutýar. 11-nji ýanwarda mina-gazuw işleri esasan tamamlanypdyr. Galanyň göz önünde tutulan diwarynyň aşagyna 72 put däri eltilip taýýar edilip goýlupdyr.

Türkmenler hem galanyň içinde uly goranyş çärelerini geçiripdirler. Galanyň diwary aýry-aýry uçastoklara bölünip, olaryň hersine ýörite jogapkär adamalar bellenipdir. Meselem Ahalyň baş hany, şol bir wagyň özünde-de weklleriň tire hany Magymguly hana galanyň demirgazyk-gündogar burçuny hem-de gündogardaky diwaryň gaýra bölegini goramak tabşyrylypdyr. Onuň ýaşlygy nazarda tutulyp, Dykma serdaryň hut özi oňa kömekleşmeli edilipdir. Daşayaklylaryň tire hany Hezretguly hana galanyň gündogar diwarynyň ileri bölegi hem-de onuň guşluk burçy berkidilipdir.

Begleriň tire hany Orazmämmet hana galanyň tutuş ilerki-günorta diwary hem-de onuň kybla tarapyňy goramak ynanylypdyr. Syçmazlaryň tire hany Muhammetguly han bilen Gyzylyrbadyň hany Sopy han ikisine Diňlidepäniň gapdalyny-günbataryny, gaýra taraplaryny hem-de onuň demirgazyk burçuny goramak tabşyrylypdyr.

Türkmenler galanyň guşluk burçunyň günortasynda nähilidir bir düňk-düňkű bardygyny aňypdyrlar. Emma ruslaryň garym gazyp, däri bilen galany ýarjak bolýandyklary baradaky piker olaryň kellesine-de gelmändir. Ruslar ýeriň astyndan deşik açyp, galanyň içine girjek bolýandyr

öýdüpdirler. Eger ruslar ýeriň asty bilen gelip, galanyň içine deşik açyp girjek bolsalar, biz olary ýeke-ýekeden ýok ederis diýip, guman eden ýerlerinde ökde mergenleri goýupdyrlar.

Rus goşunlary 1881-nji ýylyň 12-nji ýanwarynda daň bilen hüjüme başlapdyrlar. Ilki bilen olaryň toplary galanyň diwarlaryndan gädik açylmaly edilen ýerleri oka tutupdyr. Pyýada goşun bolsa gädik açylaryna hem galanyň diwarlarynyň partladylaryna garaşyp, hüjüme taýýar bolup durupdyrlar. Kän wagt geçmänkä, galanyň günorta-guşluk burçunda elhenç partlama bolup, asman-zemin elenipdir. Galanyň duýdansyz ýarylmagy galany goraýjylaryň şol ýerdäki in bir saýlama mergenleriň, batyrlaryň ep-esli bölegini guma garyp, asmana sowrupdyr.

Galany goraýjylar birbada bu bolýan hadysa anyk akyl ýetirip bilmändirler. Olar ýer yranýandyr öýdüpdirler. Tekeler birbada aljyraňnylyga düşen hem bolsalar, basym özlerini dürsäp, elleri ýalaňaç gylyçly galanyň ýarylan ýerinden hüjüme geçen Kuropatkiniň kolonnasyna garşy söweşe girýärler. Bellenilen uçastoklaryndan hüjüme geçen Kozelkowyň we Gaýdarowyň kolonnasyna hem galany goraýjylar ölerini-galaryny bilmän, gahrymanlarça garşylyk görkezýärler. Ep-esli wagtyň dowamynda bolup geçen gazaply söweşiň netijesinde hüjüm edýän aýry-aýry üç kolonnanyň ganatlary galanyň iç ýüzünde birigýär. Ganatlary birigen kolonnalar şondan soň birleşen uly güýç bolup has öňe hereket edýärler. Gökdepe galasynyň içi iki sany uly gapma-garşylykly güýçleriň arasyndaky gandöküşikli, gazaply söweş meýdanyna öwrülýär.

Galanyň içiniň ileri başlarynda goranma söweşini alyp barýan tekeleriň ýagdaýy has agyr bolupdyr. Sebäbi olaryň üstüne gündogarsyndan Kuropatkiniň, ilerisinden Kozelkowyň, günbataryndan bolsa Gaýdarowyň goşun bölümleri dyngysyz ok ýagdyrypdyrlar. Galanyň içiniň hemme ýerinde uruş barha güýçlenipdir. Patyşa goşunlary galany goraýjylary ýaş diýmän, garry diýmän bir ujundan rehimsizlik bilen gyrypdyrlar. Hat-da galadaky öýleriň, oraçalaryň, ýer döleleriniň içinde derde ýaraman oturan garry-gurtlary we çaga-çugalary hem ýok edipdirler. Emma galany

goraýjylaryň eli ýarag tutany ölümüne boýnuna alyp, duşman bilen batyrgaý söweşipdir.

Galanyň içiniň köp bölegini eýeländen soň rus goşunlarynyň üç kolonnasy hem Diňlidedä tarap hüjüme geçipdir. Galany goraýjylar ägirt uly güýç bilen duşmana gaýtawul beripdirler.

31. Daşköpri söweşi

1884-nji ýylyň 1-nji ýanwarynda Geňeş çagyrylýar. Ilki Alihanow söz sözleýär. Ol Mary ilatynyň parahatçylykly ýol bilen Russiýanyň raýatlygyna geçmegini ündäpdir. Sözünüň ahyrynda eger ilat onuň beren maslahatyny kabul etmese, onda olary rus goşunynyň zor bilen boýun egdirjekdigini aýdypdyr.

Ep-esli wagt dowam eden çekeleşikden , geňeş ahyrsoňy Mary türkmenleriniň patyşa Russiýasynyň raýatlygyna geçmäge razydyklary barada karar kabul edipdir. Emele gelen taryhy ýagdaýda dogry düşünen

geňeşiň agzalary ilaty gyrgyna bermejek bolup, mejburi suratda şeýle karara gelipdirler.

Şeýlelik bilen Türkmenistanyň mes toprakly Merw oazisi patyşa Russiýasyna parahatçylykly ýol bilen mejburi ýagdaýda birleşdirilipdir.

Bu proses Mary ilatynyň tutuşlygyna hemmesiniň islegine görä amala aşyrylmadyr. Işan-mollalar, Gajar han we ilatyň käbir topary patyşa Russiýasyna tabyn bolmaga garşy bolupdyrlar.

General Komarow bir bölek otrýad bilen 22-nji fewralda Aşgabatdan Mara ugrapdyr. Onuň otrýadyny Gajar han 4 müň meýletinçi otrýady bilen 29-njy fewralda Marynyň eteginde ok bilen garşylaýar. Emma bu harby çaknyşykda Gajar hanyň otrýady ýenilipdir. Soňra rus otrýady Maryda ymykly ornaşypdyr. Günorta Türkmenistanyň Ýolöten, Pendi we Saragt ýaly etraplarynyň hem ilaty Russiýanyň raýatlygyna kabul edilmegini sorap ýüz tutupdyrlar. Netijede olar hem 1884-nji ýylyň ýaz-tomus aýlarynda uruşsyz parahatçylykly ýol bilen patyşa Russiýasynyň golastyna düşüpdir.

Mary oazisiniň parahatçylykly ýol bilen patyşa Russiýasyna birikdirilmeginde Güljemal han uly rol oýnapdyr. Güljemal han Nurberdi hanyň aýaly bolupdyr. Nurberdi han ýogalandan soň onuň abraýy Maryda has ýokary göterilipdir. Ol Gökdepe urşunuň netijesine anyk göz ýetirip, Mary oazisiniň patyşa Russiýasyna söweşsiz brikmeginiň tarapdary bolup hereket edipdir.

1884-nji ýylyň ýaz aýlary Ýolöten-Pendi oazislere Russiýa birikdirilýär. Bu bolsa inlis-rus gatnaşyklaryny hasda ýitileşdirýär. 1885-nji ýylyň ýaz aýlarynda rus goşunlary bilen owgan goşunlaryň arasynda söweş bolýar. 10 müň owgan goşuny, 1 müň inlis goşuny general Lemsdeniň ýolbaşçylygynda Pendini we Guşgyny eýeleýär. Rus goşunynyň başynda polkownik Alihanow durupdyr. Soňra ruslar general Kamorowyň ýolbaşçylygynda uly goşun iberyär. 1885-nji ýylyň 18-nji martynda Daşköpride söweş bolýar. 1886-njy ýylyň ylalaşygyna görä 1887-nji ýylda rus-owgan araçägi çekilýär.

XIX asyryň ortalaryndan başlap patyşa Russiýasy Merkezi Aziýany basyp almaklyga girişýär. Türkmentsitana-da üç tarapdan Orsýetiň ekspansiýa howpy abanýardy. 1869-njy ýylda Hazaryň kenarynda desant düşürildi, Krasnowodskiniň düýbi tutulyp, ýurduň içki etraplaryny öwrenip başladylar, goşun bölümleri Etrege, Gyzyarbada, Hywa çenli ýetýärdiler. 1873-nji ýylda Kaufmanyň goşunlary Hywa hanlygyny basyp aldy, oňa garşylyk görkezenerler diňe türkmenler boldy. Şonuň üçin hem Hywa hany Seýitmuhammet Rahym II-niň haýyşy bilen Gazabat ýomutlarynyň boýnuna çekip bolmajak agyr kontribusiýa ýüklendi, soňra bolsa olaryň üstüne jeza beriji ýöriş edip, ýomutlary gyrdylar, obalaryny hem otladylar. Günbatar Türkmenistany eýeländen soň patyşa goşunlary Ahala aralaşdy, 1879-njy ýylda bolan birinji ýörişinde Gökdepe galasyny almaga synanyşdy. Emma bu ýöriş olar üçin şowsuz gutardy. Galany goraýjylar batyrylyk görkezip, general Lomakiniň goşunlaryny yza çekilmäge mejbur etdiler. Şundan soň patyşa hökümeti Ahaly basyp almak üçin çynlakaý taýýarlyk gördi, goşunlara serkerde edilip söweşjeň general Skobelew bellendi. Ýyl ýarym taýýarlyk göründen soň ikinji ýöriş başlandy, Gökdepe galasy gabawa düşüp, 21 günläp her gün top okuna tutuldy, köp adam heläk boldy. Emma muňa garamazdan, galany goraýjylar gijeler çykyp çozuş etdiler, köpçülikleýin gaýduwsyzlyk görkezdiler. 1881-nji ýylyň 12-nji ýanwarynda galanyň diwarlary partladyldy, goşunlar hüjüme geçip, ony zabt edip aldy. Gala synandan soň hem tragediýa dowam etdi, ony goraýjylaryň münlerçesini gyrdylar ämlägin taladylar aýal-gyzlary münläp ýesir aldylar. Eýrana sürüp äkitdiler. General Skobelewiň goşunlary aklap bolmajak zalymlyga ýüz urdy, halas bolan adamlar guma tarap, Mara, Tejene gaçdylar. Gökdepe galasy ýykylandan soň 3-4 ýylyň içinde Türkmenbistanyň galan ýerleri Etrek, Tejen, Ýolöten, Sarahs, Pendi oazisleri uruşsyz-söweşsiz basylyp alyndy. Diňe inlisleriň öjükdirmesi netijesinde 1885-nji ýylda rus we owgan goşunlarynyň arasynda Daşköpri söweşi boldy. Şu döwürde rus-eýran we rus-owgan araçäkleride çekildi. Şeýleleik bilen türkmenleriň köp bölegi Orsýetiň gol astyna çekildi.

1881-nji ýylda Zakaspi oblasti döredilýär, oňa Maňgýşlak, Krasnowodsk, Aşgabat, Tejen, Mary uýezdleri, birnäçe pristawlyklar girýärdi. Bu oblastiň umumy territoriýasy 532 müň km² 1897-nji ýylyň ilat ýazuwy boýunça ilaty 382,5 müň adama barabardy. In köp ilaty Mary uýezdinde 119 müň, Aşgabat uýezdinde 92 müň, Maňgýşlakda 68,5 müň, Krasnowodsk uýezdinde 54 müň, Tejende-de 49 müň ilat ýaşaýardy. XIX asyryň 80-nji ýyllarynda gurlan Zakaspi harby demir ýoly uly ähmiýete eýe boldy. 1885-nji ýylyň 30-njy noýabrynda Aşgabada ilkinji otly geldi, 1886-njy ýylyň iýulynda demir ýol Mara, 1888-nji ýylda bolsa Samarkanda ýetirildi. 1899-njy ýylda Guşgy şahasy çekildi. Türkmenistanda 50-den gowrak stansiýalar, depolar, ussahanalar, wagon we prawoz remont edilýän kärhanalar döredi, şäherler emele geldi.

Baknayk döwürde Türkmenistanda senagat ösmedi. Diňe oba hojalyk önümlerini gaýtadan işleýän (pagta, ýag, sabyn zawodlary) hem-de ýerasty baýlyklary gazyp alýan kärhanalar döredi. Zakaspi oblastynda ekin ýerleri 25 ýylyň dowamynda 4 esse artdy, oba hojalygynyň harytlyk pudaklary, aýratyn hem pagtaçylyk çalt ösdi, irrigasion desgalar, käreizler guruldy, Maryda patyşalyk mülki döredilip oňa 104 muň desýatina ýer bölünip berildi, Soltanbeg, gazyklybent, Gindiguş bentleri guruldy. Şu döwürde Merkezi Russiýadan göçirilip getirilen rus posýoloklarynyň 34-sini araçäge ýakyn in gowy ýerlerde ýerleşdirdiler. Zakaspi oblastynda ýaşaýan türkmenler patyşanyň kolonial sütemi astynda galan bolsa, hywa we Buhara hanlyklaryda türkmenleriň ýagdaýy mundan beterd. Bu iki despotik režimiň içki düzgüni öňkiligine galypdy we “hukusuzlaryň ýurdy” hasap edilýärdi. Türkmenleriň hiç ýerde-de syýasy hukujlary ýokdy, olary şäherlerde ýaşamaga hatda otlamünmäge-de göýbermeýärdiler.

Rus goşunlarynyň günorta tarap süýşmekleri inlislere ýaramandyr. Şonuň üçin olar owgan emirine Guşgy we Pendi sebitlerini eýelemegi maslahat beripdir. Owgan goşunlaryna tälim berer ýaly öz ofiserlerinden adam beripdirler, az-owlak ýarag kömek edipdirler. Owganlar bolsa tiz wagtdan türkmen topragyna aralaşmak üçin hereket edip başlapdyrlar.

Olaryň goşun bölekleri eýýäm 1884-nji ýylyň maý aýlary Guşgy derýasynyň Murgaba guýýan ýerindäki Akdepeden dumly-duşa ýaýrap ugrapdyr. Şonuň üçin 1885-nji ýylyň ýanwar aýynyň 15-inde general A.W. Komarow podpolkownik derejesine ýeten Alyhanowy ýanyna çagyryp, oňa Pulhatyny eýelemegi buýrupdyr. Onuň esasy maksady Pulhatyny eýeläp Owgan goşunlarynyň Murgap boýlaryndan yza çekilmegini gazanmakdy. Ol öz buýrugynda şol töwerekde iň ahmal ýeriň Daşköpridigini belläpdir.

Daşköpriniň ýanynda owgan goşunlary yza çekiler ýaly edilmese, soň ol ýerlere erk etmek Russiýa üçin juda kyn boljakdygyny Alyhanowa berk duýdurypdyr. Iňlis generaly Lemisden Alyhanowa hat iberip eger ol öz otrýady bilen Daşköprini eýeläýse Russiýa bilen dimlomatik gatnaşyklar kesiljekdir diýip hemle urupdyr. Emma onuň haýbaty patyşa goşunlarynyň öňe süýşmegini durzyp bilmändir. Murgap jülgesine tarap iki koloniýa biri Samarkantdan beýlekisi Aşgabatdan iberilipdir. Şol koloniýalaryň ikisi-de mart aýynyň sekzinde general A.W. Komarowyň serkerdeligi astyndaky Murgap otrýadyna birigipdir. Şol otrýadyň düzüminde alili kethudasy Seýitnazar ýüzbaşynyň we Gowşut hanyň ogly Baba hanyň serkerdeligi astyndaky türkmen atylary-da bar eken.

1885-nji ýylyň mart aýynyň 18-inde Daşköpriniň ýanynda rus we owgan goşunlarynyň arasynda aýgytly söweş bolupdyr. Owganlylar batyrgaý söweşipdir. Emma olar rus goşunlarynyň has güýçli artilleriýasynyň we oňat harby täliminiň önünde durup bilmändirler. Iňlis ofiserleri şol sanda Lemsden hem owganlary taşlap ilki gaçypdyr. Şeýlelik bilen owganlaryň Guşgy we Pendi sebitlerini eýelemek synaşyklary şowsuz bolupdyr.

Söweşde rus goşunlary-da ýitgi çekipdir. Şonda türkmen atylarynyň baştutany Seýitnazar ýüzbaşy uly edermenlik bilen söweşip wepat bolan eken. General A.W.Komarow muňa gaty gynanypdyr.

1886-1887-nji ýyllarda patyşa russiýasy bilen Owganystan we Eýran döwletleriniň arasynda serhet çekilipdir. Şol serhet häzir hem Türkmenistanyň döwlet serhedidir. Serhet patyşa russiýasynyň we

Angiliýanyň ylalaşygy boýunça çekilipdir. Şonda türkmen halkynyň bähbidi göz önünde tutylmandyr. Netijede şol çekilen serhediň aňyrsynda türkmenleriň köpüsi galmaly bolupdyr.

Patyşa russiýasynyň Türkmenistany doly eýelemegi üçin ýigirmi ýyldan gowrak wagt gerek bolupdyr. Türkmenleriň durmuşynda bu örän uly wakadyr.

32. Türkmenler I jahan urşy we raýatara urşy ýyllarynda.

Patyşa režiminiň möwriti azalyp, ýurduň öz içinde merkezinde bulagaýlyk artýardy, ynklabynyň ody tutaşýardy. Birinji jahan urşunuň başlanmagy we Orsýetiň ýeňişlere sezewar bolmagy halkyň nägileligini artdyrýardy. 1916-njy ýylyň iýun aýynyň 25-inde patyşa imperiýasynyň kolonial künjeklerinde 19 ýaşdan 43 ýaşa çenli erkek adamlary tyl işlerine ýagny okop gazmak ýol çekmek, demir ýol, harby kärhanalarda işlemek üçin mobilizlemek barada perman çykardy, Şu perman boýunça Zakaspi

oblastyndan 15 müň adam alynmalydy. Emma ilat muňa garşy çykdy, “adam bermeli däl” diýip karar edilýärdi, hiç ýere gitmejek bolup, pul ýygnaýardy, boýuny satyn alyp, spisoga düşmedik baýlara haýbat atýarlardy. Obalarda, çayhanalarda, bazarlarda ýygnak edip “Bizi aldaýarlar, adam almak barada hiç hili perman ýok. Muny bolköýnekler tapdy” diýip wagyz edýärdiler. Daýhanlar hereketi günsaýyn güýçlenip, Tejende, Etrekde, Hywada, ýaragly garşylyga öwrüldi, patyşa hökümeti olardan rehimsizlik bilen oç aldy, top, pulemyot okuna tutdy, yüz münlerçe mallaryny elinden aldy. 1916-njy ýylyň gozgalaňy bütün Merkezi Aziýany Gazagystany gurşap aldy we 1917-nji ýylyň Fewral rewolýusiýasyna ýagny patyşa režimi ýykylýança dowam etdi.

Fewral buržuaz-demokratik ynklaby oba zähmetkeşleri patyşa dikmelerini işden aýyrmagy ýer-suw meselesini çözmegi harby hem-de öý başyna salynýan salgytlary ýatyrmagy, 1916-njy ýylda päleçilige iberilen türkmenleriň yzyna getirilmegini talap edýärdiler.

Wagtleýyn hökümet esasy meseleler barasynda şol sanda milli mesele barasynda-da, hakykatda sarizm imperialistik syýasatyny dowam etdirdi. Milli çet ölkeleriň halklaryna şol sanda türkmen halkyna hem syýasy awtonomiýa bermekden boýun gaçyrdy, onun ozalky territorial dagynyklygyny saklady. 1916-njy ýylda milli azatlyk gozgalaňy gatnaşanlary yzarlap başlady, Daýhanlar üçin ebedilik mesele bolan ýer meselesini çözmegi dürli bahanalar bilen geljekde çagyryljak Uçreditel creditel aga yza çekdirdi.

Gan döküşikli birinji jahan urşunyň dowam etdirilmegi, ýurtdaky hojalyk weýrançylygynyň önüni almak üçin hiç hili alada edilmezligi, wagtleýyn hökümetiň alyp barýan antidemokratik syýasaty bularyň hemmesi zähmetkeşler köpçüliginiň närazylygyny barha güýçlendirýärdi. Şonuň üçinem basymbütün ýurt boýunça rewolýusion hereket täzeden ýaýbaňlanyp başlady.

Rewolýusion herekete ýolbaşçylyk edýän bolşewikler partiýasy zähmetkeşler köpçüligini buržuaz-demokratik rewolýusiýanyň sosialistik

rewolýusiýa ösüp geçmegi ugrundaky göreşe aýaga galdyryp, proletariatyň sosializm ugrundaky göreşini, urşy ýatyrmak we ýaraşyk baglaşmak ugrundaky umumy demokratik hereketi, daýhanlaryň ýer ugrundaky we ezilýän halklaryň azatlyk ugrundaky aýgytly çykyşlaryny umumy rewolýusion akyma birikdirmäge başlady.

Bu prosesleriň hemmesi, yza galandygyna garamazdan Zakaspi oblastynda hem ýaýbaňlandy. Daýhanlaryň zähmetkeş gatlaklary feodal-baý toiparlaryň elinde bolan “Türkmen ispolnitel komitetleriniň” kimiň bähbidini goraýandygyna göz ýetirip, olardan arany üzüp başladylar. Daýhanlar özleriniň hajatlary barada indi ýygy-ýygdydan Sowetlere ýüz tutup, işçi we soldat deputatlarynyň Sowetleri bilen bilelikde hereket edip başladylar. Sowetler bilen birleşmek ugrundaky hereket Tejende, Esengulyda we Guşgy raýonlarynda has-da güýçli bolupdyr. Bolşewikleriň ýolbaşçylyk edýän Sowetleri (Çeleken, Sarahs, Guşgy we başgalar) garyp daýhanlary umumy göreşe çekip başladylar.

Türkmen obalarynda tolgunmalaryň güýçlenmegine “päleçiler” uly täsir etdiler. Pälä giden türkmenleriň köpüsi diýen ýaly Pskowyň, Tweriň, Odessanyň senagat işçileri, Nikolaýewiň we Permin demir ýol işçileri bilen ýakyndan aragatnaşykda bolupdyrlar, işçileriň staçkalaryna gatnaşypdyrlar; ýer, uruş, işçi deputatlarynyň Sowetleri baradaky bolşewistik şygarlar bilen tanşypdyrlar. Päden gelenler köne adminstrasiýa garşy göreşe ýolbaşçylyk edýärdiler, baýlaryň ýer suwuny elinden almak wehimini salýardylar.

Russiýda Oktýabr ynkabynyň üstün çykmagynyň täsiri netijesinde Türkistanda rewolýusion hereket has-da ýaýbaňlandy. Rewolýusion hereketiň güýçlenmegine Aşgabatda, Maryda, Krasnowodskide, özbaşdak bolşewistik partiýa guramalarynyň döredilmeginiň uly ähmiýeti boldy. Türkmen obalarynda, bir tarapdan, höküm sürýän açlyk zerarly tolgunmalar artdy, ikinji tarapdan bolsa, wagtlaýyn hökümetiň ýerli organlaryna garşy göreş güýçlendi. Munuň özi kä halatlarda ýaragly çaknyşmalara baryp ýetýärdi. Tejen, Krasnowodsk, Aşgabat uýezdleriniň

birnäçe obalarynda tolgunmalar aç-açan häsiýete geçdi. Kâbir ýerlerde şäher işçileriniň komegi bilen daýhanlar wagtlaýyn hökümetiň kommissarlaryny häkimiyet başyndan kowup başladylar. Ýolöten kommissary Belýaýew zähmetkeşleriň öç almagyny gorkup, gaçyp gitmäge mejbur boldy. Eýýam noýabr aýynda Krasnowodskide, Guşguda, Çelekende, Gazanjykda häkimiyet Sowetleriň eline geçdi. 1917-nji ýylyň Dekabr aýynyň 2-nde bolsa Sowetleriň IV gurultaýynda häkimiyetiň Sowetleriň eline geçýändigi jar edildi. Ýerli Sowetlerde turkmen seksiyalary döredildi. Aşgabatda, Tejende, Maryda, Baýramalyda, gyzyl gwardiýada ortýadlar döredildi.

Raýatlyk urşy we daşary ýurt interwensiýasy ölkäniň durmuşynyň ähli tarapyny-harby, ykdysady, syýasy we medeni tarapyny öz içine aldy. Sowet respublikasy duşmany derbi-dagyn etmegiň we rewolýusiýanyň göreşip gazananlaryny goramagyň bähbidi üçin bütin işi üýtgedip gurmaga mejbur boldy.

1918-nji ýylyň iýun aýynyň 12-de Sowet häkimiyetiniň has gowşak zwenolarynyň biri bolan Zakaspide kontrrewolýusion agdarlyşyk boldy, ony “Bolşewiklere garşy Türkistan soýuzy” akgwardiýaçylar hem eser menşewikler bilen soýuzdaşlykda amala aşyrýar. Sowet häkimiyeti oblastyň Guşgudan başga bütin territoriýasynda syndyryldy. Bu pitneçilere inlis interwentleri hem kömege geldiler (1918-nji ýylyň Awgust aýynyň 12-dy). Şeýleleikde Zakaspi fronty emele geldi we bu ýerde gazaply gandöküşikli çaknyşyklar başlandy, munuň ozi Sowet Orsýetindäki raýatlyk uruşunyň aýrylmaz bir bölegine öwürüldi. Akgwardiýaçylar eser menşewikler häkimiyeti basyp alyp, Wagtlaýyn ispolnitel komitet diýilýän öz hökümetini döredtiler. Onuň başynda bolsa sagçy eser F. Funtikow durýardy.

Emma pitneçileriň Çärjewi bütin Türkistanda sowet agdarmak üçin Daşkende tarap süýşjek bolmagy başa barmady. Örän agyr kynçylyklaryň bolandygyna garamazdan goranýan işçiler gyzyl gwardiýacy ortýadlar hüjüm edýän akgwardiýaýy güýçleri Çärjewin

eteginde togtatmagy başardylar, olary Kaka stansiýasyna çenli yuza serpidirdiler. Guşgynyň gabawy hem bir aýlap diýen ýaly edermen goraýjylaryň garşylyk görkezmegi netijesinde akgwardiýaýy güýçlerden azat edildi. Şondan soňra Çärjew Zakaspi frontynda Gyzyly Goşunyň esasay bazasyna öwrüdi. Kerki şäheri hem şol ýowuz ýyllarda Sowet häkimýetiniň daýanç punktlaryndan biri bolup galdy. Çärjew, Guşgy we Kerki şäherleri graždanlyk urşy dün­de görkezen gahrymançylygy üçin soňra TSSR-iň Gyzyly Baýdak ordeni bilen sylaglandy.

Kaka biln Duşagyň eteginde 1918-nji ýylyň Awgust we oktyabr aýlarynda alnyp barlan agyr söweşlerden soň Gyzyly Goşun Rawnina stansiýasyna tarap yza çekilmäge we goranyşa geçmäge mejbur bolýar.

1918-19-nji ýyllaryň gýş aýlarynyň dowamynda Gyzyly Goşunyň söweşjeň we syýasy taýýarlygyny güýçlendirmek üçin esgerleriň arasynda guramaçylyk-syýasy iş alnyp barylady, bu çäre bolsa 1919-njy ýylyň Maý aýynda olaryň aýgytly hüjüme geçmegine mümkinçilik berdi. Olar iýun aýynyň 21-de Baýramalyny, Maý aýynyň 23-de Maryda azat etdiler, Maý aýynyň 24-de bolsa Guşga girdiler. Agyr gazaply söweşlerden soň iýun aýynyň 7-nde Tejen azat edildi. Tejen üçin söweşde Gyzyly Saryýewiň otrýady Gyzyly Goşunyň tarapyna geçdi, şondan soň ol Sowet häkimýeti ugrundaky söweşlere işjeň gatnaşdy. Tejen we Duşak söweşlerden soň Zakaspi ffrontynyn ştabynyň iýul aýynyň 25-de beren operatiw swodkasynyň maglumatlaryna görä, ýaraglanan türkmenleriň 800-e golaýy Gyzyly Goşunyň tarapyna geçýär. Mary we Tejen uýezdleriniň azat edilmegi Zakaspidäki graždanlyk urşynyň öwrülişik pursaty boldy. Gyzyly Goşun­uň esgerleri inňän agyr kynçylyklary ýeňip geçip, iýulyň başynda Kakany azat etdiler we eýýam 9-njy iýulda Poltoraskä (Aşgabada) girdiler. Şol söweşlerde türkmen obalarynyň hem-de rus şäherçeleriniň daýhanlary Gyzyly Goşuna uly kömek berdiler. Şol wagt Büzmeýin obasynda düzülen meýletin türkmen otrýady Gyzyly Goşunyň düzümine birikdi. Gowşut Öwezow bilen Gurbanmämmet Babaýewiň komandirlik eden şu otrýady Mary atly otrýady bilen bilelikde

Ý.W. Teleşiniň komandirlik edýän aýratyn Atly toparynyň hataryna girdi we ol Sumbar jülgesini azat etmäge gatnaşdy.

Güýzde Merkezi Orsýet kömege geldi. 1919-njy ýylyň sentýabr aýynyň 13–nde Türküstan gabawdan doly azat edildi. Türküstana harby-syýasy, ykdysady we medeni kömek berip durar ýaly, RSFSR BMIK-niň, HKS-niň we partiýanyň MK-synyň Kommissiýasy (Türkkomisiýa) döredildi. Türki frontynyň komandowaniýesi Günbatar Türkmenistany azat etmek üçin Zakaspi frontyna kömek bere ýaly, aýgytly çäreler gördi. 1919-njy ýylyň oktýabr aýynda bu ýere Türfrontynyň I-nji armiýasy geldi, gowşuşy güýçlendi. 1920-nji ýylyň fewral aýynda Gyzył Goşun Krasnowodskini Çelekeni azat etdi. Zakaspiňiň bütin territoriýasynda Sowet häkimiýeti dikeldildi. Hywa hanlygy we Buhara emirliginde taryhy ösüşiniň öz aýratynlyklary sebäpli, 1917-nji ýylda ynklar bolmady. Olarda ilatyň ähli zähmetkeş gatlaklarynyň hal-ýagdaýynyň juda agyrdygyny häsiýetlendirýän feodal-despotik düzgün höküm sürýärdi. Şoňa görä-de Gyzył Goşunyň goldaw bermegi hem-de göniden-göni gatnaşmagy netijesinde Hywada rewolýusiýa 1920-nji ýylyň fewral aýynda, Buharada bolsa 1920-nji ýylyň sentýabr aýynda ýeňdi. Bu ynklaplara türkmenleriň ýaşan raýonlarynyň zähmetkeşleri G. Sopyýewiň, Mollaoraz Hojamämmedowyň (Hywa) hem-de Bäşim serdar Seýitnazarowyň (Buhara) ýolbaşçylygynda işeňňir gatnaşdylar. Şu ynklaplaryň ikisiniňem şol türkmen obalarynda ýaragly gozgalaňlaryň turmegy bilen başlanandygyny bellemek hem ähmiýetlidir.

33. Türkmenistan SSR-niň döredilmegi. Köpçilikleýin jezalandyryş

1923-nji ýylda Horezm SSR-niň içinde türkmen welaýatlary döreýär. Horezmde 30% türkmen ýaşaýardy. Türkmen welaýatyna Daşoguz, Tagta, Ýylanly, Köneürgenç girýärdi. Şol bir bada Buhara SSR-

niň içinde hem türkmen welaýatlary bardy. Oňa Çärjew we Kerki girýardi. Buharada 10% türkmen ýaşaýardy.

Türkmen halky Orta Aziýada dagynyk ýaşaýardy. Bu bolsa onuň syýasy we medeni durmuşyna päsgel berýärdi. Şonuň üçin respublika döretmeklik zerurdy. Russiýanyň KP-niň Merkezi Komiteti 1924-nji ýylda Orta Aziýada milli bölünşigi geçirmek barada karar kabul edýär. Kararyň maksady milli bölünşigi aradan aýyrmakdy.

SSSR-iň Merkezi Ispolnitel Komiteti 1924-nji ýylyň 27-nji oktyabrynda Türkmenistan we Özbegistan respublikalaryny döretmek barada karar çykarýar. Şundan soň Türkmenistanyň bitewi döwleti döreýär. Oňa Zakaspi welaýaty, Daşoguz we Lebap welaýatlary girýär. Täze dörän Türkmenistan respublikasynyň ilaty 900 müňden gowrak bolup, onuň 72% -i türkmenler bolupdyr.

Şondan soň Sowetleriň I uçreditel ýygnaýy bolýar. Gurultaý TSSR-iň dörändigi we SSSR-iň düzümine meýletin girýändigini barada karar kabul edýär. Şeýlelik bilen TSSR SSSR-iň düzümine 1925-nji ýylda girýär. Gurultaý MIK-iň prezidiumynyň başlygy N.Aýtakow, HKS-niň başlygy G.Atabaýewi saýlaýar.

Nesilleriň hemişe arzuw edip gelen azat - özbaşdak türkmen döwletiniň gurulmagy, türkmenleriň parahatçylykly we bagtly, mähriban topragymyzda bolelin ýaşamagyň ugrundaky arzuwlaryň hasyl bolmagynyň hatyrasyna türkmen halky öz taryhyň münlerçe ýylyň dowamynda uly pidalar etdi. XX asyr adamzat taryhynda köp pidaly, awuly, uly ýitgili, gandöküşikli iki jahan urşunyň bolandygyny Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy Mukaddes Ruhnamada belleýär. Şol uruşda türkmeniň gerçek ogullary gahrymançylygyny nusgasyny görkezdiler. Türkmen - Watan üçin , erkinlik üçin söweşdi, ýeňiş gazanmagy hem başardy.

1923-1925-nji ýyllarda nebit, duz çykarylyşy, elektrik energiýasynyň öndürilişi ýag juwazlaryň pagta arassalaýjy zawodlaryň, baryp 1921-nji ýylda Aşgabatda ulanylmaga berlen Aýna zawodynyň

önüm öndürişi artdy. 1923-nji ýylda kuwwaty 1300 at güýjüne barabar bolan Hindiguş suw elektrik stansiýasy dikeldi, ol bütin Mary uýezdlerini elektrik energiýasy bilen üpjün edýärdi. Gyzyarbadyň demi ýol ussahanasynyň, demir ýol transportynyň işi gowulanyp ugrady, köne ownuk kärhanalar üýtgedilip gurlup başlandy. 1925-nji ýylda Baýramalynyň ýag zawody ulanylmaga berildi. Ýerli ilatdan işçiler synpynyň ilkinji kiçeňräk otrýadlary peýda bolup başlady. Türkmen halkynyň arasynda G. Ataýew, N. Aýtakow, H. Sähetmyradow, K. Kulyýew we başgalar ýaly görnükli döwlet we partiýa işgärleri çykdy.

Türküstan MİK-ni adatdan daşry III sessiýasy, Sowetleriň V Bütinhorezm we V Bütinbuhara gurlutaýlary Merkezi Aziýa respublikalarynda milli bölünişigi geçirmek hakynda karar kabul etdiler. SSSR MİK-nin II sessiýasy (1924-nji ýylyň 27-ni oktýabry) Merkezi Aziýa respublikalarynyň şu kararlaryny makullady hem-de Türkmenistan SSR-ni we Özbegistan SSR-ni döretmek hakynda karar çykardy. Soňra şu karar iş ýüzünde durmuşa geçirilip başlandy. 1925-nji ýylyň Baýdak aýynyň 15-24-de Aşgabatda Sowetleriň Bütin Türkmenistan uçreditel gurultaýy çagyryldy. Gurultaý TSSR-I döretmek hakyndaky Deklarasiýany” yglan etdi. Respublikanyň MİK-I saýlanyldy. (başlygy H. Aýtakow), ilkinji hökümeti-Halk Kommisarlar Soweti düzüldi (başlygy G. Atabaýew). Respublikanyň degişli döwlet institutlary döredildi. Konstitusiýasy, döwlet simwolikalary kabul edildi. Ozal dürli respublikalaryň düzüminde bölek böcek bolup ýaşan türkmenlere (häzirki territoriýanyň çäklerinde) öz milli sowet respublikasyna birleşdiler. Bu ýagdaý türkmenlere halk hökmünde saklanyp galmaga hem-de ösmäge uly ýardam etdi. Iň bir kyn mesele bolan territoriýa meselesi hem ylalaşykly oňyn çözüldi.

Türkmenistan SSR-I gurultaýda kabul edilen karara laýyklykda Sowet Soýuzynyň düzümine meýletin girdi. Soňky wakalaryň görkezişi ýaly, munuň özi örän çylşyrymly hem-de gapma-garşylykly ýagdaýa getirdi. Bir tarapdan, ol Türkmenistanyň beýleki soýuz respublikalar bilen

özara gatnaşygyny ýeňilleşdirdi hem-deonuň ykdysadyýetiniň ösdürilmegine ýardam etdi. Respublikada dürli-dürli halklaryň agzybir ylalaşykly ýaşamagynyň tejribesi meýilnamady. Munuň häzirem uly ähmiýeti bar. Ikinji tarapdan bolsa, ýurdy dolandyrmak işiniň gitdigiçe Soýuz möçberinde aşa merkezleşdirilmegi Türkmenistan SSR-niň özbaşdaklygy kem-kemden formallyga öwrülmegine getirdi. Şu ýagdaý ylaýta-da 30-njy ýyllaryň ahyrlaryndan başlap, has da äşgär ýüze çykdy. Syýasy, ykdysady durmuş çendenaşa merkezleşdirildi. SSSR soýuz dölet bolandygynda kem-kemden “bölünmez bütewi” totalitar döwlete öwrüldi.

1925-nji yylyň Baýdak aýynda 14-19-da Türkmenistan Kompartiýasynyň I gurultaýy boldy. Onda TKP-niň ýolbaşçy organlary saýlandy. MK-nyň sekretarlygyna I.I. Mejlauk we H. Sähetmyradow saýlandy.

1925-nji ýylyň dowamynda zähmetkeşleriň köpçülikleýin jemgyýetçilik guramalarynyň-profsoýuzlaryň, komsomolyň, “Goşguçylar” soýuzynyň gurultaýlary bolup geçdi we olaryň ýerli we merkezi respublikadan guramalary saýlandy.

Türkmenistan SSR-niň döredilmeginiň halk hojalyk wezipelerini çözmäge zähmetkeşleri mobilizlemekde, olaryň syýasy we zähmet işeňnirligini ýokarlandyrmakda möhüm ähmiýeti boldy.

Türkmenistan 1925-1941-nji ýylyň iýun aýynda çenli ýurdy mundan beýläk ösdürmegiň perspektiwalary 14-nji partiýa konferensiýasynda hem-de partiýanyň XIV gurultaýynda ara alnyp maslahatlaşyldy, şolara aýratyn alnan bir ýurtda sosializm gurmagyň palny makullandy. Sosialistik gurluşygynyň esasy özeni ýurdy industrializasiýalaşdyrmakdy.

Türkmenistanyň halk hojalygyny dikeltmek işi ýurduň merkezi raýonlaryna garanda giç-1926-njy ýylyň aýagynda 1927-nji ýylyň başynda tamamlandy. Şoňa görä-de 1926-1928-nji ýyllarda täze senagat kärhanalaryny gurmak işi köne kärhanalary dikeltmek hem täzelemek

işiniň tamamlanmagy bilen bir wagtyň özünde amala aşyryldy. Nebit, kükürt, sulfat we gazlyyp alynýan beýleki peýdaly magdanlary çykarýan köne kärhanalar demir, ýol ussahanalary, şeýle hem pagtany, ýüpegi, ýüňi we beýleki oba hojalyk önümlerini gaýtadan işleýän kärhanalar gurulýardy hem täzelenýärdi.

1925-1928-nji ýyllarda hünärmentçilik senagaty, ylaýta-da bütin dünýä meşhur bolan türkmen halylaryny öndürmek, haraz önümçiligi ösdi. Senetçiler, hünärmentler aýakgap, ýüň, ýüpek we nah mata oba hojalyk we ulag senetlerini, ýag we süýji nygmatlar öndürýärdiler.

1925-1927-nji ýyllarda ýer-suw özgermesi geçirildi, munuň özi ýer-suw gatnaşyklaryndaky köne tertip-dügünleri syndyrmaga gönükdirildi. Bu çäräniň başlangyç döwründe (1925-26-njy ýyllar) ýer-suw özgermesi Bümeýin, Magtymguly (Garrygala), Ginsburg, Poltoraskiniň, Mary we Baýramaly raýonlarynda geçirildi, ikinji döwründe bolsa (1926-27-nji ýyllar) Tejen, Ýolöten, Tagtabazar we sarahs raýonlarynda geçirildi. Reformanyň geçirilmeginiň netijesinde feodal-ekspluatatorçylyk hojalyklarynyň 2298-siniň ýer-suwy elinden alyndy, baýlaryň hojalyklarynyň 15576-synyň bellenen normadan artyk ýerleri elinden alyndy. Ýersiz daýhan hojalyklarynyň 10357-sine hem-de az ýerli daýhan hojalyklarynyň 23155-sine 60 müň gektardan hem gowrak ýer mugt berildi.

Tejen, Murgap, Etrek derýalarynyň we Amyderýanyň basseýninde uly suw gurluşyk işleri alnyp barylýdy. Maldarçylygyň ösdürilmegine hem üns berildi. 1926-njy ýylyň awgustynda TSSR MİK-niň ýanynda maldarçylyk komiteti döredildi. Bu Komitet maldarçylyk raýonlarynyň ýagdaýyny öwrenip olaryň alyp barmaly işini kesgitleýän gymmatly materiallar toplady. 1928-nji ýylda maldarçylyk raýonlarynda zootehniki çäreler we guýy gazmak işi üçin Sowet hökümeti 4,7 million manada golaý pul goýberdi. Maldarlary galla we ilatyň köp ulanýan harytlary bilen üpjün etmek barada çäreler görildi. Şeýle de bolsa bu

raýonlar özleriniň ösüşinde respublikanyň ekerançylyk raýonlaryndan yza galýar.

Oba hojalyk kooperasiýasynyň dürli görnüşleri, hususanda oba hojalyk kredit kooperasiýasy (1927-nji ýylyň ahyryna çenli 199 sany şereket bolup, onuň 6624 agzasy bardy) we melioratiw şereketleri (187 şereket bolup, olaryň 39709 agzasy bardy) ösüşe eýe boldy. Ilkinji kollektiw hojalyklar peýda bolup başlady. Olara ilkibaşda esasan garyplar-batraklar girýärdi. Orta hasap bilen olaryň her biri daýhan hojalyklarynyň 18-sini özüne birleşdirýärdi, hemem olaryň 40 gektara golaý ekin meýdany bardy.

1926-1928-nji ýyllarda Sowet häkimýetiniň döwlet organlary ep-esli pugtalandy. Sowet häkimiýet organlarynyň pugtalanmagy obalaryň “ketde” gatlaklarynyň garşylygyna sezewar bolupdy, has aýgtyly elemnetler Jüneyit hanyň töwregine jebisleşdiler. 1927-nji ýylyň sentýabrynda ol Sowet häkimýetine garşy pitne turuzdy, ýöne ýeňlişe sezewar boldy. Onuň galan soňkuja otrýadyny 1928-nji ýylyň 5-nji noýabrynda Ataguýynyň ýanynda Gyzyl Goşunyň bölümleri derbi-dagyn etdi. Gozgalaňçy otrýadlara garşy göreşde Annamyrat Saryýew, Orazmämet Täçmämmadow, Sergeý Şerbakow, Garyp Nazarow, Gara Baýmyradow, K.Babaýew, Ý. Kulyýew we ençeme komandirler, gyzyl esgerler hem-de meýletinler tapawutlandylar.

1927-nji ýylda (mart aýynyň 26-sy, aprel aýynyň 3-i) Aşgabatda Sowetleriň 2-nji gurultaýy boldy, ol TSSR-iň ilkinji Konstitusiýasyny tassyklady. Konstitusiýa respublikanyň syýasy hem medeni ösüşinde gazanylan üstünlikleri berkitdi. 1928-29-njy ýyllaryň saýlaw kompaniýasy guramaçylykly geçirildi. Ilkinji gezek respublikanyň ähli raýonlarynda şol sanda maldarçylyk raýonlarynda hem Sowet häkimiýetiniň saýlawly organlary döredildi.

Täze ykdysady syýasatyň netijesinde syýasy, ykdysady hem-de medeni taýdan gazanylan üstünlikler respublikanyň hojalyk gurluşygynyň bazar ykdysadyýetiniň aýtymyna çykyp urgandygyny hem-

de ykdysadyýetiň mesemälim köp ukladly häsiýete eýe bolup başlandygyny görkezýär.

Emma 20-nji ýylyň ahyrlarynda täze ykdysady syýasatyň çäklerinde alnan real ugur düýpli özgerişliklere sezewar edildi. Güýçli depginler bilen industrializasiýa geçmäge ugur alyndy. Meýletin kooperirlemek işi indi öz ornuny ýokardan höküm güýji bilen geçirilýän kollektiwizasiýa berdi.

Beýleki pagta ekýän respublikalar ýaly, Türkmenistanda hem kollektiwizasiýa daýhanlaryň islegine görä geçirilmän, eýsem ol esasan Sowet Soýuzynyň pagta barada kapitalistik bazara garaşsyz bolmagyny üpjün etmek wezipesine tabyn edilýärdi. Türkmenistan kollektiwizasiýalaşdyrmagyň esasan 1933-nji ýylda tamamlanmaly edilen raýonlarynyň toparyna girizildi. Ýöne weli respublikanyň partiýa guramasy daýhanlaryň kollektiwizasiýa taýynlygyna ýalňyş baha berip, ähli ekerançylyk hojalyklarynda kollektiwizasiýa 1932-nji ýylda tamamlamak mümkin diýip hasap etdi. Şoňa görä-de kollektiwizasiýa ýokary depginler bilen geçirmek ugrunda gözboýagçylykly haýdaşyk başlandy we basym ýokary göterime kowalaşmak keseli jemgyýetçilik süňňine ornaşdy. BK(b)P MK-nyň Merkezi Aziýa býurosy hatda şeýle depginler bilenem kanagatlanman Merkezi Aziýa respublikalarynda kolhoz gurluşyny RSFSR-iň däneçilik raýonlarynyň kolhoz gurluşynyň depgininden kem galman alyp barmak ýörelgesini öňe sürdi. Şu zatlaryň hemmesi işde meýletinlik prinsipiniň kanunçylygynyň bozulmagyna getirdi. Kanunçylygyň bozulmagy baýlary synp hökmünde ýo etmek we olary respublikanyň çäginde daşary mejbury göçürmek syýasaty durmuşa geçirilende has-da mese-mälim ýüze çykdy. Goýberilen ýalňyşlyklary düzetmek we kollektiwizasiýanyň geçirilişini kadalaşdyrmak üçin gyssagly çäreler görmek gerekdi.

Kollektiwizasiýa entek aňyndaasyrlar boýy däp bolup galan obşina gurluşynyň psihologiýasy maldarçylyk raýonlarynda has-da güýçli garşylyga duçar boldy. Kollektiwizasiýany geçirmekde gödek

ýalňyşlyklara ýol berlenligi sebäpli, şol raýonlarda mallary bir ujundan ýok edip (soýup) köpçülikleýin satyp başladylar, mallaryny alyp, guma siňip gidenem, serhetden aňry geçen hem az däldi. 1931-nji ýylda Garagumda ulu ýaragly gozgalaň boldy. Sowet häkimýeti gozgalaňy basyp ýatyryp, baý-feoadallaryň hem-de gozgalaňyň ýolbaşçylarynyň malyny-mülkini elinden aldy. Soňra guýulary, öri meýdanlaryny millileşdirmek, sürüleri paýlamak kooperatiw şereketleri döretmek çäreleri geçirildi. Bu ýerde baý hojalyklary ýok etmek işi kollektiwizasiýa bilen bir wagtda geçirildi. Maldarçylygyň esasy hut şol wagt opurylyp ugrapdy. 1928-nji ýyldan 1933-nji ýyla çenli gylýallaryň üçden birinden-de gowragy, gara mallaryň ýarysyndanda gowragy, dowarlaryň üçden iki böleginden, düýeleriň dördten üç böleginden gowragy ýa-ha ýok edilipdi ýa-da daşary ýurtlara sürlip äkidilipdi. Maldarçylygy dikeltmek üçin soňra ençeme ýyllar gerek boldy. Emma ähli kynçylyklara garamazdan, partiýa çarwa we ýarym çarwa ilaty oturymly ýaşayşa geçirmegi hem-de olary kolhozlara we sowhozlara birleşdirmegi gazandy.

Şeýlelikde respublikanyň ekerançylyk we maldarçylyk raýonlarynda 1938-nji ýyla çenli 1710 kolhoz döredildi, olar ähli daýhan hojalyklarynyň 95,4 göterimini hem-de ähli ekin meýdanlarynyň 99,4 göterimini özlerine birleşdiripdi, mallaryň hemme görnüşiniň bolsa 40,7 göterimi umumylaşdyrylypdy. Kolhoz gurluşynyň ýeňmegi türkmen obalarynyň ep-esli özgermegine getirdi. Ownuk daýhan hojalyklary iri kollektiv hojalyklaryna öwrüldi. Geljekde oba hojalygynda emele gelen ýagdaýy kadalaşdyrmak we onuň esasy pudaklarynyň ylaýta-da pagtaçylygyň ösdürilmegini üpjün etmek üçin ençeme ýyllar gerek boldy.

Ägirt uly kynçylyklaryň bolandygyna garamazdan, 30-njy ýyllarda senagat gurluşugynda belli bir üstünlikler gazanyldy. Düýpli maýa goýumlarynyň köp bölegi täze senagat kärhanalarynyň gurluşygy üçin gönükdirildi. Ýeňil senagat kärhanalary çalt depginler bilen gurulýardy. Aşgabatda ýüpek egirme-dokma fabrikleri, Çarjewde ýüpek fabrigi, Maryda ýüň ýuwýan fabrik işe girizildi, birnäçe azyk senagat

kärhanalary guruldy. Nebit çykarylyşy çaltlandy, Nebitdag aýagynda ilkinji nebit fontany guruldy. Nebitdagda nebit zawody guruldy (1936), “Garabogazhim” tresti döredildi, mirabilitň, sulfatyň, nebitdakylýň, kükürdiň we ş.m-leriň çykarylyşy artdy. Garabogaz kölde tejribe soda zawody, Derwezede kükürt zawody (1934) bina edildi. Gowurdakda uly kükürt kombinatynyň, poligrafiýa kombinaty, tikiň, trikotaž, mebel fabrikleri işe girizildi. Elektrik energiýasynyň öndürilişi ep-esli artdy. Aşgabat, Mary elektrik stansiýalary ulanylmaga berildi. Köne ýerli senagat kärhanalary üýtgedilip guruldy.

TSSR-iň industrial taýdan ösmegi bilen köp milletli işçiler synpy emele geldi, olaryň arasynda türkmenleriň we beýleki ýerli milletleriň tutýan orny artýardy. Senagatda, transportda, MTS-de işçiler bilen gullukçylaryň umumy sany 79221 adama ýetdi.

Senagaty ösdürmekde hem-de milli işçi kadrlaryny taýýarlamakda RSFSR, Ukraina we Sowet Soýuzynyň senagat taýdan ösen beýleki respublikalary uly kömek berdiler.

Türkmenistanyň senagatyny ösdürmekde düýpli ýetmezçilikler we kemçilikler bardy. Şolardan iň esasysy senagatyň bir taraplaýyn ösdirilendiginden, ýagny, esasan, çig mal, öndürýän pudaklarda üns berlendiginden ybaratdyr. Respublikanyň senagatynyň girdejisiniň pes bolmagy, kähalatlarda bolsa düşewüntsiz işlemegi hem şol sebäplidi. Türkmenistanyň senagatynyň industrializasiýa ýyllarynda hem-de uruşdan soňky ýyllarda birtaraplaýyn ösdürilmegi häzire çenli hem öz täsirini ýetirip gelýär.

20-nji ýyllaryň ahyrynda we 30-njy ýyllaryň başlarynda jemgyýetçilik-syýasy durmuşy, bütin ýurtda bolşy ýaly, düýpgöter üýtgedi. Ykdysadyýet barasynda-da, jemgyýetçilik-syýasy durmuş barasynda-da ýagny, buýruk beriş-höküm ediş usullary graždanlyk urşy döwründäki “harby kommunizm” usullary ilkinji orna çykdy. Ýurtda buýruk beriş-höküm ediş sistemasynyň berkarar edilmegi hem-de dolandyrmagyň-edara etmegiň merkezleşdirilmeginiň güýçlendirilmegi

respublikanyň özbaşdaklygynyň çäklendirilmegine getirdi, onuň ykdysadyýetini ösdürmek bähbitleri, biziň ölkämiziň özboluşly aýratynlygy halkyň öňden gelýän döp-dessury äsgerilmezlige salyndy.

SSSR-iň sosial-ykdysady ösüşindäki krizis güýçlendigiçe Türkmenistanda hem edil merkezdäki “görelde” eýerilip, milli öwüşgindäki “halk duşmanlary” gözlenip başlandy. Şahsyýet kultynyň güýçlenmegi, häkimiýetiň hetdenaşa merkezleşdirilmegi 30-njy ýyllarda amala aşyrylan bikanunçylyklara, jenaýatçylyklara, köpçülikleýin öç almalara getirdi. Şunuň netijesinde köp-köp bigünä işçiler, daýhanlar, intelligensiýanyň wekilleri, partiýa we sowet işgärleri şol bikanunçylygyň pidasy bolýar. “Türkmenazatlygy” diýen gizlin guramanyň hereket edýändigini barada galp iş gozgaldy. 1937-1938-nji ýyllarda şol “kontrewolýusion” gurama bilen aragatnaşyk saklaýar diýlip galat günäkerlenilmegi netijesinde Türkmenistanyň ençeme döwlet partiýa we jemgyýetçilik işgärleri-G. Atabaýew, H. Aýtakow, Anna Muhammedow, H. Sähetmyradow, Ç. Wellekow, G. Sähedow, D. Mämmedow we başgalar tussag edilip jeza berildi.

Sowet raýatlarynyň hukugyny goramagyň kepili bolup hyzmat etmeli bolan SSSR-iň täze Konstitisiýasynyň taslamasy hem şeýle ýagdaýda ara alnyp maslahatlaşyldy.

SSSR-iň täze Konstitusiýasy 1936-njy ýylyň Bitaraplyk aýynyň 5-de Sowetleriň Adatdan daşary VIII Bütinsoýuz gurultaýynda kabul edildi. TSSR-iň Adatdan daşary gurultaýy 1937-nji ýylyň Nowruz aýynyň 2-de Türkmenistan SSR-iň täze Konstitusiýasyny kabul etdi. 1938-nji ýylyň Oguz aýynyň 24-de respublikanyň Ýokary Sowetine saýlawlar geçirildi. Ýöne bu döwlet aktlary ýowuz wakalar bilen utgaşýardy. Buýruk beriş-höküm ediş düzgüni jemgyýetçilik-syýasy durmuşa barha ornaşýardy. Respublikda bolup geýýän sosial-ykdysady özgirişler medeni gurlyşykda halk magaryfynda we ylymda gazanylýan üstünlikler düzgüniň gazaply ideologiýa gysajy astynda geýýärdi. Şu

zatlaryň hemmesi Türkmenistan SSR-niň SSSR-iň düzüminde mundan beýläk nähili ösmeledigini kesgitleýärdi.

34. Medeni rewolýusiýa.

Magaryf we ylym. XVIII asyrdaky ýaly, XIX asyrdaky hem türkmen çagalary dini mekdeplerde we medreselerde okapdyrlar. Türkmen obalarynyň köpüsünde başlangyç bilim berýän dini mekdepler bolupdyr. Olaryň sany barha köpelişdir. Meselem, Aşgabat uýezdinde 1886-njy ýylda 56 mekdep bolan bolsa, 1889-njy ýylda 79 mekdep bar eken. Emma medreseler juda az bolupdyr. Şoňa görä türkmen oganlary Hywa ýa-da Buhara gidip okap, düýpli bilim alar ekenler. Hywa we Buhara şol wagtlar Orta Aziýada iň uly ylmy ojaklar hasaplanylýpdyr. Şol döwürde türkmenleriň sowatlylyk derejesi gaty ýokary bolmandyr. Ýöne sowatly adamlar az däl eken.

Türkmenleriň arasynda iň sowatly adamlaryň biri-de **Töremyrat Rahmanguly** (1839-1895) ogly bolupdyr. Il arasynda oňa Mollatöre ahun diýilýär. Mollatöre ahun Sarahsda doglup, şol ýerde mollada okap sowat alýar. Ol soňra Buharada on sekiz ýyl okap, düýpli sowat alypdyr. Mollatöre ahun özüniň 56 ýaşynyň köp bölegini ylym almaga bagyşlapdyr. Ahunyň elinde okap, halypasynyň derejesine ýeten ylymly-bilimli adamlar az bolmandyr. Mollatöre ahunyň örän baý kitaphanasy bar eken. Ondan ylym bilim almaga çalyşýan hemme adamlar peýdalanylýpdyrlar. Ahunyň kitaphanasynyň köp bölegi soňky döwürlerde Türkmenistan Ylymlar akademiýasynyň golýazmalar fonduna tabşyrylypdyr. Käbir kitaplary bolsa ýitip gidipdir.

XIX asyryň ortalarynda sowatly adamlaryň ýene biri **Kerimberdi işan** bolupdyr. Ol öz hasabyna Bagyrda ýörite mekdep saldyryp, sogap iş edipdir. Kerimberdi işan Gökdepe söweşine hem

işenňir

gatnaşypdyr. Ol şol uruşda-da wepat bolupdyr.

Türkmenistanda dini ugurdan sowatly adamlaryň köpelmegi bilen baglanyşykly XIX asyryň aýaklarynda metjit-medreseleriň we hüjreleriň gurluşygy güýçlenipdir. Aýratyn-da, Maryda köp metjit gurlupdyr. Ilat molla-işanlara hormat goýup, olara ýer-suw beripdir.

Patyşa hökümeti Türkmenistany basyp alandan soň özüne ýaramly çinownikleri, terjimeçileri, mürzeleri we başgalary ýetişdirmek üçin rus-ýerli mekdepleri açyp başlapdyr. Rus-ýerli mekdebi ilkinji gezek 1893-nji ýylda häzirki Bäherden etrabyň demir ýol boýunda ýerleşýän Bamy obasynda açylypdyr. Emma oňa ýeterlik okuwçy toplamak başartmansoň, ol basym ýapylyp, 1898-nji ýylda Baherdeniň merkezinde açylypdyr. 1896-njy ýylda Garrygalada, 1898-nji ýylda Tagtabazarda, 1899-njy ýylda Tejende we beýleki ýerlerde açylypdyr. Ol mekdeplerde G.Efendiýew, A.Alyýew ýaly ajaýyp mugallymlar işläpdirlir. Bu mekdeplerde esasan rus dili, okamak, ýazmak, tebigaty öwreniş, hasap we başga dersler öwredilipdir.

Edebiýat we sungat. Türkmenler gadymdan şahyrlara, bagşylara, sazandalara uly hormat goýupdyrlar. Şahyrlar öz goşgularynda watançylygy, adamkärçiligi, rehimdarlygy öwüt-nesihat edipdirler. Şeýle şahyrlaryň biri hem Kemine bolupdyr.

Kemine (1770-1840) türkmen klassyky edebiýatynyň halypasy bolan Magtymgulynyň ideýalaryny dowam etdirijidir. Ol XIX asyr türkmen jemgyýetinde «adamzatdan ýüz görmän, ýagşa ýagşy, ýamana ýaman» diýen ajaýyp söz ussadydyr. Şol döwrüň türkmen poeziýasynda demokratik meýilleri batyrçaýlyk bilen öňe süren şahyrdyr.

Mämmetweli Kemine Sarahs töwereginde Garadöwletiň maşgalasynda dünýä inipdir. Ol örän şadyýan, degişgen şahyr bolupdyr. Şahyr Buharada we Hywada okapdyr. Ýöne dürli sebäplere görä öz ylmyny ahyryna çenli dowam etdirip bilmändir. Kemine watançylyk, dostluk, söýgi, öwüt-nesihat, sosial deňsizlik ýaly temalar bilen

baglanyşykly ajaýyp eserler döredipdir. Onuň «Orazym», «Zülpüň», «Gelinler», «Gezen ýagşydyr», «Baryp geleniň galar» ýaly ençeme eserleri aýdyma öwrülip, halk arasynda aýdylyp ýör. Ol aýal-gyzlaryň döredijiligine aýratyn uly baha beripdir. Özüniň «Bolar» goşgusynda:

*Meniň dilim, seniň eliň hüňäri,
Nusga bolup galsyn ilden illere - diýip,
olaryň tarypyny ýetirýär.*

Keminäniň eserlerinde türkmenleriň ýaşayyş durmuşy anyk beýan edilýär. Onuň «Garyplyk», «Garyp», «Kazym» diýen goşgulary türkmenleriň şol döwürdäki ýaşayşyny öwrenmek üçin gymmatly material bolup hyzmat edýär. Türkmen halky Kemine şahyra uly hormat goýýar. Marynyň drama teatry onuň adyny göterýär.

Talyby takmynan 1766-njy ýylda Gökdepe sebitlerinde garyp maşgalada eneden bolupdyr. Ol başlangyç bilimi öz obalarynda alypdyr. Bu barada şahyryň «Talyby we Sahypjemal» dessanynda käbir maglumat berilýär. Soňra ol özbaşdak okap öz bilimini artdyrypdyr. Talyby diňe bir şahyr däl, eýsem sazanda hem bolupdyr. Ol alçak, şähdaçyk, märeke söýýän sazanda eken.

Talyby sosial-deňsizlik barada köp goşgy goşupdyr. Onuň «Geldi garyplyk» atly şygrynda şeýle setirler bar:

*Deň-duşy göreňde gaýra teser sen,
Ýoksullyk ýat edip, iňň gysar sen
Sözüň ile sygmaz, özüň ýeser sen,
Hemme deriden ýaman boldy garyplyk.*

Bu setirlerden Talybynyň döwrüniň garyp zähmetkeşleriň agyr durmuşynyň janly kartinasy göz önüne gelýär. Şahyr haram gazanç arkaly baý bolan adamlary näetläpdir. Olara «Haramdan ýyganan mallary bardyr» diýip göni ýazypdyr. Şahyr halal zähmet çekmegi, halal baýamagy ündäpdir.

Talyby käbir derejede awtobiografik hasaplanylýan «Talyby we Sahypjemał» diýen dessany hem ýazypdyr. Bu dessanyň täzeçilligi şahyryň onuň gahrymanlary edip özüni we söýgülisini—aýaly Totyjemaly (dessanda Sahypjemał ady bilen gelýär) almagydyr. Emma real şahs bolan Talybydyr Sahypjemalyň obrazlary, hereketleri erteki şýužetleri esasynda döredilen dessanlaryň gahrymanlaryndan tapawutlandyrylmadyr. Şonuň üçin bu gahrymanlaryň prototipleri real şahs bolsa-da, olaryň hereketidir häsiýeti reýal adamynyň sypatlaryndan we işlerinden düýpli tapawutlanýar.

Mollanepes (1810—1862) Sarahsda molla Kadyrberdi atly adamynyň maşgalasynda eneden bolýar. Ol ilki oba mekdebinde we Mary medresesinde okapdyr. Soňra Buhara medresesinde okap düýpli bilim alypdyr. Mollanepes Gowşut han bilen ýakyn aragatnaşykda bolupdyr.

Mollanepes edebiýat meýdançasasynda «Yşk mülküniň şasy» — söýgi lirikasynyň beýik ussady hökmünde tanalýar. Onuň dürdäne goşgulary, «Zöhre — Tahyr» dessany adamlaryň belent arzuwlaryny, ynsansöýerligiň egsilmez güýjüni wasp edýän ideýalara ýugrulandyr.

Mollanepes örän zehinli bolupdyr. Ol medresede berilýän ylmyň daşyndan özbaşdak köp okapdyr. Halk döredijiligi, Gündogaryň gürnükli şahyrlarynyň eserleri ony has hem gyzyklandyrypdyr. Şahyr olary höwes bilen öwrenipdir, olara uly hormat goýupdyr. Mollanepes Buhara medresesinde okap geleninden soň, esasan çaga okatmak bilen, ýagny mollaçylyk bilen meşgul bolupdyr. Köp wagtyňy bolsa edebi döredijilik işine sarp edipdir, saz çalmaga üns beripdir. Mollanepesiň watançylyk, öwüt-nesihat hakyndaky sygyrlary we onuň ölmez-ýitmez «Zöhre—Tahyr» dessany uly höwes bilen okalýar. Garaşsyz Türkmenistan döwletiniň paýtagtynda ýerleşýän drama teatry şahyryň adyny göterýär.

Abdyrahym Zynhary halk we watançylyk, aýratyn-da ahlaky-gumanistik temadaky eserleri döreden özboluşly şahyrdy. Ol 1791-nji ýylda Halaç etrabyňyň Esenmeňli obasynda sowatly adamynyň maşgalasynda dünýä inýär. 1880-nji ýylda bolsa aradan çykýar.

Abdyrahymyň edebi lakamy Zynhary bolup, pars dilinde goragsyz, ýalňyz, görgüli diýen manylary aňladýar. Onuň il arasyndaky ady ussa Rahym bolupdyr. Şahyr sowatly maşgalada kemala gelendigine garamazdan, ol durmuş ýagdaýy bilen baglanyşykly ýokary bilim alyp bilmändir. Şahyr oba mekdebinde, kakasynyň elinde bilim alypdyr. Şondan soň basym kakasy aradan çykypdyr. Şeýlelikde ol okuw baradaky arzuwyndan el çekip, esasy ünsüni hojalyk işine bermeli bolupdyr. Muny onuň şu setirleri tassyklaýar:

*Niçe ýyllap gezip, dolup-daşmadym,
Ýa bir güýçli pirden taglym almadam,*

Zynhary halk arasynda ökde demirçi ussalygy bilen-de tapawutlanypdyr. Ol örän ökde ussa eken. Onuň tüpeň ýasandygy barada hem maglumat bar. Zynhary öz döredijiliginde agzybirlige, watançylyga, öwüt-nesihata degişli köp eserler döredipdir. Ol ýaş ýigitleri halka ýaramly, süýji dilli, mylaýym häsiýetde bolmaga çagyrypdyr. Ol şeýle diýýär:

*Barça ony yagşy biler,
Hoş zyban, şirin dil bolsa.*

Mätäji (1824—1884 ýý) Aşgabadynyň etegindäki Köşi obasynda doglupdyr. Onuň kakasy Annamuhammet, öz ady Annagylyç eken. Mätäji şahyryň lakamy bolupdyr. Ol oba mekdebini gutarypdyr. Soňra özbşdak okap bilimini artdyrypdyr. Mätäji Baýly, Kätibi ýaly şahyrlar bilen dost eken. Ol Kätibi bilen bilelikde Gökdepe urşuna gatnaşypdyr. Onuň goşgularynyň köpüsini soňky ýyllarda obadaşy Hally bagşy aýdym edip aýdyrdy. Şahyryň özi hem sazyň muşdagy eken.

Mätäji il-ýurt, watançylyk, dostluk, söýgi, sosial deňsizlik hakynda ençeme eserleri döredipdir. Olardan «Gerekdir», «Mährim alan ýar», «Ýigidiň», «Bugdaý» we başga-da ençeme goşgularyny mysal getirmek bolar.

Türkmenler gadymdan aýdym-sazyň sarpasyny belent tutupdyrlar. Türkmen halkynyň taryhy onuň aýdym-saz sungaty bilen

áýrylmaz baglanyşyklydyr. XIX asyrdaky türkmeniň taryhyny owaz bilen ýazan beýik sazandalar döredipdir. Olardan Amangeldi Gönibegi, Garadäli Gökleňi, Şükür bagşyny (1831-1928 ýy) we başga-da ençeme meşhur bagşydyr sazandalary görkezmek bolar. Şükür bagşy öz saz sungaty bilen Eýran şasynyň sazandasyny bäsleşikde ýeňip, öz doganyny ýesirlikden boşadypdyr. Şeýlelik bilen iki halkyň harby çaknyşygynyň öňi alnypdyr. Bu waka B. Mansurowyň «Şükür bagşy» atly kinofilminde has giňden beýan edilýär.

Ilkinji türkmen suratkeşi Nazar (Nazarmuhammet) Ýomudskiy (1860-1897 ýy) bolupdyr. Ol polkownik Nikolaý Nikolaýewiç (Annamuhammet) Ýomudskiniň ogly, Kyýat hanyň bolsa çowlugy eken. Ol Orsýetde ýaşapdyr. Meşhur rus suratkeşleri bilen bile işläpdir. Ol öz watanyny jany-teni bilen söýüpdür. Türkmenistana köp gezek gelip, onuň durmuşyna degişli dürli mazmunda ençeme suratlary çekipdir. «Uzynada porty», «Mary», «Gyzylarbat», «Çelekende duzuň alnyşy», «Bamy stansiýasy», «amyderýanyň giňişlikleri» ýaly işleri onuň ata ýurduna eden saparlarynyň miwesi bolupdyr. Häzir Balkanabatdaky çeperçilik mekdebi bu ajaýyp suratkeşiň adyny göterýär.

Türkmenler üçin rus-ýerli mekdepleriniň belli bir derejede progressiw ähmiýeti bolupdyr. Ony gutaran türkmen oglanlaryň birentegi Daşkentde we Merkezi Russiýanyň şäherlerinde okuwларыny dowam etdiripdirler.

Rus alymlary Türkmenistanyň içine köp sanly ekspedisiýalar gurap we marşrutly gözegçilikler geçirip, ylym üçin önän gymmatly geografik, etnografik we taryhy materiallary toplamadylar. Ülkäniň haýwanat we ösümlik dünýäsini, onuň tebigy resurslarını hem-de gazylyp alnyňan baýlyklaryny öwrenipdirler. Görnükli rus alymy N.I.Andrusow 1887-nji, 1897-nji, 1901-nji ýyllarda Krasnowodsk ýarym adasyny, Garabogaz kenaryny, Uly we Kiçi Balkanlary, Köpetdagyny günbatar bölegini geologik taýdan barlamak bilen meşgullanypdyr. Bu barlaglaryň netijeleri soňky ýyllarda neşir edilipdir.

Türkmenistanyň ösümlik dünýäsini öwrenmekde rus alymy W.L.Komarow uly iş bitiripdir. Onuň «Ösümlikleriň gornüşi hakynda ylym», «Ösümlikleriň tipleri» diýen ylmy işleri häzirki wagtda hem öz ähmiýetini ýitirmän gelýär.

Türkmenistanyň taryhy ýadygärliklerini öwrenmek barada ilkinji ädimler edilipdir. 1884-nji ýylda Zakaspi oblastynyň naçalnigi general A.W.Komarow Änewiň demirgazygyndaky depede gazuw-agtaryş işlerini geçiripdir. 1890-njy ýylda gadymy Marynyň ýadygärliklerini professor W.A.Žukowskiý öwrenipdir.

Türkmenleriň durmuşyna degişli 1897-nji ýylda A.A.Lomakin «Türkmenleriň adaty hukuknamasy», 1900-nji ýylda F.A.Mihaýlow «Zakaspi oblastynyň ýerli ilaty we onuň durmuşy» atly işlerini çap etdiripdir. Ylmy maglumatlaryň toplanmagy bilen ilkinji sadaja ylmy ojaklar açylyp başlanypdyr. Köşi obasynda synag ekin meýdany esaslandyrylypdyr. Soň ol ýerde ekerançylyk we bagbançylyk mekdebi döredilipdir.

Türkmenistana kem-kemden rus medeniýeti ýaýrap başlapdyr. Onuň merkezleri esasan şäherler we şäher tipli posýoloklar bolupdyr. Olaryň iň irisi Aşgabat şäheri bolupdyr. Bu ýerde çaphana, keselhana, dürli medeni aň-bilim edaralary, poçta, telegraf bardy. 1895-nji ýylyň 5-nji maýynda Aşgabat şäherinde oblast jemgyýetçilik kitaphanasy (häzirki Türkmenistanyň milli kitaphanasy), 1899-njy ýylda bolsa oblast ölkäni öwreniş muzeýi (häzirki Türkmenistan döwlet taryh muzeýi) açylypdyr. Kitaphana açylanda onuň iki sany kiçijik jaýy bolupdyr. Onuň birinde öýe kitap beripdir, beýlekisinde okyjylar kitap okapdyrlar.

35. Türkmenistan 1941-1945-nji ýyllaryň watançylyk urşy ýyllarynda.

1941-nji ýylýn Iýun aýynyň 22-de Beýik Watançylyk urşy başlandy. Respublikanyň halk hojalygy harby ugra tarap üýtgedildi we Türkmenistan sowet tylynyň ygtybarly bazalarynyň birine öwrüldi. Uruş ýyllarynyň içinde Türkmentsitanyň kärhanalary harby we halk hojalyk ähmiýeti bolan senagat önümleriniň 70-den hem gowrak görnüşini özleşdirdi.

Urşuň ilkinji günlerinden başlap respublikada harby-mobilizasion iş giňden ýaýbaňlandy. Dessine fronta meýletin iherilmegini sorap ýüz tutan ýaş watançylaryň 3000-iň haýyşy kanagatlandyryldy. Respublikanyň territoriýasynda goşun birikmeleriniň we bölümleriniň onlarçasy düzüldi, 1941-nji ýylyň güýzünde milli birikmeler düzülip başlanyldy. 37-nji we 38-nji aýratyn türkmen atyjylyk brigadasy 97-nji we 98-nji türkmen atly diwiziýasy düzüldi. Türkmentsitanly esgerler uruş meýdanlarynda edermen söweşip, duşmany ýeňmekde özüleriniň mynasyp goşandyny goşdular. General Ýakup Kulyýewiň, kommissar Aýtguly Geldiýewiň Sowet Soýuzynyň Gahrymanlary Gurbandurdyň, Pena Rejebowyň, Aýdogdy Tahyrowyň, I.W.Bogdanowyň Annagylyç we Muhammet Ataýewleriň, Berdimyrat Döwletjanowyň, Gylyçnyýaz Azalowýň, Saparmät Hojaýewiň başaga-da ençemeleriň ady uruş ýyl ýazgysyna ebedilik girizildi. Partizan otrýadlarynyň hatarynda hem söweşen Türkmenistanlylar az däl. Sowet halklarynyň umumy ýeňiş olaryň döken şehit ganynyň hasabyna gazanylypdy. Türkmentsitanly esgerleriň 50 müňe golaýy Watan ugrundaky söweşlerde wepat boldy.

Respublikada front üçin söweş rezerwleri taýýarlanýardy. Türkmentsitan göçirilip getirilen ençeme fabriklerdir zawodlary kabul etdi we respublikadaky birkysymdaş kärhanalaryň kömegi bilen olaryň işi gysga wagtyň içinde ýola goýuldy. Krasnowodsk deňiz porty we Aşgabat demir ýoly bökençsiz işleýärdi, şolaryň üsti bilen bolsa Merkezi Aziýa respublikalaryna hem-de Günbatar Sibire göçürilýän ilat hem-de front ýakasyndan getirilen zawodlaryň hem fabrikleriň enjamlarynyň ägirt köp mukdary ugradylýardy. Şol bir wagtyň özünde hem olar Demirgazyk

Kawkaz we Stalingrad frontlaryna esgerleri harby tehnikany söweş okdärilerini we gaýry harby ýükleri bökençsiz ýollamagy üpjün edýärdiler. Krasnowodsk porty düýpgöter üýtgedilip guruldy, ol oba zähmetkeşleriniň ägirt uly tagallasy netijesinde pagtaçylykda ep-esli üstünlik gazanyldy. Şol ýyl döwlete 1943-nji ýyldaka garanda pagta iki esse diýen ýaly köp tabşyryldy.

Türkmen halky goranmak fondyny döretmek ugrundaky ähliahalk hereketine işeňňir gatnaşdy. Türkmen zenanlary özleriniň altyn hem-de kümüş şaý-seplerini meýletin tabşyryýardylar. Türkmen halky söweş samolýotlaryny hem-de kolonnalaryny gurmak üçin köp serişde geçirdi. Uruş ýyllary içinde ýurduň goranmak fonduna şol sanda hem söweş samolýotlaryny we tanklary gurmak üçin jemi 170 million müň manat pul we 110 million manatdan gowrak döwlet zaýomlarynyň obligasiýalary berildi. Türkmen halky faşistlerden azat edilen raýonlaryň ilatyna uly kömek berdi. 1945-nji ýylda şeýle raýonlara respublikadan gara mallaryň 7930-sy we dowarlaryň 156760-sy iberildi.

Beýik watançylyk urşunyň frontlarynda görkezen edermenligi üçin Türkmenistanly esgerleriň 70-sine Sowet Soýuzynyň Gahrymany diýen at dakylady, 19 müňi bolsa ordenler we medallar bilen sylaglandy. Işçileriň, kolhozçylaryň, ylym edebiýat we sungat işleriniň onlarça müňi “1941-1945-nji ýyllaryň Beýik Watançylyk urşunda görkezen zähmet edermenligi üçin” diýen medaly bilen sylaglandy. Sowet halkynyň faşizmden üstün çykmagynyň bütindünýä-taryhy ähmiýeti bardy.

Beýik watançylyk urşy tamamlanandan soň Türkmenistan halk hojalygyny parahatçylykly ugra geçirmek baradaky çäreleri durmuşa geçirmäge girişdi. Senagat kärhanalary parahatçylykly durmuşda ulanýan önümleri çykmaga başlady. Birnäçe täze kärhanalar: sement zawody (Büzmeýin), ýag-ekstraksion zawody (Daşhowuz), üç sany elektrik stansiýasy, nebit zawody we başgalar işe girizildi. Pagta arassalaýjy, azyk, dokma, gurluşyk senagatynyň we beýleki senagat pudaklarynyň kärhanalarynyň ep-esli böleginiň tehnologiýa enjamlary

doly suratda diýen ýaly täzelendi. Oba hojalygynyň tehnika bilen enjamlaşdyrylyşy mese-mälim artdy. Oba hojalygynyň esasy pudaklary ep-esli ösdi. 1947-nji ýylyň iýulynda SSSR Ministrler Soweti Garagum kanalyny gurmak hakyndaky karar kabul etdi, onuň proýekt işlerini taýýarlamak üçin 7 million manat pul göýberildi.

1947-nji ýylyň fewral aýynyň azyk we senagat önümleri barada uruş ýyllarynda bäri dowam edip gelen kartoçka sistemasy ýatyryldy. Halkyň maddy we medeni hal-ýagdaýy birneme gowulandy.

Soňky döwürde nebit senagaty çalt depginler bilen ösdi. Çelekende, Ekeremde, Gamyşlyjada nebit ýataklary ulanylmaga berildi, Garagumyň merkezinde gaz ýatagy açyldy. 1960-njy ýylda 5.3 million tonna nebit 324 million m³ gaz çykaryldy. Energetike bazasy hem ep-esli pugtalandy.

Oba hojalygynda hem ep-esli özgerişler bolup geçdi. 50-nji ýyllaryň başynda ownuk kolhozlary birikdirip ulaltmak işi tamamlandy, olar köp pudakly uly hojalyklara öwrüldi. Şeýle-de bolsa 50-nji ýyllaryň birinji ýarymynda oba hojalygynyň ösüş depgini senagatyň ösüşinden ep-esli yza galdy.

Zähmetkeşleriň syýasy we zähmet işeňňirligi ýokarlandy. 1951-65-nji ýyllarda senagat önüminiň umumy möçberi 3.2 esse diýen ýaly artdy. Diňe bir 1959-65-nji ýyllarda täze zawodlaryň we fabrikleriň 78-si, şol sanda nebit enjamlaryny öndürýän “Aşnebitmaş” zawody, Çärjewiň supefosfat zawody, Çelekeniň tehniki uglerod zawody. Nebitdagiň gaz turbinalary zawody, elektrik stansiýa, Goturdepe-Belek-Krasnowodsk gaz prowody we başgalar guruldy. Respublikanyň gurluşyk industriýasy ýokary depginlerde ösýärdi, ýaşaýyş jaý gurluşygy güýçli alnyp barylýardy, yük daşalyşy, ýolagçy gatnadylyşy artýardy.

60-njy ýyllaryň başlarynda oba hojalygyň maddy-tehniki bazasynyň pugtalanýandygyna garamazdan onuň ösüş depginleri birneme peseldi, Garagum kanalynyň 1-nji we 2-nji nobatdakysy gurlup gutaryldy, şeýlelikde Amyderýanyň suwy Aşgabada geldi (1962). 1965-nji ýylda

döwlete 553.2 müň tonna türkmen pagtasy tabşyryldy(1960-njy ýylda 362,2 müň tonna tabşyrylypdy). Däne, gök we bakja önümleriniň miwe ir-iýmişleriniň öndürilişi birneme artdy, elbetde entek ol ilatyň islegini ýerlikli derjede kanaglandyрмаýardy.

Edebiyat

1. Gurbanguly Berdimuhamedow “Älem içre at gezer”, A. 2011.
2. Täze Galkynyş eýýamy (Wakalaryň senenamasy) A.2007.
3. Gurbanguly Berdimuhamedow “Garaşsyzlyga guwanmak, Watany, halky söýmek bagtdyr” A. 2007.
4. Gurbanguly Berdimuhamedow “Türkmenistanda saglygy goraýşy ösdürmegiň ylmy esaslary” A. 2007.

5. Parahatçylyk, döredijilik, progres syýasatynyň dabaralanmagy. A. 2007.
6. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň daşary syýasaty. (Wakalaryň hronikasy) A. 2007.
7. Gurbanguly Berdimuhamedow “Türkmenistan–sagdynlygyň we ruhubelentligiň ýurdy” A. 2007.
8. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň ýurdy täzeden galkyndyrmak baradaky syýasaty. A. 2007.
9. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Mälikgulyýewiç Berdimuhamedow (Gysgaça terjimehal) A. 2007.
10. Gurbanguly Berdimuhamedow “Ösüşiň täze belentliklerine tarap” I - IV tomlar. A. 2008, 2009, 2010, 2011.
11. T.Jürdekow “Ata arzuwyny amala aşyran agtyk”. A. 2009.
12. Sowet Türkmenistanyň taryhy, I böl. A. 1970.
13. Sowet Türkmenistanyň taryhy. A. 1971.
14. Türkmenistanyň taryhyndan materiallar (gadymy eýýamdan X asyr aralygy) A. 1995.
15. Türkmenistanyň taryhyndan materiallar (XI asyr aralygy) A. 1995.
16. Türkmenistanyň taryhyndan materiallar (XVIII as – XX asyryň başlary) A. 1995.
17. Türkmenistanyň taryhy boýunça hrestomatiýa, A. 1992.
18. Atagarryýew Ýe. “Türkmenistanyň territoriýasynda ilkidurmuş obşına gurluşy”. A. 1991.
19. Губаев А.. “Археология Туркменистана”, А.1989.
20. Юсупов Н. “Древности Узбоя”. А. 1986.
21. Atagarryýew Ýe. “Türkmenistanyň gadymy şäherleri”. A. 1997.
22. Atagarryýew Ýe. “Geçmişde näler görüner”. A. 1971.
23. Pugaçenkowa T.A. “Gadymy Merw”. A. 1982
24. Pugaçenkowa T.A. “Nusaý”. A. 1972.
25. Durdyýew M. “Türkmenler”. A. 1994.
26. Бикерман Е. “Государство Селевкидов ”. М. 1985.
27. Patyşa Russiýasynyň Türkmenistany basyp almagynyň sebäpleri we netijeleri. A. 1992.
28. Sarianidi W.I. “Marguş”. A., 2002.

29. Sarianidi W.I. “Goňurdepe”. A., 2005.
30. Masson. W.M. “Merw–Margiananyň paýtagty”. A., 1972.
31. Grodekow N.I. “Türkmen ilindäki uruş”. A. 1991.
32. Виноградов А.В. “Тысячелетие, погребённые пустыней”. М. 1966.
33. Türkmen Sowet Ensiklopediýasy. VIII tom, A. 1978.
34. Ahmedow A. „Gadymyýetiň ýaňy“. A., 1993.